

KABDEBŐ LÓRÁNT

A NYUGATTAL VALÓ PÁRBESZÉD EGY PILLANATA: A PANDORA *

A Pandora az első világháború után induló nemzedék legendássá vált folyóirata, amely választott nevével ellentétben nem megnyitásával indított viharokat, hanem majd kényszerű bezárulta után. Legélesebben létezése után egy évtized múlva, mikorra munkatársai szétszéledtek, elveikben szembefordultak egymással. Vitáik mindmáig tartóan hatással maradtak az irodalmi életre. Magának a folyóiratnak az emléke ugyanakkor egy nemzedék nosztalgiájában továbbélt, nem az utóbbi ellentéteket, hanem a valahai összetartozás emlékét éltetve tovább. Irodalomtörténeti kérdés: milyen előzmények következtében szerveződött meg, létét mi legitimálhatta, megszűnte után milyen eszményt éltethetett tovább, és milyen elvívé stilizálódó ellentétekbe süllyedtek egykori létrehozói?

A Nyugat egy megújuló irodalmi élet igényének szülötte, amely kifelé az egységet szimulálta, befelé ugyanakkor kezdeteitől fogva ennek az egységnek széttartását fogadta el. Az összefoglaló folyóirat keretén belül az egység leglazább kritériuma a modernizmus szellemében megszerveződő szövegszerűség, és az Ady által előbb beteljesített, utóbb vitatott „betelt s kikerített poémák”¹ szerkesztettségi igénye. Ami pedig személyileg összetartja: Ady poétikai és – még inkább – politikatörténeti jelentőségű jelenléte. Aki a bibliai széthúzások történetét ismerve-megélve a szöveg (az ige!) összetartó erejét szuggerralja irodalmunkban.

De Ady a háború végére alkotó személyiségként kihullik, hagyománnyá lényegül, szövegeinek magyarázatai a széthúzások történetét indítják el. Utána Babits Mihály és Móricz Zsigmond válnak – mintegy az Ady-örökség letéteményeseinek szerepében – a kortársak szemében olyan személyiségekké, akik körül az irodalmi élet megszerveződik. Mellettük elkülönböző szerepkörben – szinte észrevétlenül, mai távlatból annál érvényesebb hatással – Kosztolányi Dezső tűnik fel az irodalom továbbalakulását meghatározó

* Előadásként elhangzott a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán, 2008. november 6-án, *A Nyugat párbeszédei* című konferencián. Átdolgozott változata készült az OTKA K 60.204 és az ELTE-MTA Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport (TKI 251 „Filológia mint az interpretáció kulturális technikája”) projektje keretében. A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. Köszönettel tartozom Horányi Károly segítségéért munkám során.

¹ ADY Endre, *Hunn, új legenda*, Nyug, 6(1913), I, 733–734.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

személyiségként: a korábbi szimulált egység széthullásának tudatosítójaként. Meg mer-ném kockáztatni a feltevést: kortársai közül az egyetlen, akinek poétikai pályaképe ab-ban az esetben is a megtörténthez hasonlóan alakult volna, ha Ady nem jelent volna meg a magyar irodalomban. Hatására a szövegben életre kelő dialógus kap hangsúlyt: a szö-veg klasszikus megalkotottságában a létezés bizonytalanságának, az ember veszendőség-tudatának megérezkítése és a hozzá mégis társított megmaradás-remény.

Az új Nyugat emblematikus nyitánya: egy esszé-számvetés és egy közelmúltra vissza-tekintő regény. Az egyik a Nyugat forradalom utáni, novemberi összevont számában jelenik meg, az – oly sokáig és annyiszor félreértelmezett – *Magyar költő kilencszázi-zenkilencben*, Babitsnak a korábbi nyugatos volttal számot vető és az újabb periódust meghatározó hangsúlyú számvetése, az ezután keletkező, először a Pesti Naplóban 66 folytatásban publikált, utóbb könyv alakban 1927-ben megjelent *Halálfiái* című regény alapvetése. A másik az 1926-os Nyugatban folytatásokban megjelenő regény, Kosztolá-nyi *Édes Anna* című korjellemző és poétikai példázata.

Szememben 1920 után egy új Nyugat jelenik meg ugyanabban a folyóiratban, a régi cégtábla felhasználásával, amelyhez – túl a nosztalgián – már csak gyakorlati okokból is ragaszkodnak: bárha elveszíti korábbi politika- és ízlésformáló szerepét, de annál inkább megmarad – sőt megerősödik – kanonizáló ereje.

Már az első korszakban is ölték egymást – akár szó szerinti értelemben párbajra is sort kerítve – a szerzők, az új korszakban azután nem marad Ady-szuggesztíójú szemé-lyes összetartó erő. Lázadások, ellentétek és újonnan jelentkező nemzedéki „felkelések” tarkítják az új korszakokat. De nem született újabb reprezentatív folyóirat, amely ezeket a széttartó erőket valamilyen poétikai másság nevében érvényesen összefoghatná. A to-vábbra is a Nyugat-szentesítette régebbi és újabban induló írók egyként a napilapokhoz kötött irodalmi rovatokban publikálnak, leginkább a Dr. Mikes Lajos szervezte Az Est-lapokban (Pesti Napló, Magyarország, Az Est) vagy a Pesti Hírlapban.

A húszas években, a folyóirat első korszakának (a klasszikus modernség megalkotott-ságának) múltával, megvitatva, egyben túlélve az avantgárd fénykorát² az új Nyugatnak szembe kellett néznie az újabb nemzedék(ek) öntudatosodásával. Szerkesztőinek rugal-mas igényessége az avantgárdból a maradandó írói teljesítményeket éppúgy magába volt képes foglalni (lásd Kassák alkotói részvételét és recepcióját), mint ahogy vállalta az újabb nemzedékek íróvá avatásának misztériumát is. A folyóirat ezáltal túl tudta élni önmagát: a minőség mértékeként klasszikus értékmérője maradt még negyedszázadon keresztül a világirodalmi rangú magyar irodalomnak. Önmagán túlmutató és önmagát

² Lásd a Nyugatban az első világháború idején Babits és Kosztolányi írásait Kassák mozgalmát vitatva, ille-tőleg költészetét értékelve. Minderről Ferenczi László számol be vitákból épített monográfiájában (FERENCZI László, *Én Kassák Lajos vagyok*, Bp., Móra, 1988 [Kozmosz]). Majd még az emigrációs eredményekre is figyelve, lásd a fiatal Szabó Lőrincnek a Nyugatban megjelentetett, Kassák Lajos *Máglyák énekelnek* című prózai eposzáról írott méltatását (SZABÓ Lőrinc, *Kassák Lajos: Máglyák énekelnek*, Nyug, 14[1921], I, 551–552 [Figyelő]). Valamint lásd a Szegedi Tudományegyetem Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszékén 2009. decem-ber 9-én megrendezett *Az olasz futurizmus és az európai modernség* című konferencia előadásait (megjelentek a Helikon: Irodalomtudományi Szemle *A félre-értelmezett futurizmus* című számában, 2010/3, interneten: <http://itadokt.hu/futurizmus>; köztük „*Divatok az irodalom körül*” című tanulmányom, 429–437).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

meghaladó nagyságrendeket is képes lett befogadni sajátjaként; másfajta megszólalás-módot és – talán – korai sikerkorszaka résztvevőinél is magasabb rendű alkotókat. Ha neveket mondok, talán nem is lesz olyan meglepő és provokáló ez az állítás: a megújuló Kosztolányit, és Babitsot, Kassákot mindenkor, Móriczot mindegyik műfajában, Füst Milánt újabb verseivel, és a haldokló Tóth Árpád költészetét is. Melléjük pedig magától értetődően sorolhatom Szabó Lőrinc és József Attila nevét. És hozzájuk kapcsolódhat Erdélyi József és Illyés Gyula, Márai Sándor és Kodolányi János, Pap Károly és Gelléri Andor Endre alkotói világa, Németh László korai tájékozódása, Szerb Antal és Halász Gábor esztéta figyelme és körképei. Ez az irodalom már nem volt azonos azzal az irodalommal, amelyik a Nyugatot létrehozta.

Ha elfogadom, hogy az új Nyugatban magában is szerveződik a szöveg poétikájának a változása, akkor mi szentesítsen poétikailag egy új folyóiratot? Ha azt látom, hogy a Pandora – a talán legsikeresebb új folyóirat – 1927-ben legfontosabb irodalmi eseményként az *Édes Annát* és a *Halálfiat* (Kosztolányi és Babits műveit) elemzi;³ költői eszményét a Kurt Pinthus szerkesztette német *Menschheitsdämmerung* című antológia klasszicizálással vegyülő avantgárdjához hangolja (lásd Szabó Lőrinc fordításait);⁴ és szociológiailag folyamatosan a Nyugat alapító atyáinak társadalmi érzékenységét kéri számon – akkor az egész Pandorát bele lehetne tolni a Nyugat-számok közé. Ahogy szét is lehetne osztani Az Est-lapok vasárnapi irodalmi rovataiban. Még akkor is, ha politológiailag pedig az erő és erőszak egymásból kifejlődő megjelenésére figyelmeztet.

Akkor hát mi lehet az a finoman elkülöníthető valami, ami mégiscsak különböztetni képes? Ugyanis a húszas évekkel induló nemzedék szemében a Pandora életre szóló közösséget jelentett, olyannyira, hogy Szabó Lőrinc még 1944-ben a hivatalosság számára fogalmazott egyik ún. zsidó-mentő iratában is mint az irodalmi élet értékalkotó tekintélyére hivatkozik a Pandorára.⁵

Úgy érzem: a Nyugat poétikai újulást is létrehozó, de azt a kortársak elől gyakorlatában elfedő ekkori megbillenése hívhatta ekkor életre ezt a legendássá váló folyóiratot, a Pandorát. Mert a Nyugatban a befogadás felépülő poétikája mellett a megvalósítás gyakorlata mélyrepülésbe kezdett. Erre éreztek rá a fiatalok, és ezért üthettek pártot, az irodalmi élet sok évezredes ritmusa szerint. A többi akkori folyóirat pontosan körülírhatóan különbözött a Nyugattól, egyedül a Pandora nyitott úgy, mint a Nyugat leszármazottja,

³ SZABÓ Lőrinc, *Séta idegenben* („Lihegő erdők”, „Halálfiat”), Pandora, 4, 233–245; KODOLÁNYI János, *Kosztolányi Dezső: Édes Anna*, Pandora, 1, 47–50.

⁴ *Menschheitsdämmerung: Symphonie jüngster Dichtung*, Hrsg. Kurt PINTHUS, Berlin, Ernst Rowohlt, 1920.

⁵ A Gelléri Andor Endréről írott jellemzésében. Idéztem az *Útkeresés és különbeke* című monográfiámban (Bp., Szépirodalmi, 1974, 327; interneten: <http://mek.oszk.hu/05200/05231/>), a Szabó Lőrinc hagyatékában megmaradt gépirat-másolat azóta a Petőfi Irodalmi Múzeum hagyatéki letétjében található. Feltehetően éppen azért a kiváló prózairó Gelléri Andor Endre (1906–1945) jellemzésében hivatkozik a költő a Pandorára, mert a kortársi emlékezetben ő maradt fenn mint a Pandora felfedezettje. Lásd Fodor József megjegyzését: „A szép reményeken kívül, amelyeket a Pandora keltett, annyi haszna volt mindenesetre, hogy egyéb (jó részben feledésbe ment) nevek között Gelléri Andor Endrét megszólaltatta hasábjain” (FODOR József, *Emlékek a hőskorszakból*, Kortárs, 1963/1, 12–13; ua. = Uő, *Felkavart világ*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 68).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

mégis ellenlábasa. A Pandora az a folyóirat lett, amely a megújuló Nyugat-poétikát szembesítette a Nyugat folyóirat ekkoriban állandósuló szerkesztetlenségének gyakorlatával.

Mint látni fogjuk, a Pandorában a kritika hangsúlyos megújítása és a társadalmi erőszak mechanizmusának és a szegénység felpanaszolásának átgondolása átveszi a háború előtti Nyugat poétikai és politológiai szerepkörét és egy pillanatra szinte megelőzi az anyafolyóirat majdani felújulását. A későbbi, Kosztolányi tanulmánya kiváltotta⁶ Adyvitát a Pandorában Karinthy és Szabó Dezső erőteljes kritizálása vezeti fel. *Az írástudók árulása* című Julien Benda-könyv⁷ ürügyén készülő Nyugat-beli Babits-tanulmány kiváltotta politológiai jellegű ankétot a Pandorában a politikus Mussolini beszédeinek és a kultúrfilozófus Keyserling könyvének, illetőleg egy társadalmi tematikájú Zilahy-drámának a megtárgyalásával előzik.

A kritikai élet megújulása két irányban hatott. A Nyugat alapító nemzedékének újabb műveit élesen bíráló hang nem lelt otthonra a megújuló Nyugatban, talán azért is, mert a Pandora éles fogalmazású kísérleteit a Toll-beli még attraktívabb hatású kritika egészíti ki, Kosztolányi Ady-revizíóját József Attila Babits ellen forduló „tárgyi, kritikai tanulmánya” folytatja.⁸ Ezek a korokban fájdalmat okozó, máról visszatekintve emblematisz jellegű írások nem inspirálták az elemző kritika Nyugat-beli megújulását. Ugyanakkor az újabb nemzedékeket számba vevő Nyugat-beli utóbb szerveződő kritikai élet éppen a Pandora törekvései kiteljesítéseként tűnhet fel. A Babits által megrendelt Németh László-féle nemzedéki szemlék, Halász Gábor és Szerb Antal elemző kritikai hangja, Szentkuthy esszé tanulmányai a Magyar Csillag idején újabb fénykorát hozhatták a Nyugatnak.

Ami pedig a korszak politológiai áttekintését illeti, a Pandora alapítói a maguk háború előtti és háborús emlékeiket hozták ekkori írásaikba, az első világháború előtti Európa bukásának folyamatát gondolják át. Szembesülnek a bolsevik és a fasiszta hatalmi berendezkedéssel, az egymást kopírozó vezérek és a pénz világának agresszív, metaforikusan „vadnyugati”-nak nevezett törekvéseivel, a korszak Wild West Európa-élményével,⁹ az erő és az erőszak határvonalainak talányával. A húszas évek modellje: Caesar a Rubiconnál. A modell leglátványosabb megvalósítása: a bolsevikok felstilizált 1917-es, Lenin irányította államcsínye és az Auróra ágyúlövésének legendája, illetőleg Musso-

⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Az írástudatlanok árulása: Különmélemény Ady Endréről*, Toll, 1929/13, 7–21.

⁷ JULIEN BENDA, *La Trahison des Clercs*, Párizs, Grasset, 1927. A könyv kapcsán lásd BABITS Mihály, *Az írástudók árulása*, Nyug, 21(1928), II, 355–376.

⁸ JÓZSEF Attila, *Az Istenek halnak, az Ember él*, Toll, 1930/2, 10–22; *ua.* = Uő, *Az Istenek halnak, az Ember él: Tárgyi kritikai tanulmány*, az író kiadása. József Attila hasonló hangnemű kritikája Kassákról pedig a következő évben: JÓZSEF Attila, *Kassák Lajos 35 verse*, Korunk, 1931/9, 668–670 (Szemle).

⁹ Lásd SZABÓ Lőrinc *Wild West Európa* című versét, amely feltehetően először nem hírlapi közlésben, hanem csak a költő *A sátán műremekei* (Bp., Pandora, 1926) című kötetében jelent meg. Uő *Összes versei*, s. a. r. KABDEBŐ Lóránt, LENGYEL TÓTH Krisztina, Bp., Osiris, 2003²; interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, Szabó Lőrinc címszó alatt (a kiadás közli az első négy verseskötetnek a költő által véglegesített szövegein túl függelékben a kötetek eredeti szövegeit is, a továbbiakban ennek alapján tüntetem fel az eredeti és az átdolgozott szövegek lapszámait), I, 183; II, 564.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

lini hatalomátvétele, a Marcia su Roma.¹⁰ A Pandora írónak személyes élményük volt a hazai kommün és ellenforradalom, a román megszállás és Horthy fehér lovas bevonulása, majd a trianoni békediktátum és az ezt követő nemzeti elszegényedés folyamata. Az ő reményeik nem a lövészárkokban semmisültek meg, hanem az általuk megélt konszolidációs események során az erőszak politikáját permanensen fenntartó forradalmak–ellenforradalmak ideológiáinak embert boldogító ígéretei a szemük láttára kérdőjeleződnek meg. Mindez a vezérek beszédmódjának cinizmusát leplezi le számukra. Szembeke-rülnek az erőszakba torkolló erő bármelyik formájának megjelenésével. Rádöbbennek, hogy semmilyen akkor felkínálkozó politikai rendszerváltás nem hozhat megoldást aktu-álisan megjelenő problémáikra. Akár a Pandora mottója is lehetne a *Szélölték a páncél-vonatot* című Szabó Lőrinc-vers eredeti változata:¹¹

Mint sortűz repült az ucca reggel, –
páncélvonat a szívünk! ugató
kürtök folyamai vittek! – S jaj,
már este van.
Mehaltak a hajnali istenek,
vér, élet, igazság! – A francia forradalom
csufosan megbukott; minden betörőt
bevittek a rendőrségre; a népjóléti miniszter
másnak ad lakást; az atyák
pájesze megbékült az uj borbélylegényekkel,
és minden oly tündéri és oly csodás,
színházban rotyog a szórakozás,
örül a gazdag, örül a szegény,
egy rongy van, egy rongy van a szive helyén,
cini-cini, telik a pénzből –:
kétségtelenül jólét fakad
a kapitalista termelésből!

¹⁰ Lásd SZABÓ Lőrinc, *Vezér*, Pesti Napló, 1928. szeptember 16., 35. Ezzel egybevág, amit a költő 1945-ben az ellene lefolytatott politikai jellegű – előbb írói, majd ennek megszakadása után újságírói – igazoltatási eljárás során mondott (Uő, *Vallomások: Naplók, beszélgetések, levelek*, a szöveggondozást végezte, a jegyzeteket, az életrajzot és az utószót írta HORÁNYI Károly, KABDEBŐ Lóránt, Bp., Osiris, 2008, 470–471; interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, Szabó Lőrinc címszó alatt), majd a verseinek keletkezéstörténetéről diktált emlékezéseiben (Uő, *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megjegyzések*, a szöveggondozást végezte LENGYEL TÓTH Krisztina, jegyz. KISS Katalin, LENGYEL TÓTH Krisztina, Bp., Osiris, 2001, 108–109; interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, Szabó Lőrinc címszó alatt).

¹¹ SZABÓ Lőrinc, *Szélölték a páncélvonatot*, utóbb *Klió* címmel átdolgozva = Uő *Összes versei...*, i. m. (2003), I, 149; II, 531. A vers hasonló értelmezésű bemutatását lásd KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Tükörszínháza agyadnak: Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*, Bp., Ráció, 2010, 19–21. A korszak háttér-dokumentumait lásd SZABÓ Lőrinc, *Vallomások...*, i. m., 7–73 (*Társuk leszek* című fejezete).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Mint sortűz repült ez az ucca reggel,
s jaj, este van!
Szétlőtték a páncélvonalat és már
csak a mozi reklám hirdeti istennek Apollót!

A Pandora éppen a vezérek készülő Európájával való szembesülés egyik döbönt pillanata is az időben, Szabó Lőrinc *Három pillanat az időben* című versének és az azt magába foglaló egész *A sátán műremekei* című 1926-os kötetének továbbírása.¹² Ezt tudatosítják a Pandora politológiai megnyilvánulásai, és ennek lesz folytatása majd a Nyugat folyóirat újabb fénykora a harmincas években.¹³

*

Rövid, de emlékezetes lét. Az irodalmi folyóiratok hagyományosan megformált értékrendjével, a napilapok üzletileg megvásárolt kritikáival szemben a húszas években tiszavirág-életű folyóiratok próbálkoztak csak önálló, az új generáció szemléletének megfelelő irodalmi értékelést alakítani. Nem a Pandora volt ezek között az egyetlen (vele egy időben ott volt többek között a Kékmadár vagy a Híd is, és a vele hasonló időt megért avantgárd zárótűz, a Dokumentum), de a Pandorában gyűlt össze legemlékezetesebben az a nemzedék, amelyik majd a harmincas években a Válasz és a Szép Szó két szomszédvárát létrehozva egy ideig életképes, társadalmilag is hatékony (bizonyos szempontból kártékony) irodalmi életet teremtett. A húszas évek rövid életű folyóiratai (a Pandora is csak fél évig, hat számig bírta, az ötödik már összevontan jelenhetett meg¹⁴) megmaradtak irodalmi belügynek. Kívülről nézve az irodalommal foglalkozó emberek egy csoportja összefogott, hogy az irodalomról másképpen beszéljen, mint máshol teszik. Semmilyen társadalmi csoport vagy politikai irány nem hangosította fel e szavakat. Csak a harmincas évekre sikerült levonni e kudarcok tanulságait, „függetlenség”-igényüket

¹² SZABÓ Lőrinc *Három pillanat az időben* című verse egyben feltehetően először csak a költő *A sátán műremekei* című kötetében jelent meg; az *Összes verseiben (Három törvény, I–III. címmel): i. m.* (2003), I, 195–198; II, 577–580.

¹³ Lásd *Vallomások a Nyugatról*, s. a. r. RÓNAY László, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1971.

¹⁴ 1927. február 27-én jelenik meg a Pandora című, hat (az utolsó, 5–6. már összevontan készülő) számot megért havi folyóirat első száma, amelynek Szabó Lőrinc a szerkesztője („szerkesztőség és kiadóhivatal Budapest, VII. Rózsa ucca 25.”, ott található a lapot előállító Bíró Miklós Nyomdai Műintézet és a folyóirat adminisztrációjával megbízott Időszaki Könyvek és Lapok Terjesztése nevű cég, amint az Farkas Judit kutatásai alapján a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában – továbbiakban MTAKK – található anyagból kiderül, az irodalmi szerkesztői munka a Spolarich és a Baross kávéházban, illetőleg Szabó Lőrinc személyes postáján keresztül bonyolódik). Az indulás alkalmából Szabó Lőrinc interjút ad Az Estben. Március 26-án költői esten mutatkoznak be a Lipótvárosi Demokrata Körben, melyen közreműködött többek között Ascher Oszkár (1887–1965), Péchy Blanka (1894–1988) előadóművészek és Pakots József (1877–1933) politikus, ekkor a Petőfi Társaság titkára, 1932-től váratlan haláláig az IGE (Írók Gazdasági Egyesülete) főtítkára, maga is író. Az utolsó megjelent szám utolsó mondata: „A Pandora következő (augusztus–szeptemberi) kettős száma szeptember elején jelenik meg”. Nem jelent meg.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

akkor már nem kapcsolták össze elzárkózással, sokkal bátrabban kapcsolódtak konkrét társadalmi kérdésekhez. Igaz, annak az évtizednek már más lesz a társadalmi mozgása is – a húszas évek közepén, a világháborús, majd forradalmi–ellenforradalmi és az azt követő dermesztő békerendszerből következően még túl erős volt az egész társadalmat leblokkoló sokk, az irodalmat inkább belülnyegnek tekintették az írók, sőt az olvasók is.

Az új lap, a Pandora főszerkesztője, Szabó Lőrinc már régóta tudatosan készült egy ilyen vállalkozásra. És generációs társai is együtt vannak, nemegyszer keresik az új lap alapításának a lehetőségét. Egy ilyen elvetélt kísérletről megemlékezik egyik társuk, Fodor József is,¹⁵ az együttes lényegében azonos a Pandora törzsgárdájával. „...1927-ben a New Yorkból¹⁶ a József körüti Spolarich kávéházba¹⁷ való átvándorlásunk idején, néhányan elhatároztuk, hogy lapot alapítunk. Ültünk a szép és csöndes, nagy kávéházban, Gelléri Andor Endre, Kodolányi János, Pap Károly, Szegi Pál, Barabás Pál film- és színműíró, Nemes Dezső novelláíró, Kőrös Andor, a *Forgószél* írója, Kemény László festő, olykor Szabó Lőrinc (aki Mikes pénzével a hamar megdicsőült Pandorát csinálta volt), Erdélyi József, aki jellegzetes kis táskájával a kezében akkoriban sűrűn nagy szerelme lakhelye, Pápa és Budapest között bolyongott, és még egy-két ember, és szőttük a lehetőségeket. Kodolányi a *Sötétség* című, Nyugatban megjelent nagy írás, valamint a *Börtön, Szép Zsuzska, Kántor József megdicsőülése* szerzője, antifasiszta cikksorozatot forgatott ekkoriban az agyában (ezeket publikálta is aztán); én meg a *Mab királynő*, Shelley eme szélsőséges-anarchista, nagy költeményének fordítására készültem; no de mit részletezzük, megvoltak valamennyiünknek a tervei, csak »lap kell, egy lap kell, hiába!« szoktuk mondani, a rossz jelent sarkából kifordítandó, harcoss-megváltói elképzeléseinkben. A címben már hetekkel előtte megállapodtunk; azt hiszem, Kodolányi ötlete volt, hogy »Előszó« legyen.”¹⁸ Bárha az időpont-megjelölés bizonytalan, e kép valójában summázása az írók az évtized egésze alatt állandóan meglévő önálló lap iránti vágyának.¹⁹

Ahogy szervezhetővé vált az indítás, nagy lelkesedéssel készítik elő a munkatársak a megjelenést. Szabó Lőrincet a szerkesztői tisztre apósa, Dr. Mikes Lajos támogatásán kívül a napilapbeli stílusszerkesztői-nyomdai jártassága, szervezői tehetsége és a személyi ellentéteket ekkor még ügyesen békítő modora tette alkalmassá. Azonkívül épp ez időben állás nélkül lévén, a szerkesztés időproblémáit is megoldhatta.²⁰

¹⁵ Fodor József (1898–1973) költő, publicista, Mikes Lajosnak (1872–1930), Az Est-lapok kulturális rovata vezetőjének, Szabó Lőrinc apósának felfedezettje, majd titkára.

¹⁶ Ma is létező irodalomtörténeti híró kávéház az Erzsébet körút és a Dohány utca sarkán.

¹⁷ A Spolarich kávéház a Kissalétröm utca és a József körút sarkán volt, a Rökk Szilárd utca felé eső oldalon. Szabó Lőrinc a *Fény, fény, fény* kötetnek (Bp., Kultura R.-T., 1926 [a kötetről 1925 végén már kritikák jelennek meg!]) a család tulajdonában lévő házi példányán autográf ceruzairással több vers keletkezési helyeként jelöli meg. Lásd interneten: <http://www.szaborinc.hu>, a kötet úgynevezett házi példányának oldalai.

¹⁸ FODOR, *Emlékek...*, i. m., 1963/5, 653; ua. = UÓ, *Felkavart világ...*, i. m., 153.

¹⁹ Hiszen már az 1925-ben megjelent *Fény, fény, fény* kötet említett úgynevezett házi példányában sok versnél Szabó Lőrinc a Spolarichot írta keletkezési helyül, az idézett passzus más részén említett Kodolányi-féle Mussolini-cikk a Pandora-időkre, Gelléri szerepeltetése pedig már a Pandora utáni korra enged következtetni.

²⁰ 1926. július 1-től leépítések során végkielégítéssel elbocsájtják Az Est szerkesztőségéből.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 12. szám

Szabó Lőrincnek a Pandora szerkesztése – a cselekvést, szervezést tekintve – élete legaktívabb korszaka. Az előkészületek is nagyban lekötik idejét. Az előfizetők és kéziratok gyűjtése folyik már az előző, 1926. év végén. E munka érzékeltetésére elég prózaíró kortársukhoz, Molnár Ákoshoz²¹ írt levelének idézése. Az egyik inkább üzleti jellegű, az előfizetésekre vonatkozik: „Kedves Ákos, magának is – maguknak – küldök egy előfizetési ívet: töltesse meg címmel és pénzzel lehetőleg az egészet. Főlősleges, hogy magát kelljen kapacitálni, ugye? Úgyis megteszi, amit tud. Dec. 10–12 körül számoljon majd el. Mihelyt egy kicsit föllélegzem, jelentkezni fogok, és elbeszélgetünk”.²² A másik levél már az írónak szól, munkatársi megbeszélésre hív, a kor szerkesztői divatja szerint egy kávéházba: „Kedves Barátom, újesztendőtől kezdve minden kedden találkozni fogunk a Baross kávéházban,²³ délután 5 és 7 óra között. Téged is értesítelek az összejövetel megkezdődéséről, kérlek, jöjj el, hozd magaddal Pandora-ívet, és kész, szabad kézírataidat. Viszontlátásra január 4-én.”²⁴

Majd pedig megindul az egyes lapszámok elkészítésének konkrét munkája. Hosszú levelek (szép példája ennek Szabó Lőrincnek a Várkonyi Nándorral²⁵ és Kardos Lászlóval²⁶ folytatott és megmaradt levelezése²⁷), tanácskozások, viták kísérik az új generációt, Mikes „fiait” egyesítő lap terveinek és vergődésének idejét. Kardos László valamint Illés Endre²⁸ és Komlós Aladár²⁹ személyes beszélgetések során beszélte el nekem a lap körü-

²¹ Molnár Ákos prózaíró (1895–1945. február 7.), hegedűművésznek készült, a világháborúban fél karját vesztette. Novelláskötetere a Nyugatban a Pandora szervezése idején Komlós Aladár hívja fel a figyelmet (az 1926. június 16-án megjelenő 12. számban).

²² Szabó Lőrinc 1926. november 26-án Molnár Ákosnak írt leveléből, MTAKK, Ms 484/23.

²³ Baross kávéház: „a József utca és a Nagykörút sarkán” – írja SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság...*, i. m., 297. A Baross kávéház világéletében a József körút 45-ben volt, a mai Krúdy utca sarkán, csakhogy akkor még a mai Reviczky, Krúdy és József utcákat együtt, teljes hosszukban József utcának hívták, ma pedig csak a külső-józsefvárosi szakaszának maradt meg a régi neve, a körút páros oldalától a Nagyfuvaros útig (Saly Noémi szíves közlése).

²⁴ Szabó Lőrinc 1926. december 27-én Molnár Ákosnak írt leveléből, MTAKK, Ms 484/24.

²⁵ Várkonyi Nándor (1896–1975) író, irodalomtörténész. Szabó Lőrinc a Pécsen élő szerzővel a Pandora szerkesztése idején ismerkedik meg.

²⁶ Kardos László (1898–1987) műfordító és irodalomtörténész, a második világháború után egyetemi tanár. Szabó Lőrinc legbensőbb debreceni baráti köréhez tartozott, ő szerkesztette a költő debreceni kiadású első válogatott verseskötetét (SZABÓ Lőrinc *Válogatott versei*, Debrecen, Nagy Károly és Társai, 1934 [Uj Irók, 8 – sic!]).

²⁷ VÁRKONYI Nándor *Szabó Lőrinc levelei* címmel a Jelenkor 1959/2–3. számaiban adta közre; *ua.* = Uő, *Egy irodalmi korszak számvetése: Összegyűjtött tanulmányok*, vál., szerk. HAFNER Zoltán, II, Bp., Széphalom Könyvműhely, [2008], 377–400; KARDOS László, *Közel és távol*, Bp., Magvető, 1966, 485–582 (*Függelék: Szabó Lőrinc hatvan levele*).

²⁸ Illés Endre (1902–1986) próza- és színműíró, kritikus, esszéista, a Pandora idején fedezte fel Mikes Lajos íróként a fiatal orvost; a Révai, majd a háború után a Szépirodalmi kiadók irodalmi vezetője, utóbb igazgatója; Szabó Lőrinc fordítói munkásságának, majd utóéletének egyik legfontosabb biztosítója.

²⁹ Komlós Aladár (1892–1980) költőnek és kritikusnak indult, regényíró, majd irodalomtörténész. A Felvidékről Magyarországra áttelepülve a húszas évek közepén (a Pandora szerkesztése idején is) Szabó Lőrinc belső baráti és társasági köréhez tartozott.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

li szervezési munkát.³⁰ Szabó Lőrinc számára nem jelentenek pihenést ezek a napok. Csak a rendszeres robot elmaradását. A kapkodás, mindent csinálás zaklatott egyéniségének velejárója. De ebben a szabad – hogy úgy mondjam: egészséges – nyüzsgésben érzi otthon magát. Íme, egyetlen napja: „ma pedig a városházán voltam, Kodolányinak egy kalappörében bíróság elé kísértem a feleségemet tanúskodni, ebédután a klinikára mentem egy rokon asszonyt meglátogatni, végül ki a Nyugatihoz, hogy vonatra ültessem a feleségemet és kislányomat, akik pár napot nyaralni fognak a szomszédságban, közben vendégfogadás, kéziratügyek és ügyfelek, Kodolányi nálunk ebédelt, s tárgyalgattunk egy Mussolini-cikket, vasút után telefonok, hazajövés, vacsora, felszereltem egy rádiót. 9 utánra vendégeket várok... így vész el egy nap... nyereség csak annyi belőle, hogy vendégérkezésig befejezem ezt a levelet.”³¹ És az ilyen napok mellett még három külföldi utazásra is futja idejéből, 1926 karácsonya előtt a Tátrába látogat, majd 1927 tavaszán Ausztriában, nyáron pedig Erdélyben jár.³² Sőt ezalatt költözik családjával az Üllői úti albérletből az első önálló lakásukba.³³

A költő mint szerkesztő pedig így festett munka közben: „Lőrinc megtörölte a szemüvegét, szokott kézlendületével hátracsapta mindig a homlokába lelógó haját, aztán olvasni kezdett, szerkesztői megszokottságból itt-ott önkéntelenül belejavítva egy ékezetet. Ifjúnk közben ide-oda topogott, férfiasan uralkodni igyekező izgalmán, miközben olyan képeket vágott, mint az apja nehéz keresményén tanult és sokszor erre emlékeztetőül figyelmeztetett fiú a vizsga izgalmai között. Lőrinc végre befejezte az olvasást, az utolsó mondat végére még odabökött egy pontot, aztán Gellérihez fordulva, minden elhamarkodott kijelentéstől tartózkodó módján és kissé tanárosan, de ifjú öregmesteresen is, nagy meglepedést kifejező hangon azt mondta: Maga egy igazi örült! Egy új Rim-

³⁰ Kardos László jelenlétemben válogatta ki levelezése darabjai közül a Szabó Lőrinctől kapott leveleket, szóban is kommentálta, majd utóbb az idézett *Közel és távol* című tanulmánykötetében adta közre. Illés Endre kérésre részletesen elbeszélgetett velem a Pandora-korszakról, utóbb pedig ő vállalta a *Szabó Lőrinc lázadó évtizede* (Bp., Szépirodalmi, 1970; az interneten: <http://mek.oszk.hu/05200/05231>) című monográfiám (benne a Pandoráról szóló első írással), majd folytatása két kötetének kiadását. Komlós Aladár személyes emlékeit is megosztotta velem beszélgetései során, irodalomtörténészként lásd Uő, *A „második nemzedék” útja*, It, 1969, 562–583; *ua.* = Uő, *Vereckétől Dévényig*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 300–322.

³¹ Szabó Lőrinc Várkonyi Nándorhoz írott 1927. május 18-i leveléből (már 19-én írva), Jelenkor, 1959/2, 99; *ua.* = VÁRKONYI, *Egy irodalmi korszak számvetése...*, i. m., 380–381.

³² 1926. december 10. és 23. között a Tátrában tartózkodik, a Babits házaspár, valamint Tóth Árpád és felesége társaságában. 1927. május elején sógornőjével, Mikes Margit költőnővel Ausztriában utazgatnak, az ott – politikai cenzúra által nem tiltott – új szovjet filmeket nézik meg, és Babits *Halálfiái* című regényét olvassa, mint erről már idézett *Séta idegenben* című esszéjében éppen a Pandorában beszámol. A Pandora már várható bukása idején pedig, július 17. és augusztus 2. között Erdélyben utazgat, erről riportsorozatot küld régi munkahelyének, Az Est-lapoknak (lásd *Utazás Erdélyben: Cikkek, versek és levelek*, s. a. r., utószó KABDEBŐ Lóránt, Salgótarján, Mikszáth, 1992).

³³ Július első felétől kezdenek költözködni az emeletráépítés során lassan készülő, az ablakból az Üllői útra kilátó új lakásba: Gólya utca 50. II. 34. (most Bókay utca 56.). Lásd SZABÓ Lőrinc lelkenedező versét: *Vizvezeték és villanykapcsoló*, Pesti Napló, 1927. október 2., 15; kötetben, *Új lakásban* címmel: *Összes versei...*, i. m. (2003), I, 233–234. Lásd még a jelen tanulmányban közölt, 1927. augusztus 15-i dátumú Kodolányi-levelét utalását a költözködéstre.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

baud! – tette még aztán hozzá. – Közlöm a Pandorában”.³⁴ Alaposság, megfontoltság és kapkodás keveréke ez a szerkesztői munka. Levelezésében részletes, pontos, de leveleit csak az utolsó percben préseli ki magából: „Erre a levélre már több mint két hete készülök, de az élés és a szerkesztés úgy lefoglal, hogy mindig csak akkor jutok el egy-egy levél megírásához, amikor már égetően sürgős”.³⁵ Vagy egy másik, még izgatottabb pillanat, mely a maga fárasztó kavargásában is sugározza a meglepedettséget. Láthatóan élvezi ezt az életformát: „Kedves Uram és Barátom! most készültem el a Pandora tördelésével (az utolsó éjszaka, vagyis ma, reggel hat óráig kellett dolgoznom), s most sorra veszem mulasztásaimat. Az első Önnel szemben fennálló levélbeli tartozásom, bár szónakazal-fejemben olyasmi is rémlik, hogy talán feleltem már április 1-i írására. Teljesen bizonytalan vagyok a dologban. Ne haragudjon késésemért. Mon dieu, – vélem hallani a hangját – annyi baj legyen! S csakugyan jól esnék, ha fölmentene. S ne haragudjon, ha elfelejtettem, hogy esetleg már írtam!”³⁶ Kedves bohémság, elegancia, ficáncoló jókedv – ritkán szakadnak ki belőle ilyen hangok, versben is csak ezzel egy időben, tavaszt csodáló, önfeledt pillanataiban (*Tavaszi roham a Nap ellen, A tavasz társúlt hatalmai*³⁷). Máskor meg „agyonstrapált híve és barátja”-ként üdvözli Várkonyit.³⁸ De ez az – egyébként nála oly kegyetlenül, ridegen hangzó – állapotjelzés most még talán nem csak panaszt hordoz, hanem dicsekvésként is hathat. Ilyen önfeledten elengedett hangulattal nem élvezte máskor ennyire a kirándulás, utazás pillanatait. Boldog elragadottságát észéjébe építi a Pandora egyik legmeghatározóbb írásában: „Az út a nagy parkon át kanyargott kifelé Bad Gleichenbergből; zsebemben jókedvű pénz; édes, tömött zsongások állítottak meg a forró délutánban: mennyi méh! Mint élő, zöld, óriás méhkas zúgott fölöttünk egy-egy virágba borult vadgesztenyefa! S az első keresztvölgyben szétnézve, látjuk a hegyoldalakat: villogó felhódarabokként tolonganak rajtuk a fehér kertek, almafák, szinte megfűlt köztük a sok apró major: egy dionizoszi verseskönyv pezsgő-tajtékező-összefolyó virágtengere ez! És fönt: sötét fenyves: oda megyünk, a Gasthaus Taferlhez, a hegytetőre. [...] Az Ungarische Krone mellett fölfelé indultunk, jó ideig, fárasztó kapaszkodón. A hegy lassan emelt bennünket, a fönti erdő incselkedő játékba fogott s egyre sűrűbben küldözte felénk előőrseit, már jött a fenyves is, világosbarna függőlege-

³⁴ FODOR, *Emlékek...*, i. m., 1963/1, 13; ua. = UÓ, *Felkavart világ...*, i. m., 69–70.

³⁵ Szabó Lőrinc Várkonyi Nándorhoz írott 1927. március 29-i leveléből, Jelenkor, 1959/2, 97; ua. = VÁRKONYI, *Egy irodalmi korszak számvetése...*, i. m., 379.

³⁶ Szabó Lőrinc Várkonyi Nándorhoz írott 1927. május 18-i leveléből, Jelenkor, 1959/2, 98; ua. = VÁRKONYI, *Egy irodalmi korszak számvetése...*, i. m., 380.

³⁷ SZABÓ LŐRINC, *Tavaszi roham a nap ellen*, Pesti Napló, 1927. március 13., 7; ua. = UÓ *Összes versei...*, i. m. (2003), II, 617–618; SZABÓ LŐRINC, *A tavasz társúlt hatalmai*, Magyarország, 1927. március 27., 21; átdolgozva, *Feltámadás* címmel: Pesti Napló, 1938. április 3., 10; ua. = UÓ *Összes versei...*, i. m. (2003), I, 442–444.

³⁸ Szabó Lőrinc Várkonyi Nándorhoz írott 1927. június 1-jei leveléből, Jelenkor, 1959/2, 102; ua. = VÁRKONYI, *Egy irodalmi korszak számvetése...*, i. m., 384.

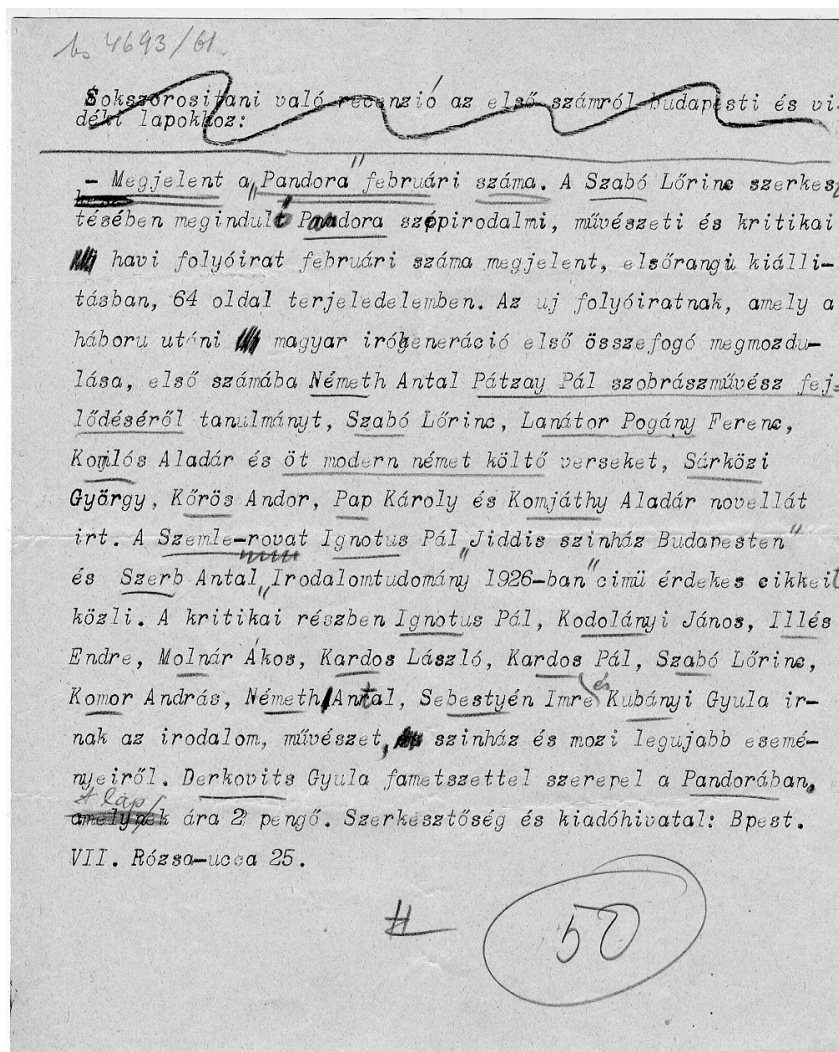
ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20 ~~ÉF~~ ~~C~~ ~~ÉH~~ évfolyam ~~14~~ szám

seivel, s lábunk alatt évtizedek alatt hullott tülevelek ropogó, síkos padlózata. Gyantás, súlyos, gyógyító szagok forranak a benyíló napban.”³⁹

A hagyatékban megtalálhatjuk Szabó Lőrinc saját kezűleg javított, a gépiratot sajtó alá készített ismertető szövegeit,⁴⁰ az egyes lapszámoknak a színopszisát:

³⁹ SZABÓ Lőrinc, *Séta idegenben...*, i. m., 233, 237. (A 233. lapon a tanulmány 8. sora a nyomdában fel lett cserélve a 231. lap alulról 12. sorával!)

⁴⁰ MTAKK, Ms 4693/61, Ms 4693/63, Ms 4693/64, Ms 4693/68, Ms 4693/70.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
20 ~~ÉVF~~ ~~ÉVF~~ ~~ÉVF~~ évfolyam ~~LII~~ ~~LII~~ ~~LII~~ szám

u. 4693/83.

P A N D O R A
szerkesztőség
BUDAPEST
VII. Rózsa u. 25.

Budapest, 1927. március 24.

Kérjük az igen tisztelt Szerkesztőséget, hogy a PANDORA új számának tartalmáról - amelyről alantí roszqzsq csak össze-foglalóan tájékoztat - lehetőleg részletesen megemlíkezni sziveskedjék. /Kérjük a vidéki szerkesztőségeket, hogy lapjuk hírünket közlő számából támpórlányt sziveskedjenek küldeni kiadóhivatalunkba/

Teljes tisztelettel

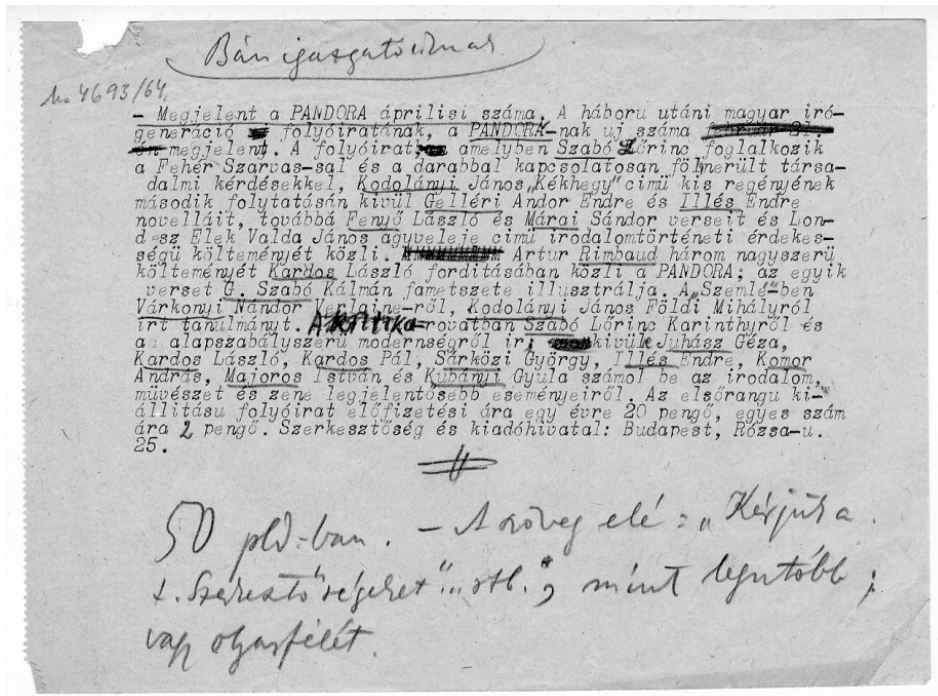
a P A N D O R A
szerkesztősége

Megjelent a PANDORA márciusi száma.

A PANDORA-nak, a háberu utáni magyar irodalomról-olq reprezentáns folyóiratának második száma március 22.-én megjelent. A folyóirat KODOLÁNYI János "Kákhogy" című, most meginduló regénye mellett MOLNÁR Ákos novelláját, SÁRKÓZI György, BALINT György és SZABÓ Lőrinc új verseit, PÁRKASHÁZI Miklós fentemzetét, továbbá JEMKITE Sándor és HEVESI András tanulmányait közli Boothoven európai missziójáról, illetőleg Jászni Mari avallomásairól. A rendkívül gazdag kritikai rovat 19 cikkben IQNOTUS PÁL, TÖRÖK Sophie, SZABÓ Lőrinc, ILLES Endre, KARDOS PÁL, KARDOS László, MARCONRAY Tibor, JUHÁSZ Vilmos, DÁN György, Francisc Sachet, KÁLDOR György, MAJOROS István, KOMOR András, SÁRKÓZI György, KUBANYI Gyula és H. FOGÁNY Béla számolnak be a magyar és európai próza- és verse-irodalom, a színház, zenei és a zene legújabb eseményeiről. Az előzáranga kiállításban megjelent Folyóiratnak, melynek címlapját KOMA Lajos tervezte, ára 2 pengő. Előfizetés egész évre 20, félévre 10, negyed-évre 5 pengő. Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, VII. Rózsa uca 25.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 1. szám

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 1. szám

№. 4693/68.

Kommunikációs szöveg a lapoknak, a szokásos kérelemmel:

- Megjelent a PANDORA májusi száma. A PANDORA szépirodalmi és kritikai folyóirat negyedik száma május 20.-án megjelent. A folyóirat Komor András szürrealista regényrészletét, Fodor József, Erdélyi József és Nagy András költeményeit, Kodolányi János Kékhegy című kis regényének új folytatását, Ély Dóra novelláját, Kőrös Andor és Lanátor Pogány Ferenc novelláját, továbbá Iwan Goll és Valéry Larbaud négy versét közli György Oszkár fordításában. A szemle-rovatban Szabó Lőrinc írt kimerítő méltatást Fodor József verseskönyvéről és Babits Mihály új regényéről, a Halálfiáról. A kritikai részben Justus Pál, Szerb Antal, Fenyő László, Kardos László, Majoros István, Illés Endre, Komor András és Sárközi György számolnak be irodalmi, képzőművészeti és zenei életünk eseményeiről. Az elsőrangú kiállításban megjelent folyóirat ára 2 pengő, fégyedévi előfizetés 5 pengő. Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, VII., Rózsa uca 25.

Kérem azonnal átadni Bán
Zsuzsanna úrnak

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20 ~~EE~~ C ~~EE~~1 ~~EE~~1 évfolyam ~~EE~~1 szám

no 4693/70.

(Nyírségi kommunizmus és szöveg)

- A PANDORA junius-juliusi száma megjelent. A PANDORA 5.-6. száma rendkívül gazdag tartalommal július 14.-én megjelent. A százoldalas kettős szám Gelléri Andor Endre három novelláját, Kodolányi János „Kékhegy” című regényének befejezését, Molnár Ákos és Szerb Antal elbeszéléseit, Sárközi György, Gulyás Pál, Simon Andor, Forst Károly Frigyes, Bálint György, Mikes Maroit és Sági Márta költeményeit közli, továbbá a Pervigilium Venetiarum-t s Pentadius és Prudentius egy-egy költeményét Rónai Pál fordításában. Szabó Lőrinc Coleridge-, George- és R. Browning verseket fordított, Sebestyén Imre Mussolini beszédeiről és Szei Pál Kodolányi Jánosról írt tanulmányt a folyóirathoz. A kritikai rovat ~~EE~~ 19 cikkben foglalkozik a magyar irodalmi élet eseményeivel s részletesen beszél a jugoszláviai magyar irodalmi viszonyokról. A PANDORA kettős számának ára 3 pengő. Nevezési előfizetés 5 pengő. Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, IVV. Ráczka-utca 25.

#

A szöveg módosított kiemelt példányban
szövegszerűen és a lapok ~~EE~~ recenzio-
példányaihoz mellékelni. A 3 Est = lapnál
en adom át a példányokat. Amennyiben erre kérelmet
kérlek meg a 20. példányt

Mindez mégsem tart sokáig. Rövid félévi anyagi vergődés után a Pandora megszűnik. Végzete nem meglepő: a kor többi irodalmi lapalapításai sem éltek túl időtartamban.

A Pandora bukását személyileg és költőileg Szabó Lőrinc sinylette meg a legjobban. Eddigi költői útjának általa meg nem felelőnek érzett visszhangja után személyes tevés-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 143. szám

kenysége is értelmetlennek bizonyult. A közösség felé fordulásának szociológiai telítettségű költői útja után szerkesztői útja is kudarcot vallott. A munkatársi visszaemlékezés rövid és lesújtóan tömör. „A Pandora ezután csöndesen kimúlt, egy csomó adósságot örökítve szerkesztőjére”,⁴¹ vagy költőibben: „...rövid bukdácsolás, kerengés után, ezt is benyelte az idő hulláma”.⁴²

És így érthető, hogy már májusban, a lázas napi tevékenységek idején megszólaltatta a teljes csalódás, az izgatott kétségbeesés hangját is: „Nem tudok én semmit, nem érdekel az egész irodalom... csak úgy beleestem ebbe az írásba... mérnök akartam lenni meg pap, és tanár: vicces ugye? S most az a baj, hogy nincs állásom, nincs pénzem, nincs nyugalmam, csak rengeteg terhem és adósságom és idegességem.”⁴³

A szemtanú emlékezése túlzottan egyszerűnek látja a lap alapítását majd bukását: „A Pandorát Mikes segítségével, azazhogy pénzével alapította Szabó Lőrinc; akkoriban ugyanis egy ideig Lőrinc nem tartozott az Est-lapok kötelékébe. A Pandora, mely célkitűzésében az ifjú irodalom összefogása volt, Lőrinc egzisztenciájának biztosítása jegyében is született. Szabó Lőrinc aztán, szerencsére visszakerült a szerkesztőségbe, hogy tovább javítsa és címekkel lássa el a kéziratokat, mert a Pandora, mint gondolható, a legnívósabb igényekkel szerkesztődve, nem sokáig bírta a ráfizetéseket.”⁴⁴ A ráfizetések – Mikes Lajos minden segítsége dacára – Szabó Lőrinc családi költségvetését terhelték sokáig,⁴⁵ aki majd csak október 15-től 1928 őszéig lesz a Pesti Napló, majd ezt követően a Magyarország munkatársa. A lap vegetálása idején keletkezik kétségbeesett naplójegyzete, amely szinte szellemi (és talán valóságos) végrendeleként is olvasható. Persze mindebből kívülről talán csak annyi látszik, amit Fodor József az anekdotában leír, de a visszája így jelenik meg Szabó Lőrinc belső számvetésében 1927. július 9-én:⁴⁶ „Olyan hihetetlenül el vagyok keseredve, s annyira nem tudok segíteni magamon, hogy hazajöttem a kávéházból, s leültem az írógép elé beszélgetni egy kicsit. Talán ez segít. De miért segítene? Én teljesen tönkrementem. Már nem is resteltem megvallani. Nem érdekel semmi, ami érdekelne, azt meg soha el nem érem. Nem bírom kivárni. Pedig mohóság sincs bennem – inkább csak azért nem bírok bízni és várni, mert már minden reményem föloldódott valami mocskos és szégyenteljes tehetetlenségben. Én nem való vagyok semmire, nem kellek senkinek, magam ellen való erőszak minden nap, amit leélek. [...] Mi segítene rajtam? Átmenetileg pénz, véglegesen valami biztonság érzése. Kis léleg-

⁴¹ VÁRKONYI, *Szabó Lőrinc levelei...*, i. m., 1959/3, 66; ua. = Uő, *Egy irodalmi korszak számvetése...*, i. m., 385.

⁴² FODOR, *Emlékek...*, i. m., 1963/1, 12–13; ua. = Uő, *Felkavart világ...*, i. m., 68.

⁴³ Szabó Lőrinc Várkonyi Nándorhoz írott 1927. május 18-i leveléből, Jelenkor, 1959/2, 100; ua. = VÁRKONYI, *Egy irodalmi korszak számvetése...*, i. m., 383–384.

⁴⁴ FODOR, *Emlékek...*, i. m., 1963/1, 12–13; ua. = Uő, *Felkavart világ...*, i. m., 68.

⁴⁵ Panaszkolja is ekkor írt leveleiben, lásd SZABÓ Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek*, szerk., s. a. r. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Szépirodalmi, 1974 (Műhely); *Harminchat év: Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944)*, szerk., s. a. r. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Magvető, 1989; interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, Szabó Lőrinc címszó alatt. Mindez nyomon követhető az MTAKK Szabó Lőrinc-hagyatékának már emlegetett Pandora-anyagában.

⁴⁶ SZABÓ Lőrinc, [*Olyan hihetetlenül el vagyok keseredve...*] = Uő, *Vallomások...*, i. m., 97–102.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

zetvétele is jó, de talán még jobb lett volna, ha nem segített volna rajtam barátság és előleg. A segítség úgyis semmi volt a szükséghez képest. Viszont már körülbelül nem élnek. Ez hiányzik a meghaláshoz, ez a kis lökés, amire nekem nincs erőm, de van minden elsejének: háromnapos eredménytelen pénz utáni nyargalás. Vagy még annyi se kellene hozzá. Egyszer már töltöttem egy estét eredménytelen kölcsönkereséssel: azt hiszem, ártott az idegeimnek egyesztendőnyit.”

A társasági élet, a szerkesztői tervezgetések visszája pedig így néz ki: „Tulajdonképpen nagyon mulatságosnak találhatnám, hogy hányféle emberrel hányféle ügyben beszélek én nap nap után, milyen helyekre járok, milyen idegen problémákkal törődöm, amikor mindehhez semmi közöm nincs. Semmi közöm! Úgy látszik talán, mintha érdekelne ez is meg az is, pedig érdekli a fenét! Részt veszek tervezgetésekben, cselekedetekben, diszponálok hónapokra előre, s végzek haszontalanságokat mindennap: s közben bennem lakik valósággal a halál. Titokban remélem ugyan, hogy kifüstölöm még magamból, de nem zárkozhatom el a tény tudomásulvétele előtt: nekem senki és semmi nem fontos igazán, hazugság minden részvételem mindenben, és szinte nevetni szeretnék néha az emberek szemébe, hogy ti szerencsétlenek, ti nem is tudjátok, mennyire becsaplak beneteket! Nem is tudjátok, nem is sejtitek, hogy én már a túlvilágon vagyok, csak játszom az élőt és érdeklődő barátot! – Mászor meg végtelenül rosszul esik, hogy mindezt egyik sem veszi észre. S akár így van, akár amúgy, minden körülmények között nagyon megvisel ez a szörnyű játék. De hogy is várhatnék megértést valakitől?! Mit tudhatom én, nem játszik-e más is, és milyen mértékben, éppoly keservesen a halállal, mint én? Hátha a többieknél is mesterségesen kierőszakolt gesztus az élet? És miért megértést várjak? Mit ér a megértés? Én például teljesen megértem és jogosultnak találom unott kétségbeesésemet, mégsem érek vele semmit. Ha más megért vagy nem ért meg, egyre megy: marad minden a régiben.”

Versben ugyanezt utóbb így fogalmazza:⁴⁷

Ki érti meg kínomat, ha nem én?
Ki tartsa számon szenvedésemet?
Ki tudja, ki vagyok, és mind ki látja,
ki látja együtt mindazt, amiért
töprengek s ezt vagy azt teszem? Mit ért,
hogy barátom, hosszú évek barátja,
egy szobában és egy isten alatt
együtt dolgozott velem napra-nap:
nyomorúságom úgy lelkére vette,
mint én az övét, mégis elfeledte
és egy hét múlva hallva ugyanazt,
már újnak hitte a régi panaszt.

⁴⁷ SZABÓ Lőrinc, *Én és ti, többiek*, Pesti Napló, 1928. július 29., 43; *ua.* = *Uő Összes versei...*, i. m. (2003), I, 438.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 4. szám

Amikor Szabó Lőrinc feladni látszott a lap fenntartását, barátja, Kodolányi még egy szinte irreális vállalkozásra biztatná önmagát: át akarja venni a lapot.⁴⁸

Kedves Lőrinc!

A múltkor, amikor a Estnél találkoztunk, nagyon fanyar és fáradt voltál és így nem akartam olyan kérdéseket feltenni, amelyek esetleg kellemetlenül érintettek volna. Azóta nem találkoztunk, mert a hurcolkodás idején elkerültelek s addig, amíg tökéletesen rendbe nem jöttök, nem is akarok beható beszélgetéssel ott ülni a nyakatokon.

De némelyektől, Tőlünk egészen távol állóktól hallom, hogy a Pandora beszüntetése komolyan foglalkoztat s mert ez a dolog nagyon megdöbben, mégis legalább írásban el akarok mondani egyet-mást.

Ha a lap most megszűnik, ezzel hosszú időre kompromittálódik a mi mozgalmunk és egész munkánk komolysága. Az új irodalomba vetett nagyon csekély is is [sic!] meginog és saját jövőnk alatt vágjuk el a fát. Nem élünk olyan időket, amikor többször is lehet kísérletezni, annak a veszélye nélkül, hogy teljesen lejárjuk magunkat. Ezenkívül a Pandora nemcsak orgánum volt, hanem fegyver is a kezünkben s megadta a módot arra, hogy az orrára verjünk azoknak, akik minket le akarnak gázolni. Elvi kérdésekről nem is beszélek.

Ha tehát Neked az az érzésed, hogy nincs többé erőd a megkezdett munkát folytatni, én azt mondom, hogy folytatom én, add át nekem a lapot és én Veled egyetértésben s barátaink támogatásával megpróbálom nyélbe ütni a második félét s rendbe hozni, amit lehet.

Ez komoly megfontolásaim eredménye s azt hiszem, sikerre vezet. Légy szíves tehát, add tudtomra a legnagyobb őszinteséggel, hogyan áll a lap helyzete, mennyi előfizető van, mennyi tartozás és követelés, mennyi deficit a nyomdánál stb. Nem nézhetem ölbe tett kezekkel, hogy az a lap, amelyet évek óta annyian vártunk s amelynek én is munkatársa vagyok, minden erőfeszítés nélkül csendesesen meghaljon. Jól tudom, hogy Te ki vagy merülve s hogy alig tudsz lélekzetet [sic!] venni. De én nem merültem még ki és nekem van még energiám és kedvem is. Hajlandó vagyok minden áldozatra a lapért.

Jól gondold meg. Ha nincs semmi kiút, akkor még itt vagyok én s ha enyém a lap, az majdnem annyi, mintha a Tiéd lenne. S mégis csak valami remény, valami mód a továbbdolgozásra.

Klára kezeit csókolom, Téged öllelek őszinte baráti szeretettel:

Rákospalota, 1927. aug. 15.

Jancsi

Majd még egy vállalkozás körvonalait is felvázolja:

⁴⁸ Az MTAKK, Ms 4690/184, Ms 4690/185. számú levelekre Horányi Károly hívta fel a figyelmemet. A gépírt szövegen az írógépen hiányzó ékezetek nincsenek autográf jelölve, a levelet mai helyesírás szerint közlöm, kivéve bizonyos jelölt különbözőségeket.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

Kedves Lőrinc!

Abban a reményben, hogy a fogadtól megszabadulván megszabadultál rossz kedvedtől és pesszimizmusodtól is, egynéhány komoly dolgot szeretnék közölni Veled.

Tegnap este elmentem az autókereskedőmhöz. Fiatal, nőtlen ember, tetterő és önbizalom van benne s minthogy a kommünig premontrei paptanár volt, igen rendes kultúrával is dicsekedhet. A fogadtatás kiváló személyemhez és hírnevemhez méltó volt. Azonnal az ügy meritumára tértem s referáltam neki a Pandóra [sic!] szellemi tőkéről, valamint a siralmas anyagi helyzetéről is. Minthogy kitűnő üzletember és nagyon reális gondolkodású, azonnal átlátta, hogy itt van terrénum az ő működése számára. Kijelentette, hogy hoz egy hirdetéssel foglalkozó zseniális urat, akivel ő is dolgozik az autószakmában s aki a lapnak rengeteg hirdetést fog szállítani. A mozikban vetítetteti fogja a Pandorát és az Est fényírdáját [sic!] is felhasználja erre a célra. Én kilátásba helyeztem neki, mint hirdetőket, a pesti cukorkagyárosokat, akiknek ipartestületi elnöke ezt megígérte nekem, arra az esetre, ha a Pandorát fel tudom támasztani. Most aztán abban állapotunk meg, hogy a jövő héten, kedden, vagy szerdán találkozunk egy kávéházban, ahol Te is megjelenysz s elmondod a következőket:

- 1./ Hány előfizetője volt a Pandorának?
- 2./ Hány ezek közül éves, féléves, negyedéves?
- 3./ Hány előfizetés inkasszálatlan?
- 4./ Mennyi volt pontosan a nyomdaszámla számonként?
- 5./ Mennyi volt a deficit? Számonként persze.

Ha ezeket a felvilágosításokat leszel szíves megadni s ő ceruzával a kezében kikalkulálhatja a tennivalókat, elérjük a Pandora feltámadásának lehetőségét s az írók honoráriumot is kaphatnak. Ez tehát igen komoly és fontos dolog. Megígértem neki, hogy az írók, – tehát Te is – a legnagyobb mértékben támogatni fognak akkor is, ha én leszek a szerkesztő s ezt biztosan mondhattam, mert remélem, verset és cikket ezután is fogsz adni, illetve írni. Annyi lesz a változás, hogy nem a Te neved lesz a lapon, hanem az enyém.

Szombaton délután, illetve egy óra után fel foglak keresni, addig rágj meg mindent.

Baráti szeretettel öllelek s Klári kezét csókolom.

Rákospalota, 1927. szept. 8.

Jancsi

De a lap megújítása nem sikerült. Szerb Antal utóbb a Szabó Lőrinc-i kiábránduláshoz hasonlóan látja nemzedéke ekkori visszhangtalanságát, szkeptikusan emlékezik vissza a sikertelen kísérletekre *Magyar irodalomtörténetében*: „Történnek ugyan kísérletek, minden évben számos új fiatal folyóirat indul meg, de rövidesen meg is szűnik, mert nemcsak a közönséget nem érdekli, hanem a saját munkatársait sem.”⁴⁹ Jól rávilágít ez érdektelenségre Fodor József visszaemlékezésének egy anekdotája is, a Gelléri felfedezéséről szóló – már idézett – jelenet poénja. Amikor Szabó Lőrinc kijelenti, hogy „– köz-

⁴⁹ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Révai, 1943, 511.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 14. szám

löm a Pandorában”, „Mikes mindent megértő, elégedett mosolyával kísérte a dolgokat, aztán így szólt: – Jól van, Gelléri úr. Azért még semmi baj sem lesz, hogy az írásait közlik a Pandorában, mivelhogy azt úgysem olvassa senki.”⁵⁰

Irodalomtörténeti távlatból Komlós Aladár azonban már engedékenyebb. Hangsúlyozza, hogy emlékezést ír, és ebben a Pandora szerepének talán leginkább pontosnak látszó jellemzését fogalmazza: „A Pandora, pénzügyi forrása kiapadván, hat szám után megszűnt, s Szabó Lőrinc nem indított új folyóiratot. Nem volt többé szükség rá. A nemzedék kiemelkedő tagjai többé-kevésbé mind beérkeztek, s írásaikat nehézség nélkül el tudták helyezni. A harmincas évek közepén megindult Válasz és Szép Szó pedig, bár munkatársai zöme a második nemzedékből rekrutálódott, nem nemzedéket képviselt már, hanem két szemben álló politikai irányzatot.”⁵¹

*

Miben különbözött anyafolyóiratától a Pandora? A folytatás és elkülönülés szándékát egyként hangsúlyozza a szerkesztő. A folytatás a Nyugathoz való kapcsolatot jelenti. Bárha ez is kétarcú: a Nyugat értékeit továbbra is vállalják, de gyakorlatával szemben állnak. És ez a szembenállás is két összetevőjű: számon kérik az alapító atyák színtelenedését és felpanaszolják a befogadás szűköségét, a kritikai érdektelenséget az újabb irodalommal szemben. Szabó Lőrinc ezt a pozsonyi Reggelben megjelent interjújában ekként fogalmazza meg.⁵²

– A Nyugat, úgy tudom, igyekszik az új irodalmat...

– Igyekezett. Ilyen kísérleteit azonban általában sikerteleneknek és elhibázottaknak tartom. A *Nyugat*ban, ha módjában áll is néha közölni kitűnő, újabb szellemű írásokat, a múlt érdekében szinte öntudatlanul fenntartott szűrkeség és megalkuvás dominál.

– A Pandora szóval a Nyugat ellen irányul?

– Dehogyan irányul! Azazhogyan irányul, de csak amennyire az egészséges irodalmi fejlődés természetessé teszi. Csináljon a *Nyugat*, amit akar és tud: meg fogjuk becsülni, ha becsülnivalót hoz. Van ott két-három író, akit mi is igazán sokra tartunk. De közülük pl. Babits és Móricz édeskeveset ír épp a *Nyugat*ba.

A folyóirat megjelenésének napján a szerkesztő Szabó Lőrinc interjújában ismerteti Az Est 1927. február 24-ei, csütörtöki számában törekvéseiket. Benne nemcsak a lapnak a

⁵⁰ FODOR, *Emlékek...*, i. m., 1963/1, 13; *ua.* = UÓ, *Felkavart világ...*, i. m., 70.

⁵¹ KOMLÓS, *Vereckétől Dévényig...*, i. m., 312–313.

⁵² Jakobovits Sándor interjúja a pozsonyi Reggel 1927. január 16-i számának 11. lapján. Az interjú címe: „Pandora” az ifjú írói generáció mentsvára Budapesten – Szabó Lőrinc lapot alapít – A költő nyilatkozik a „Reggel”-nek. Botkáné Lakatos Éva találta meg a Magyarországon fel nem lelhető példányt, másolata az MTAKK-ba került: Ms 4695/17. Az interjú a Tátrában készült. Szabó Lőrinc eredeti fogalmazványát és az interjú történetét és szövegvariánsait lásd SZABÓ Lőrinc, *[Tátrai jegyzetek]* = UÓ, *Vallomások...*, i. m., 87–90, 671–674.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

Nyugathoz való viszonyát határozza meg, de az avantgárdal való szembesülését is nyilvánítja. Meghatározva a folyóirat nemzedéki jellegét és minőségigényét.⁵³

– Főlöszleges mondanom, mennyire szükség van egy új, komoly irodalmi fórumra. Jó jel, hogy sokévi tespedés után mostanában 3–4 felé megmozdul az irodalom, még az Akadémia is. 15–20 év alatt, úgy látszik, minden lap betölti hivatását, elveszti függetlenségét régi munkatársaival szemben, és „népszersződik”. Generációk között minden objektív akarat mellett is lehetetlen volt mindig a teljes megértés; lehetetlen most is. És Magyarország sok új tehetsége már nem akarja túrni egy számára idegen esztétika föltétlen irányítását, amely – ha közöl is néha kitűnő, újabb szellemű írásokat – természetesen a saját múltjának szellemét igyekszik fenntartani.

– Külsőségekkel, úgynevezett „ó-radikalizmussal”, semmi esetre sem fogjuk fokozni a modernség látszatát. Csak a tehetségre figyelünk, ami mindenki programjával közös és egyetlen megbízható alapelv; s azok mellett fogunk állni, akikben van annyi új szellem, amennyit a magyar irodalom egészséges továbbfejlődése természetessé tesz. Mikortól kezdődött ez a továbbfejlődés, elkülönülés? A háború alatt jelentkezett, s a forradalmak után szervesen, komolyan kiépült, de nagyon különbözöképpen oszlik meg az egyénekben.

– A *Pandora* munkatársai: elvben és elsősorban az az egész írógeneráció, amely a háború után jelentkezett; Kodolányi János, Sárközi György, Gyergyai Albert, Fodor József, Pap Károly, Németh Antal, Körös Andor, Illés Endre, Komjáthy Aladár, Bányai Kornél, Erdélyi József, Gergely Sándor, Szerb Antal, Ignóus Pál, Komlós Aladár, Nagy Emma, Hevesi András, Szegi Pál, Fenyő László, Kardos László, Kardos Pál, Komor András, Zsolt Béla, Márai Sándor... és akiket én sem ismerek, vagy akikkel még nem beszéltem.

– A *Pandora* programja? Független, összefogó alkotás és kritika. Vágyprogramokról, vagyis szívügyekről a mai világban jobb részletesen nem beszélni, hanem, amit lehet, lassan-lassan megcsinálni. A lap havonta jelenik meg, első száma ma, szerdán kerül expedálásra, elsórangú kiállításban. Terjedelme 64 oldal, nagysága: mint a *Nouvelle Revue Française*-é.

Majd pedig a terjesztőknek összeállított tájékoztatóban összegezi a napilapok visszhangját. Benne a Budapesti Hírlapra hivatkozó szöveg foglalja össze legpontosabban az induló folyóirat programját: „a múlt értékeit a legújabb művészi törekvésekkel összekapcsolva a folytonosságot igyekszik fenntartani a magyar irodalom modernségében.”⁵⁴

⁵³ SZABÓ Lőrinc, *Ma jelenik meg a Pandora, Szabó Lőrinc havilapja = Uő, Vallomások..., i. m., 90–91.*

⁵⁴ MTAKK, Ms 4693/60.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
20. évfolyam 1. szám

Ms. 4693/60.

Vidéki bizományosokhoz és vidéki vagy budapesti könyvkereskedőkhöz irandó levelekbe reklám-betét:

Szabó Lőrinc új szépirodalmi, művészeti és kritikai havi folyóiratáról Az Est a következőket írja: „A háború után jelentkezett irói nemzedék, amelynek sorában több igen nagy tehetség szerzett már magának súlyt és országos hírnevet, új folyóiratot alapított, amelyet érthető érdeklődéssel vár az irodalom minden barátja.” – A Pandora – mondja a Budapesti Hírlap – a múlt értékeit a legújabb művészi törekvésekkel összekapcsolva a folytonosságot igyekszik fenntartani a magyar irodalom modernségében.” – A Pesti Napló a következőket írja: „A Pandora célja: alkotás és kritika; egyrészt nemes és korszerű folytatása mondannak, amit a haladó magyar irodalom eddig termelt, másrészt független és becsületos vizsgálása és ellenőrzése a magyar és európai szellemi élet jelenségeinek.”

A Pandora első méltó megmozdulása az új magyar irodalomnak. Elsőrangú nyomdai kiállításban, havi ~~hét~~ 64 oldalon jelenik meg. Munkatársai: Kodolányi János, Fodor József, Sárközy György, Németh Antal, Kőrös Andor, Pap Károly, Illés Endre, Erdélyi József, Komjáthy Aladár, Kardos László, Kardos Pál, Zsolt Béla, Gergely Sándor, Szerb Antal, Komlós Aladár, Ignotus Pál, ~~altal~~ Nagy Emma, Marconay Tibor, stb.

Markáns elkülönbözést megrajzolni a hat (gyakorlatilag öt) szám igazán nem tesz lehetővé. Talán Komlós Aladár emlékezése jellemezheti a leginkább ezt a lazán összeálló, mégis az összetartozást egyértelműsítő vállalkozást: „A nemzedék első átfogó jelentkezése volt a lap, a munkatársak kiválogatásában a szerkesztőt semmiféle előítélet nem

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 143. szám

korlátozta, csak a tehetség és valami ösztönösen érzett nemzedéki rokonság szempontja vezette. Programot nem adott, mert a lap nem teória, hanem természetes fejlődés eredményeként alakult. Egyik célja volt azonban példát adni Babitsnak az öntömjénezést kerülő lapszerkesztésre. Ezért új verseskönyve bírálójául tüntetőleg Ignotus Pált kérte föl, aki előző évi kötetéről igen szigorú bírálatot írt a Nyugatba.⁵⁵ Szabó Lőrinc felfogása, amint néhány cikkben megfogalmazta, fölötte állt a konzervativizmus és modernség ellentéteinek. [...] De a Pandora nem zárkózott el az újszerűség elől, szívesen fogadott szokatlan kísérleteket is (Komor András itt alkalmazza először a belső monológot), amíg nem mondanak le az érthetőségről. Nem véletlen, hogy a kor képzőművészeti irányai közül a KÚT-ban⁵⁶ képviselt posztimpreszionizmus, kubizmus, expresszionizmus állt legközelebb hozzá, azok a stílusok tehát, amelyek túljutottak az impresszionizmuson, de nem tagadták a természetelvű művészetet, mint a konstruktívizmus, mercizmus, szürrealizmus, a húszas évek izmusai. Barátaink a képzőművészek közül: Bernáth Aurél, Egry József, Kmetty János, Pátzay Pál, Szobotka Emil, Perlott-Csaba Vilmos, Szőnyi István voltak. Az idegen költők közül Szabó Lőrinc az expresszionistákat fordította, a Menschheitsdämmerung költőit (Benn, Goll, Klemm, Stadler, Werfel) és persze Georgét. Politikailag a csoportot még bizonyos kiforratlanság, erjedés jellemzi. Kodolányi (Sebestyén Imre álnéven) kegyetlen bírálatot ír Mussoliniról, de másfelől Földi Mihálynak abban látja a tragédiáját, hogy örökre el van zárva előle a természethez vezető út, és hiányzik belőle a szolidaritás a néppel – ami ha tragédia, akkor Baudelaire művészi útja is tragikus volt. A cikkekben van tehát némi szociális indulat, de ott van már az antiurbanizmus halvány csírája is.”⁵⁷

Hasonló pozíció-meghatározásra jut maga a szerkesztő is a harmadik szám idejére, számba véve az akkorra már kialakuló különböző visszhangokat:

Az a kritikai becsületesség, amelyre szükség van, amelyet a Pandora szeretne újból megteremteni Magyarországon s amely csak akkor lehetne tökéletesen egységes – tévedhetetlen akkor sem –, ha egy ember végezné: ez a minden rétegeződést egyszerre látó kritikai vágy becsületességet és komolyságot kíván a „környezettől” is. [...] Abban a szégyenteljes zűrzavarban, barátkozásban, elfogultságban, dogmatizmusban, kritikahelyettesítő kommunikációsban, amely évek óta megüli a magyar irodalmi életet, a helyi érdekű felfogás, szokásjog alapján, csakugyan támadásnak nevezheti az elutasítást. Ebben a zűrzavarban természetesen sokaknak kívánatos volna, ha dogmatikusan ítélnék el valakit – mondjuk: Karinthyt vagy egyik munkáját, – mint például burzsuj-intellektuel író; bizonyára kellemesebb volna az is, ha „futuristamód” vágnók le, „érdekesen”, „spe-

⁵⁵ IGNOTUS Pál, *Fény, fény, fény: Szabó Lőrinc új verseskönyve*, Nyug., 19(1926), 453–456.

⁵⁶ KÚT: Képzőművészek Új Társasága. A KÚT virágzásának időszaka az 1926–1928-as évek, egybeesik a Pandora idejével. A KÚT folyóiratában jelenik meg Szabó Lőrinc előbb *Sebeinket tányérodra rakom* című, átdolgozva *Nézlek, szelíden, szóltanul* címmel ismert verse *Akarom, hogy félj, ha látsz* címmel 1926. március 28-án (Tóth Szilvia közlése). A verset lásd *Összes versei...*, i. m. (2003), I, 185–186; II, 566–567.

⁵⁷ KOMLÓS, *Vereckétől Dévényig...*, i. m., 311–312 (az idézetből elhagytam az e tanulmányomban másutt már szereplő szövegek idézeteit).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

ciálisan”, tehát éppen ezért „veszélytelenül”. Ebben az esetben olyan titkos szövetségérés alakulna ki köztünk és az „öregek” – kik az „öregek”? – között, amilyen, mint már nagyon találóan megjegyezték a Pandora helyzetének jellemzésére, kialakulóban volt a magyar politikában egy reakciós hatalmi tábor és a Vági-párt között: diszkreditálni az igazi ellenfelet! Az volna kellemes, ha a fiatalság *levonna minden konzekvenciát*, egészen az irreális sematizmusig s a múlttal *megszakítani minden szellemi érintkezést*, hogy szabályszerűen, egyesek modernségének vagy konzervatívságának alapszabályaihoz alkalmazkodva, legyen modern. De az igazi, építő-akaratú fiatalság, amelynek semmi köze *Karinthy emlőihöz*, de köze van az egész magyar szellemi múlthoz és élethez, nem fogad el kimondott vagy hallgatóságos utasításokat arra nézve, hogy milyen összetételű legyen jövője, esztétikája, esetleg szociális vagy nemzeti érzéke, rokonszenvei és egész világfölfogása. A régi hangot egyetemesen csak az ítéli el, akinek nincs vagy gyenge a hangja, az, aki az avult ó-radikális recept szerint bátor; a becsületes és igazi új irodalomnak és kritikának azonban kemény – talán tévedő – igazságérzetének kell lennie s van is, ahhoz, hogy esetleg konzervatív is legyen, nagyon konzervatív, olyan, amilyennek természetes fejlődése és ereje kiépíti vagy kiépítheti: nem öreges és nem fiatalos, látja a régiben az újat, az újban a régit, jót és rosszat mindkettőben s lemond a testhez és érdekhez szabott modernségről.⁵⁸

Követve Komlós Aladár emlékezését és Szabó Lőrinc vita közben fogalmazott program-szövegét – a folyóirat mai olvasása is valami hasonló összképet mutat. Szerkesztő és munkatársak programja szerint valóban nem is a szépirodalmi anyagában jelent változást a Pandora. Az alkotók stílárís vagy gondolati egysége sem lehet olyan ok, eltérően a külföldi, sőt akár a bécsi emigrációs magyar irányzat-folyóiratoktól, amiért ezt a hazai folyóiratot létre kellett hozni. Hisz a szerzők versei és prózái megtartják azt a különbözőséget, amellyel például Az Est-lapokban szerepelnek. Magának Szabó Lőrincnek sincs a folyóiratban olyan költeménye, amely ne jelenhetett volna meg régebbi munkaadójánál. Sőt, élesebb verseit ekkor is a Pesti Naplónak adja közlésre (például a *Tízezer magyar gyermek* címűt⁵⁹). Tudatosan új stíluskorszakra maga Szabó Lőrinc sem készül a lap indulásakor, hisz még 1927 májusában is ragaszkodik *A sátán műremekei* – nagy részében Az Est-lapokban megjelent – verseihez. Mégis, ha általánosító képet akarunk adni a Pandora szépirodalmi anyagáról, elmondhatjuk, hogy sok az olyan mű, amely egy átalakított, szelídített expresszionizmus jegyeit viseli magán. Mindannak, amit Szabó Lőrinc költészetének egyéni lázadásával kapcsolatban elmondhatunk, megannyi párhuzamára bukkanhatunk a lapban. A közölt szépirodalmi művekben ott ég a „fiatalok”, „a

⁵⁸ SZABÓ Lőrinc, *Karinthy, a kritika és az alapszabályszerű modernség*, Pandora, 3, 181–182; *ua.* = Uő, *Könyvek és emberek az életben: Prózai írások*, vál., szerk., a szöveget gondozta, jegyz. STEINERT Ágota, Bp., Magvető, 1984, 491–492; interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, Szabó Lőrinc címszó alatt.

⁵⁹ SZABÓ Lőrinc, *Tízezer magyar gyermek*, Pesti Napló, 1927. április 17., 66; *ua.* = Uő *Összes versei...*, i. m. (2003), II, 620–623.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

szegények” lázadása – Komor András szürrealista novellájától⁶⁰ Kodolányi neonaturalista írásáig⁶¹ és Bálint György verséig.⁶²

Szabó Lőrinc mint szerkesztő a legtöbb gondot a lap kritikájának szervezésére fordította. Közvetlen baráti-munkatársi körén kívül (Kodolányi János, Fodor József, Illés Endre, Sárközi György, a Felvidékről áttelepülő Komlós Aladár) felveszi a kapcsolatot régebbi debreceni barátaival (Gulyás Pál, Kardos László, Kardos Pál), foglalkoztatja a fiatal Szerb Antal Kristófot (bár mint prózaszerzőt) és műkritikusként Németh Antalt, a későbbi rendezőt (aki majd a Nemzeti Színház igazgatójaként Shakespeare műveinek fordításaival bízta meg a költőt), vagy Káldor Györgyöt, újságíró-társát,⁶³ valamint barátságot köt a Pécsen élő Várkonyi Nándorral. A hazai irodalmi élet figyelése mellett nyomon követi a külföldi eseményeket, levelező kritikusok segítségével.

Bárha a lapnak nem volt vezércikkszerűen megfogalmazott programja, és „minden közleményért a szerzője felel”, Szabó Lőrinc és Kodolányi nézetei erősen rányomták bélyegüket a lap irodalmi és társadalmi igényű kritikájára. A kritikák jó értelemben vett kollektív munkát is tartalmaznak, de ezzel mégsem a munkatársi gárda önálló szellemét nyesegette egy elfogult szerkesztői akarat, hanem inkább az így összehangolt, koncentrált megnyilatkozásokkal az egyes értékelések súlyát növelték. A szerkesztő és a munkatársak igyekeztek egyeztetni véleményeiket, kiegészíteni egymás szempontjait. Így ír például Szabó Lőrinc kemény megítélést a Szabó Dezsőről készített Kardos Pál-írás egyébként esztétikai jellegű kifogásokkal amúgy is teljes elemzéséhez (és az így kiegészített cikk kapja közös megegyezéssel a Tardos Pál szignót⁶⁴), vagy Szabó Lőrinc átveszi Illés Endre Zilahyra felfigyelő ötletét, hogy általános politikai elveit kifejtse,⁶⁵ és viszont, – emlékezete szerint – Illés Endre is részt vállal a Karinthy-nak írt Szabó Lőrinc-i poétikai jellegű válaszcikkben.⁶⁶ A Mussoliniról Sebestyén Imre néven írt tanulmányt Kodolányi készíti, részletesen megkonzultálva Szabó Lőrincel.⁶⁷

Nomen est omen: a Pandora szelencéje kinyílt, munkatársai írásaikban kiszabadították az évtized meghatározó erőit, felhívják – egymást támogatva – a világ és a hazai valóság és irodalmi élet pusztító jelenségeire a figyelmet. De bele zárva tartják a reményt, amely a szerzőket élteti. Amíg az anyagi lehetőségek engedték, amíg szekértáborban együtt

⁶⁰ KOMOR András, *A Berlini tértől a Boráros térig (Egy szürrealista regény kezdő taktusai)*, Pandora, 4, 193–222.

⁶¹ KODOLÁNYI János, *Kékhegy (Kis regény)*, a Pandora mindegyik számában, folytatásokban, az 5–6. öszszevont számban a befejező résszel.

⁶² BÁLINT György, *A munkás énekel*, Pandora, 5–6, 291.

⁶³ Akivel később, 1931-es egyiptomi sajtóútján a Szent Márk téren együtt van lefényképezve: a humoros jelenet fényképét lásd SZABÓ Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek...*, i. m., 184.

⁶⁴ TARDOS Pál, *Szabó Dezső: Tenger és temető*, Pandora, 1, 56–58.

⁶⁵ SZABÓ Lőrinc, *Magyar sors és Fehér szarvas*, Pandora, 3, 129–133. Illés Endre – szóbeli közlése szerint – eredetileg Fodor László egyik színdarabjával összevetve akarta elemezni, de a témát átadta Szabó Lőrincnek.

⁶⁶ SZABÓ Lőrinc, *Karinthy...*, i. m., 180–182.

⁶⁷ SEBESTYÉN Imre, *Mussolini válogatott beszédei*, Pandora, 5–6, 314–321. Szabó Lőrincné, Illés Endre, Komlós Aladár és Kardos László személyes emlékezése. Erre utal Szabó Lőrinc 1927. május 18-án Várkonyi Nándorhoz írott levélrészlete is: „Kodolányi nálunk ebédelt s tárgyalgattunk egy Mussolini cikket” (Jelenkor, 1959/2, 99).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2011. évfolyam 4. szám

szervezkedhettek, megvitatták az aktuális eseményeket: jót, rosszat egyként. Mindenképp – ha nem is egyetértésben, de – összhangban egymással. Egy nemzedék időleges összehangolódása történik meg általa. Fontos politológiai figyelmeztetések és poétikai vágyakozások kiindulása lett rövid fennállása idején a Pandora.

Mit hozott a politológiában? Európa húszas évei – mind a győztesek, mind a vesztesek oldalán – a háborús veszteségek és a lövészárkokban eltöltött évek erkölcsi züllésének jegyében alakulnak. A háborút kihasználó tőke ereje ingadozni kezdett a hadi termelés leépülésével. A hazaözönlő katonaság elvesztette legalitását, de visszailleszkedni nem tudott a korábbi békés keretek közé (ezt összegezi majd – többek között – Remarque sikerregényének folytatása, amelyet 1931-ben Szabó Lőrinc a Magyarország című lapban napi fordításokban közöl, követve a német eredeti naponkénti megjelenését⁶⁸). A frontkatonák tömegeit a hatalomátvitelhez felhasználó bolsevik és egyéb, hatalmi elvre épülő jellegű rendszerek meggondolkodtatták az európai kontinens országait. A vezérek Európája az erő és erőszak kérdését vetette fel, a megoldatlan nyomor pedig továbbra is életben tartotta a szegénység lázadó erejét. Szabó Lőrinc költészetében a kommün tapasztalataitól kezdődően poétikai problémát jelent a szegénység és a frontkatonák szervezkedésének az egyes emberre gyakorolt hatása. Tulajdonképpen a tőkét védő erő-elvű rendszerek és a tőkét támadó bolsevizmus egyként reménytelenségét erősíti, mindenféle változásban csakis helycserét vél megjelenni, de a szegénység megszűntetését egyik rendszertől sem reméli.⁶⁹ De nemcsak ő látja így a politikai fenyegetettséget. A fiatal Szerb Antal mesés elemekből szőtt expresszionista látomása, *A szörnyeteg közeledése*⁷⁰ akárha a petrográdi Auróra meséjének, akárha a Marcia su Roma bevonulásának paródiájaként mintha Szabó Lőrinc egyik legelső – Nyugatban publikált – versének, a *Novus nascitur ordo* címűnek⁷¹ prózába áttett változata lenne.

De túl a szépirodalmi megjelenítésen, a kritikák között is reagálnak olyan, a hatalom kérdését felvető könyvekre, amelyek éppen a Pandora fennállása idején jelennek meg

⁶⁸ Erich Maria REMARQUE, *Im Westen nichts Neues*, Berlin, Propyläen, 1929 (magyarul: *Nyugaton a helyzet változatlan*, ford. ORTUTAY Katalin). A regény folytatása a frontról hazaözönlő katonák sorsát mutatja be. Folytatásokban megjelent a Neue Zürcher Zeitungban (1930. december 5.–1931. január 29.) és a berlini Vossische Zeitungban (1930. december 7.–1931. január 29.) *Weg zurück* címmel. Szabó Lőrinc fordításában *Vissza a háborúból* címmel jelent meg a Magyarországon 1930. december 5. és 1931. január 29. között. Könyvben: SZABÓ Lőrinc *Remarque-fordítása*, Miskolc, ME Szabó Lőrinc Kutatóhely, 2008 (Szabó Lőrinc Füzetek, 9); interneten: <http://www.szabolorinc.hu>, Szövegek és kiadások, Szabó Lőrinc Füzetek.

⁶⁹ Lásd KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, „Kánon és recepció”, *Alföld*, 2002/4, 46–67; *ua.* = *Kánon és kanonizáció*, szerk. DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Debrecen, Csokonai, 2003, 121–147; interneten: <http://www.szabolorinc.hu>, Tanulmányok, Folyóiratok. Valamint KABDEBŐ Lóránt, *Egy költői beszédmód filozófiai átalakulása: Szabó Lőrinc és Max Stirner*, Magyar Filozófiai Szemle, 1995/1–2, 133–152; átdolgozva: UÓ, *Lőrinc Szabó and Max Stirner*, *Neohelicon*, 29(2002)/1, 131–162.

⁷⁰ SZERB Antal, *A szörnyeteg közeledése*, Pandora, 5–6, 292–294.

⁷¹ A Nyugat 1920-as évfolyamának júniusi, 11–12. számában, a címlap tartalomismertetésén SZABÓ Lőrincz, *Négy vers* címmel említve, a 609. lapon SZABÓ Lőrincz névaláírással, *Novus nascitur ordo* címmel jelent meg. A *Föld, erdő, isten* című (Gyoma, Kner Izidor, 1922) kötetben csak számozott címmel XXXI., az *Összes versei* (Bp., Singer és Wolfner, 1943) óta *Jelenések* címmel szerepel a vers. SZABÓ Lőrinc *Összes versei...*, *i. m.* (2003), I, 27; II, 414.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

magyar kiadásban. A politikus Mussolini beszédeiről⁷² és a filozófus Keyserling könyvéről⁷³ gondolkodnak el. Más-más szinten: Mussolini beszédeiről maguk a lap szerkesztői – Szabó Lőrinc és Kodolányi (de Sebestyén Imre álnéven), Keyserling filozófiai jövőképéről Káldor György profi újságíró kollégájuk. Az írások könyvekről szólnak, a szöveget elemzik, a szerzők beszédmódját jellemzik. A szöveg megfigyelésén keresztül értelmezik a közlés milyenségét. Jelzik, hogy a szövegek népek sorsára is kihatással lévő cselekedetek lefedései, de egyben érzékeltetik, hogy reményt egyikhez sem tudnak társítani. A személyes sorsot féltik mindegyik esetben a következményektől, éppen ezért azt elemzik: hogyan tud az adott beszédmód hatást gyakorolni azokra az egyénekre, akiknek sorsa feletti döntést hivatottak kiprovokálni. Az összképet az újságíró Káldor György publicisztikus hangja jellemzi, szellemesen ironizálva fordítja visszajára a vezérek Európájának beszédmódját: „A kritika feladata ezzel szemben csak az lehet, hogy a »sofőrfilozófiát« gyorshajtásért denunciólja a szellem fóruma előtt.”⁷⁴ Egészében inkább baloldali szimpátiával szemléli Európa akkor még jobbára csak készülő veszélyeztetettségét. Baloldali szimpátiájuk meghatározója: a szegénység horizontja, amely a tőke humanitárius érzéketlenségére irányítja a figyelmet.

A Mussolini-beszédek bemutatásának lényege éppen a stilisztikai elemzés segítségével a szövegek leleplezése, cinizmusának felvillantása.⁷⁵ Ugyanakkor a Keyserling-könyv Káldor-féle értelmezése félrevezető: a kritikus attól idegenkedik, amitől Keyserling is távol tartja magát, mégis mindezt a könyv szerzőjének rovására írja. A kritikus idézett szellemes konklúziója nem feledtetheti, hogy publicisztikájában összekeveredik a már hatalmi pozícióban lévő diktátorok szövege és egy a vezérek Európájától magát távol tartó, a filozófus Max Scheler, az etnográfus Leo Frobenius, a hindu költő, Rabin-dranath Tagore, az utóbb Nobel-díjas Hermann Hesse, a teológus, Paul Tillich és a pszichológus Carl Gustav Jung környezetéhez tartozó, és Ortega y Gasset, Miguel de Unamuno és André Maurois részéről kedvezően fogadott kultúrfilozófus tájékozódása. Kál-

⁷² SEBESTYÉN, *Mussolini válogatott beszédei*, i. m.

⁷³ KÁLDOR György, *Keyserling Hermann gróf: Új világ születése*, Pandora, 1, 117–119. A kötet a Révai Irodalmi Intézet R.T. *Világkönyvtár* című sorozatában az 50. kötet, fordította JUHÁSZ Andor, bevezette NAGY József.

⁷⁴ *Uo.*, 119.

⁷⁵ Az írás elemzési módszerében az évtizeddel későbbi Szabó Lőrinc-beszámolóval is összecseng, amelyet majd Hitlert hallgatva készít (lásd SZABÓ Lőrinc, *Hitler, a szónok*, Pesti Napló, 1939. április 29., 8; *ua.* = UÓ, *Emlékezések és publicisztikai írások*, szerk., s. a. r., jegyz. KEMÉNY Aranka, Bp., Osiris, 2003, 478–480; interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, Szabó Lőrinc címszó alatt). Egy évtized múlva persze már a német nagyhatalmi sikerek a magyar nemzeti reménykedést társítatják a hallgató szemtanú-újságíró beszámolójához, bár a cikk záró poénjának goethei utalása szinte a Káldor-féle publicisztikus szellemesség rejtett megisméltése: hiszen – a kiváló germanista és politikailag is iskolázott Bernáth Árpád hívta fel figyelmemet rá – az egy szélhámost (a Mephisto-előd Cagliostro) jellemző versbeszéd beépítése a cikkbe. És ennek a záró poénnak kiegészítéseként, szerintem az írás figyelmeztető ellensúlyaként éppen a nagy német drámai zseni, Kleist öngyilkosságának elbeszélését csatolja a költő a hazaküldött újságírói beszámoló cikksorozatokhoz (lásd részletesen: KABDEBŐ Lóránt, *Szabó Lőrinc „pere”*, Bp., Argumentum, 2006, 208–209, 251–255). Még talán az sem kizárható, hogy a Hitler-cikk fogalmazásakor és telefonba diktálásakor az évtizeddel korábbi ebéd melletti asztali beszélgetés emléke is megkísértette a költőt, ekként is üzenve, talán visszakacsintva az akkori-ban mindezért ellenében haragot forraló valahai szerző- és szerkesztőtársnak, Kodolányinak.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

dor György szövege kapcsolódik a szerkesztők politikai tájékozódásához, szellemes konklúziójával kiegészíti politikai gondolatmenetüket, ugyanakkor a könyv-bemutató szövege felszínesen értelmezi, sőt félremagyarázza magát a bemutatott könyv szellemiségét.⁷⁶

Ahogy szépirodalmában egy adott generációt tömörített a lap, ugyanúgy kritikájában is e generáció műhelye kívánt lenni. Míg másutt megjelent írásaikban egymásról csak dicséző-elismertető hangon nyilatkoznak, saját otthonukban, a Pandorában elemző bírálatban részesítik egymást. Így szolgáltatja ki magát Szabó Lőrinc a nyugatos személyi elfogultságot is továbbéltető szigorral mérő Ignótus Pálnak,⁷⁷ hasonlóképp ír maga Szabó Lőrinc is kritikusan Erdélyiről,⁷⁸ és elégedetlenségének erősen hangot adva Kodolányiról.⁷⁹ Szintén ő írja az első, mélyebb, kifogásokat is tartalmazó értékelést Fodor Józsefről.⁸⁰ Az új folyóirattal tehát megszűnt a viszontbiztosítás kényszere. Úgy látszott, hogy olyan orgánumot szerveztek, ahol már nem elismertetni, hanem megismertetni kell egymást.

Ez a baráti körben is gyakorolt éles bírálat természetesen jelentkezett a már szokványos merevedett értékrend, a Nyugatban szokássá vált „tömjénezés” revideálásában is. Szabó Lőrinc Az Est-lapokban (és amíg tehetette, a Nyugatban is) a maga kritikai gyakorlatában már korábban is következetesen szétválasztotta a bestsellerré váló irodalom és a méltatásra kiemelt nagyirodalom kettősségét – ez a Pandora kritikai rovatának gyakorlattá válik. Az élet szerintük valódiéként feltűnő problémáival való foglalkozás lesz a mérték, melyen még olyan nagy író műve is alulmarad, mint Karinthy,⁸¹ és olyan nagy hatalmú szerkesztő-írók glóriáját is megtépázzák, mint Földi Mihály, aki a tehetségesnek feltűnő kezdetek után mindinkább az átlagizlés kommersz kiszolgálójává vált. Az ő addigi pályaképét összegezve ismétli meg ezúttal Kodolányi⁸² azt, amit Szabó Lőrinc évekkal ezelőtt a Nyugatban Hatvany Liliről mondott:⁸³ „Földi Mihály pályafutása egyi-

⁷⁶ A szerkesztő Szabó Lőrinc a kritikus elfogult véleményétől eltérően ugyanakkor saját írásában éppen más irányban tájékozódik, Babits *Halálfiái* című regényéről írva (lásd a Pandorában a már említett *Séta idegenben* című esszéjét) mintha éppen Keyserling „univerzalizmusát” fogadná magáévá.

⁷⁷ IGNÓTUS Pál, *A Sátán műremekei*, Pandora, 1, 45–47.

⁷⁸ SZABÓ LŐRINC, *Erdélyi József a ponyván*, Pandora, 2, 107–108.

⁷⁹ SZABÓ LŐRINC, *Kodolányi János: Tavaszi fagy*, Pandora, 1, 58–59.

⁸⁰ SZABÓ LŐRINC, *Séta idegenben...*, i. m., 233–245.

⁸¹ ILLÉS Endre, *Hat színdarab*, Pandora, 2, 120. „A szavak mindvégig konganak a darabban: halljuk, hogy mélység fölött járnak, de a mélységbe igazán leereszkedni nem tudnak”; SZABÓ LŐRINC már idézett válaszcikke Karinthynek így kezdődik: „Azzal a kritikával kapcsolatban, amelyet a Pandora legutóbbi számába Illés Endre írt Karinthy Frigyes Lepketánc című meglepően gyenge egyfelvonásosáról, Karinthy, ez az ötletmozaikmunkában aprózódó, de kiváló tehetség, mely oly könnyedséggel tudja meghódítani a magas elismerést és olcsó népszerűséget, hogy sokszor már mintha maga sem tudná megkülönböztetni magában az elsőrangú belső direktívákat és tiltásokat: egy hetilapban kijelentette többek közt, hogy *egyváltalában nem ellenszemes* neki a fiatalok *szigorú, bíráló hangja*. Megjegyzem azt is, hogy a cikk bevezetése *váratlan támadásról* beszél, amely Karinthyt *egy írócsoport* részéről érte, holott sem támadásról, sem váratlanságról nem beszélhetünk s Illés a maga nevében írt, noha, úgy tapasztalom, nagyon sok Karinthy-hívó véleményét fejezte ki.” (3. sz., 180.)

⁸² KODOLÁNYI János, *Megjegyzések Földi Mihályról*, Pandora, 3, 174–179.

⁸³ Hatvany Lili elbeszéléseiről írva: „Az író legsikertelbben a gazdagokat rajzolja meg és ha valami kis, árnyalatszerű valószínűtlenséget érez az olvasó, az az ő hibája, mert e novellák szereplői egy különös, közönséges halandók számára elérhetetlen imaginárius, egzotikus világban élnek: övök a Pénz, a Hatalom és a Dicsőség! Ők, Ők, a Kiváltságosok, a Nemzetközi Életélvezők, a Henyék, a Degeneráltak és Perverzek, akiknek

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. évfolyam 143. szám

ke a legérdekesebbeknek, mert tipikusan mutatja azt az utat, melyet a háború előtt felcseperedett, de csak a háború lezajlása után kifejlődött modern budapesti fiatalember megjárt. Érdemes őt röviden végigkísérni az első idők realista novelláitól, a kisemberek ábrázolásától a szintézisre törekvő könyvmonstrumokon át az *Engem szeress!* és a *Bubi* külsőséges transzparensvillogásába s végül a *Halasi-Hirsch fiú* mindent elnyelő nihiljébe.”⁸⁴ Persze Kodolányi szemében ez a nihilizmusba süllyedés és a felszínes irodalmi megvalósítás egybemosódik. Kérdés, hogy a jelzett tematikai és poétikai válság összemosható-e, különösen akkor, ha Földi pályaképét tipikusként tünteti fel: „S itt van minden bajnak a magyarázata és gyökere. Földi Mihály, mint az ő típusára teremtődött modern budapesti – vagy inkább városi – intellektuel, immár tökéletesen és hermetikusan elszakadt a természettől. [...] Földi Mihályon, mint típuson, látjuk a modern intellektuel-ember válságát, nihilizmusba vezető, menthetetlen rohanását, a népkultúrától, mint igazi kultúrától való tökéletes elszakadását s ennek az okait.”⁸⁵ A poétikailag érvényesnek feltűnő megítélés egyben kapcsolatot keres magyarázatként Földi Mihály pályájának tematikai megépítettségével, amely lehetséges, hogy ezúttal már a Válasz és a Szép Szó egy évtized múlva bekövetkező oppozícióját is megelőlegezi: és ezzel a jogos ítékezés talán jogosulatlan érvelésbe fordul az írásban, mint ahogy erre igen finoman utalt Komlós Aladár is idézett emlékezésében.

Olyan sokat vitatott nagynak tartott író életműve is fennakad rostájukon, mint a Szabó Dezsőé. A nemzedéki ösztűz jellegzetes példája a végül Tardos Pál néven megjelent kritika nyomdai példánya. Valaha Szabó Lőrinc a kommün utáni első pillanatokban Szabó Dezső titkára volt az általa szervezett írószövetségben. Napjairól levél formájú vitriolos naplót írt debreceni barátainak, legtöbbször egyes számban, kimondatlanul Kardos Pálnak.⁸⁶ Majd a *Kisnaplónak* is gyakori ironiával bemutatott szereplője Szabó

még nevet se tud adni a nem hozzájuk tartozó, csak révedezve dadogja: Ők! Ők!... Anakronisztikus világú könyv Hatvany Lili könyve. [...] Szinte bántó az író nő kozmopolita fölénye [...]. Nem akartam szóvá tenni – hisz egyetlen porcikám, egyetlen gondolatom se sovíniszta – de nem állhatom meg, hogy ki ne térjek Hatvany Lili könyvének idegenszerűségére. E novellákat igazán megírhatták volna angolul vagy franciául is. Olvasásukkor gyanút fog az ember, mert érzi, hogy a szerző nem érez kapcsolatot nemzettel és egyedekkel. Nem tud megállni az ellenőrizhető valóságban, ezért keresi és kedveli az élettől mesterségesen elzárt területeket. Nemzetközisége nem az a nemzetköziség, amely bizonyos kultúrfokon épp oly szükséges, mint a levegő; Hatvany Lili – e novellákból ítélve – nem látja a világot és az embereket, csak a dekadens, úri életművészek nemzeteken kívül, de nem nemzetek fölött álló kis körét. Ha a fontosabb és nagyobb részt, a jövődő alvó erőt látná, nem pazarolná tehetségét kizárólag ilyen témákra, és megtudná, hogy vannak dolgok, amelyeket érdeme-sebb megírni.” A Nyugat kritikusa ekkor ritkán fogalmaztak ilyen élesen ítélezve, a szegénységet mint témát számon kérve: „Hatvany Lili tipikusan burzsoá író, akinek antiburzsoá hajlandósága csak annyit ér, mint a szenteltvíz.” Az ilyen író „nem alkot, [...] megelégszik a társadalmi rothadás romantikájának aprólékos rajzával” (SZABÓ Lőrinc, *Hatvany Lili: Ők: Kalandok és kalandorok*, Nyug, 15[1922], II, 142–143).

⁸⁴ KODOLÁNYI, *Megjegyzések...*, i. m., 174.

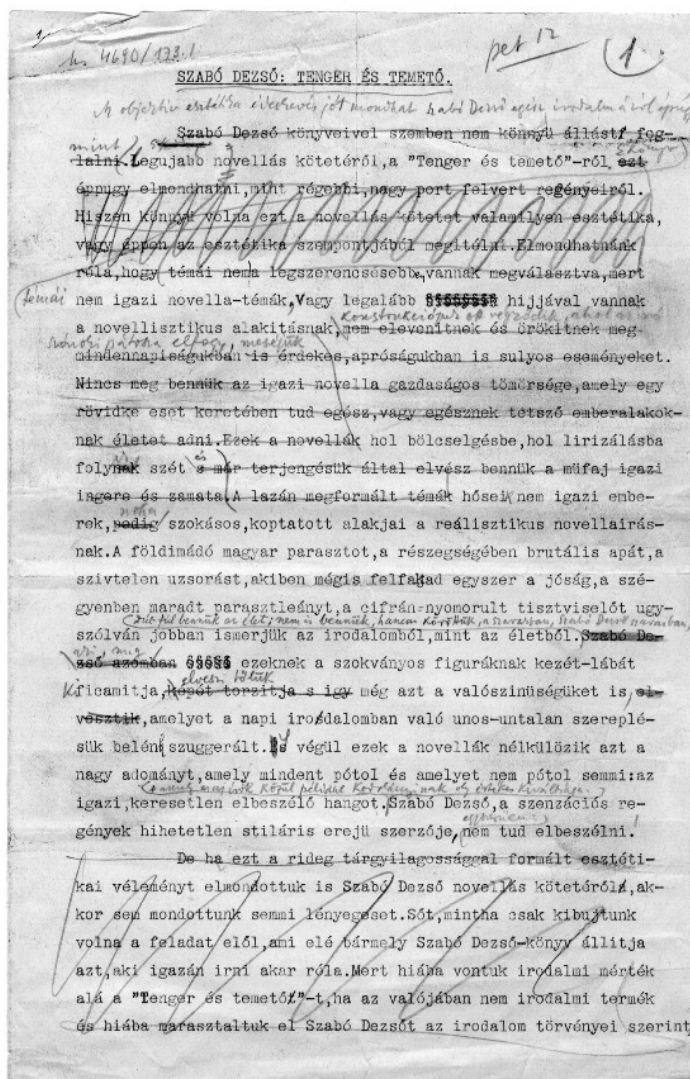
⁸⁵ *Uo.*, 178–179.

⁸⁶ Ez a napló Békés István osztálytársuknál maradt, aki 1944-ben, amikor zsidó származása miatt úgy gondolta, hogy veszélybe kerülhet, az irományt visszaadta Szabó Lőrincnek, aki sajnos a politikailag kényesebb részeket szerkesztői ollóval kivagdosta. Lásd SZABÓ Lőrinc, *Napok a Magyar Írók Szövetségében (Szabó Dezső mellett) 1919 őszén* = *Uő, Vallomások...*, i. m., 26–34.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 12. szám

Dezső.⁸⁷ Most Kardos Pál ír kritikát az aktuális Szabó Dezső-könyvről,⁸⁸ kellő kritikai megítéléssel. De ez kevés a főszerkesztőnek, aki nemcsak átjavitgatja az írást, hanem két gépelt oldalt bele is illeszt, saját kurzív betűjű Yost gépével⁸⁹ írva:

⁸⁷ SZABÓ Lőrinc, [Kisnapló] (1919. december–1920. május 29.) = Uő, Vallomások..., i. m., 34–73, 643–668.

⁸⁸ TARDOS Pál, Szabó Dezső: Tenger és temető, Pandora, 1, 56–58.

⁸⁹ Amikor elbocsájtották állásából, végkielégítésül Sebestyén Arnold gazdasági igazgatótól megkapta ezt a használt írógépet. A Pandora-korszak levelei és gépiratai ezen a gépen készültek. Lásd: Harminchat év..., i. m., 224.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

h. 4640/173. II.

2

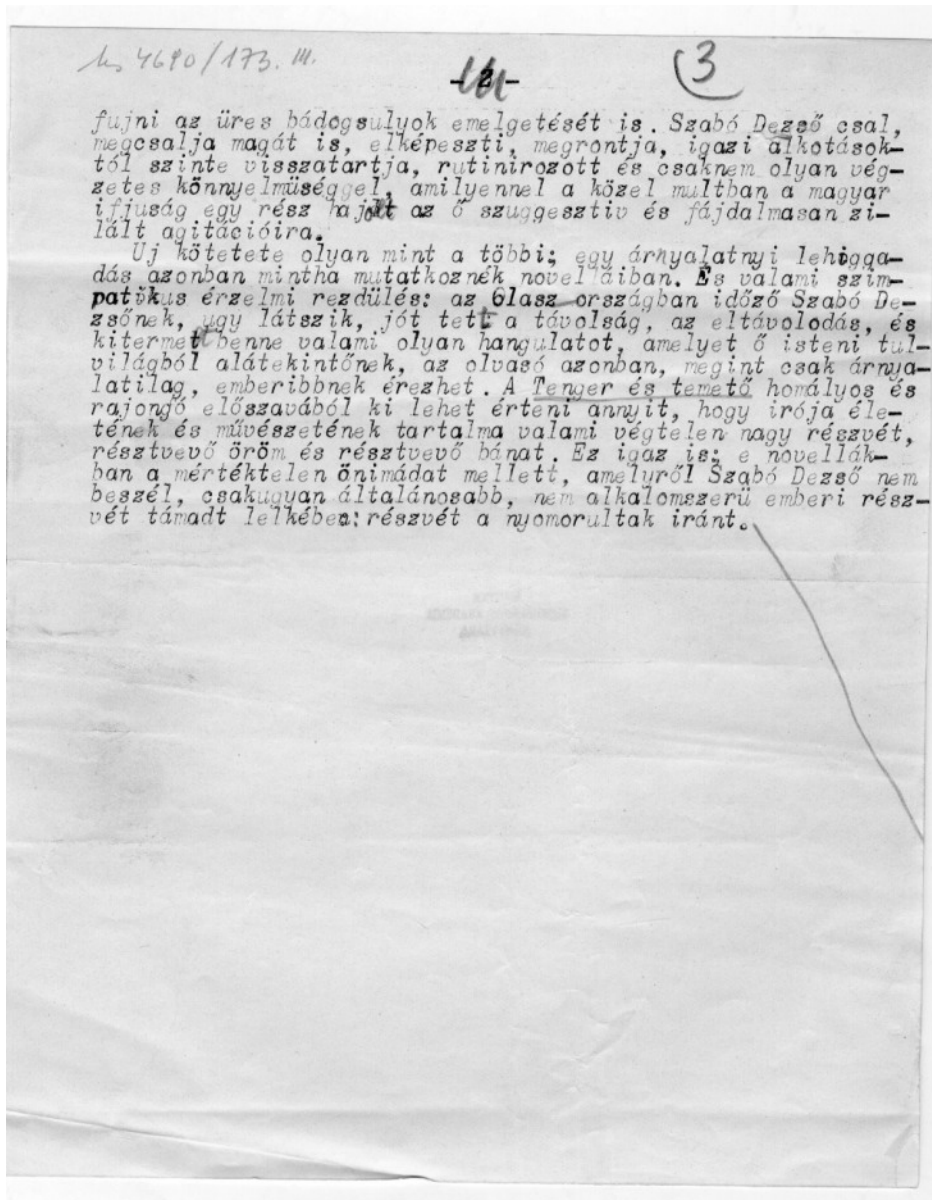
Szóval: minden rosszat elmondhatunk Szabó Dezső multjáról és jelenéről és mégis mozog a föld, mégis mozog Szabó Dezső és a jövő, s nem bírja agyonütni sem Tisza István, sem kommunizmus, sem kurzus, sem köpönyөгforgatás, még saját maga sem. A kritikusok igen sokszor elbánnak vele, az egyik brutálisan, a másik - félreértésből vagy politikából kihasználva az író pályafutási bukóit - tartózkodó fölényvel; elbánnak vele, s Szabó Dezső mégis megmarad vadromantikus problémának, legalább is addig, amíg él. Minden könyve kiábrándít az íróhoz fizőtt reményekből s mindegyik új ígérettel tartja nyitva a várakozás kapuit. S az ember nem érti, miért gyalázzák ezt az író-t harag, gúny és lekicsinylés ~~valamint vártakozás~~ vagy elhallgatás oly hatalmas méreteivel, ha egyszerűen és közönségesen csak rossz író?

Mostani új könyve a jobbak, legjobbak közé tartozik, noha írja elvadult lelkiismeretét itt is nyomja mindaz az irodalmi hiba, ami minden munkájának legfőbb, rögtön szembe-tűnő és egyetemes jellemzője. Szabó Dezső titokban nagyon észre-rezheti ezeket az irodalmiaknak gúnyolt hibákat, mert a nyilvánosság előtt gyakran és lármásan, sokszor szép lendülettel, tiltakozik minden irodalmi szándék és irodalmi megítélés ellen. Ő nem író, hirdeti ma is a már újra-megavult trükköt, hanem teljesen és osztálytalanul ember. És irodalma /ez a fél-resszabott irodalom/ nem irodalom, hanem élet. Mintha a szuszter, aki lelkes és idomtalan extázisban szűkre készíti a cipőt, mondogatná, előre, a vevőjének, hogy az árú nem rossz, hiszen nem is akart jó lenni, nem is akart cipő lenni, hanem csak életmegnyilvánulás!

Szabó Dezső számára nem ez a mellverésként jelentkező, de mentegetődzésnek ható nagy-nagy emberkedés menti meg a fiatal irodalom becsülését, hanem forró, hű és vak szívének különleges és mértéktelen lirizmusa. Szabó Dezső mértéktelen tehetség, nem mérhetetlen; alaktalanság, nem mindenség; különb, mint nagyon sok kortársa, mégis kevesebbet ér náluk; Szabó Dezső "zsenije" tragédiája szerencsétlenség, mert sohasem tud egy történetet, jellemet, valami valóságot valóságosan meglátni; ~~írásműve~~ ~~írásműve~~ nem tud konstruálni és megkonstruálódni. Victor Hugo-i romantikus magasatokra gyakran földob egy-egy részletet: utánzó gőcs, hazugság, naivság, tehetetlenség és szóbeszéd következik. Tini-kus lírai tehetség ez az író: pillanatokig bírja csak magosságait, holott mondanivalója folyamatasságot csöndes, szervez, epikus építettséget kívánna. Szabó Dezső, tehát, az alakítás és életrehívás majdnem tökéletes nemtudása mellett, állandóan kísérletezik, műfajzavarokat teremt: gyermek, aki tettettett fesztelenségében aludni is a zseni hosszú nadrágjában akar. Szabó Dezső erejét saját féltelensége békíti meg, és roppant hiusága nagy produktívává akarja fel-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

2. *4170/1934.* *4.*
na ő voltaképpen nem író. Nem író, mert sokkal teljesebben és oszthatatlanabban ember, semhogy egy percig is csupán író lehetne. Szerecsére azonban a kritikus is ember, háár többnyire kötelességének érzi, hogy ezt gondosan eltitkálja. En ugérzem, Szabó Dezsó szélesen áradó emberségével szemben a bírálónak is le kell szállani a kritika merev faragású ítélő székéből, hogy bírói pálcáját félretelve, mint ember induljon az ember elébe.

Szabó Dezsó homályos és rajongó előszót írt a "Tenger és temető"-höz, amelyben csak itt-ott érzik stílusának kifejező ereje. Röviden annyit érthetni beírdie, hogy az ő életének és művének tartalma valami végzetetlen nagy részvét. Résztvevő öröm és résztvevő bánat. Ez igaz is, de nem említi Szabó Dezsó lelke tartalmának másik, nem kisebb felét: a mértéktelen önimádatot. Ezekben az Olaszországban írt novellákban azonban, ugy látszik, csakugyan az emberi részvét kerekedett felül lelkében: részvét a nyomorultak iránt. "Már csak sírás bennem az ódas anyám" - mondja maga is. És ha régebbi munkáiban is lényeg volt a részvét, itt emberibb és korlátlanabb latt. Szabó Dezsó mindig mélyen érezte az emberi nyomoruságot, de nagy regényeiben külön magyar nyomoruságként fogta fel és okát valami elnyomó idegen fajban ~~szidóban~~ zsidóban, tótban vagy svábben kereste. S az elnyomottak szeretetéből fakadt gyűlöletét és gunyját ezeknek a valódi vagy vélt elnyomóknak husába és vérébe korbácsolta. Olaszországban mintha kiábrándult volna ebből a faji szenvedélyből. Talán arra "döbbsent rá", hogy az olasz nyakán nem ül idegen, elnyomó faj és mégis: a szegénynek itt is pusztító nyomor a sorsa. Ki hát az oka? *ellen fordítva* ~~Ki a~~ ~~laváz~~ ~~za~~ a felháborult lélek *Kessen* ~~elipaszoló dühét?~~ ~~Ki a~~ ~~köpködje~~ ~~szidó~~ ~~gu~~ ~~ny~~ fekete mérget? Ki itt a bűnös? Ki a borzalmak világának felelős szerzője? A "Tenger és temető" minderre egy szóval felel: az Isten.

Igenis, hangsúlyozni *am* kell egy előkelő szépirodalmi folyóirat *valamennyivel* ~~kritikusával~~ szemben, *amely* ~~aki~~ brutális félreértéssel keresztény romantikát lát a "Tenger és temető"-ben: ez a novella *rad=és!* ~~kötet~~ egy elkeseredült ~~vád~~ ~~írat~~, egy mérges gunyirat, nem a zsidók, nem a svábok, nem a szlávok: hanem az idegen és gonosz alkotó ellen. Sarkadi-Schönberger, Plahota államtitkár és König Lajos író most örülhetnek: ez egyszer nem ők kapnak ki. Szabó Dezsó minden békitő

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

3/ Szabó Dezső: Tenger és temető
A 4676/173. V
magyarozatot félredobva, amit Arisztotelesz óta filozófia és teo-
logia a rossz eredetéről kiokoskodott, magát a teremtést teszi
felelőssé az irtózatos és elviselhetetlen létezésért. Ez a ferde
vadságában is félelmes erejű gondolat torzította a ^{szilaj} etelenre, a
novellák történéseit és hőseit, ez tör ki az elbeszélés sineiből
valami szeszélyes filozofálás uttalan utaira.

De ne feledjük, hogy ez a szilaj gyűlölet és ^{egy valójában,} ~~jogos~~ ^{szilaj} guny-
^{annak} a szelid szeretetnek és ^{szilaj} mekleg simogatásnak a gyermeke, a-
mellyel Szabó Dezső a szerencsétlen áldozat, a nyomoruságos ember
felé közelodik. És amikor ennek a diszharmonióba vegyült két ér-
zésnek kell kifejezést adni, akkor találja meg igazi feladatát
a Szabó Dezső-i stílus, amely az elbeszélésben nem tudja, mit tegyen
szertelen ^{szilaj} ~~erővel~~. Ez a legendás erő nem más, mint felülmúlhatat-
lan ^{szilaj} ~~képesség~~: súlyosát ütni és fájót döfni, forrón élelni és ekszta-
tikusan rajongani.

A "Tenger és temető" novelláiban az elbeszélés sodra
gyakran megáll s agyüzlőködő guny áradata örvényes ^{szilaj} forgásba kezd
a simogató szeretetével. Ezeknek ^{szilaj} ~~különös~~ ^{szilaj} örvénylő érzéseknek
atekvát kifejezője a Szabó Dezső sokat magasztolt ^{szilaj} ~~stílus~~ stílusa.
De ezek a helyek már kihangzanak az elbeszélésből s líraként zen-
genek fel. Mert Szabó Dezső, amikor igazán költő, nem elbeszélő, ha-
nem lírikus, persze ne finomult impresszionista, hanem lírikus ab-
ban az értelemben, mint talán Kassák, vagy még inkább, mint Szabó
Lőrinc legújabb verseiben.

Ismétlem, a "Tenger és temető" nem irodalom. Több és
kevesebb annál. Helyes vagy helytelen, de érdekesizgató emberi tett.
És most ^{szilaj} ~~viszátulve~~ ^{szilaj} a kritikai szöveg adjunk Szabó
Dezsőnek még egy megrovásst. Egyik-másik novellájában súlyos
izléstelenségeket követ el. Az "Ecce homo"-nak maga a témája is
vaskos izléstelenség. Nem szólnék ellene, ha Szabó Dezső, mint
Nietzsche a jó és rosszon, felülemelkednék az izléses és izlés-
telen határán. De ő erősen érzi az izléstelenség undarító voltát
s éppen hősködésből él vele: pour épater le bourgeois. Ez pedig
irodalmilag rég divatját mult ^{szilaj} ~~póz~~ ^{szilaj} is gyarló gyere-
kesség.

Kardos Pál

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

Persze az elítélések szigorúsága mellett önmaguk felé is hajlott az értéksuggeráló figyelmük. Nemcsak Kardos Pál kritikája emeli ki mellékmondatban Szabó Lőrinc líráját, a prózában Kodolányi jelenik meg normaszervező erővel kritikák mellékmondataiban. Tehát maga a Pandora is megkezdte a nemzedék kánonjának érvényesítését.

Az időszakban tipikusan adódott és jól megválogatott elítélések mellett jó érzékkel találják meg annak az évnek maradandó irodalmi értékeit is: Kosztolányi *Édes Annáját* és Babits *Halálfiát*. A kiválasztás és az értékelés a Pandora sajátosan felvállalt két szempontú elemzési módjával történik. A kíméletlenül szigorú, az alkotó személyére való tekintet nélküli esztétikai mérték, és ehhez társítva a művek szociológiai vonatkozásainak, a lényeges társadalmi kérdésekhez való kapcsolódásának vizsgálata. Így üdvözlí egy nagy változásokat megélt nemzedék önvizsgálódását és útkeresését Szabó Lőrinc a *Halálfiában*:⁹⁰ „Babits módszere, eszmei problémáknak sorsokon át való teljes megmutatása, emellett a legművészebb módszer olyan írók megnyilatkozása számára, akik nemcsak hirdetnek valamely kész igazságot, hanem vezetnek az igazságok felé vivő úton, megmutatják az igazság készülését, akiknek politikája tehát [...] elsősorban pedagógia, mint a Goethéé.”⁹¹ És ha leírja Szabó Lőrinc kedvelt mintája nevét, továbbgondolja Babits regényén gondolkozva szinte saját leendő költői útját is, felfedezi a modernség új hozadékát, amelyet a Pandorát követő években, a *Te meg a világ* kötetben összegezhető verseiben fog sajátjává alakítani. Egy természetben eltöltött pár nap, a hazai elfoglaltságokat maga mögött hagyott idő megadja a távlatot, amelyben irodalmunk továbbfejlődésének pillanatát érhettük tetten. A Pandora adja a feladatot, a Babits-regény adja a témát, és a költő máris öntudatlanul leírja a modernség alakulásának, a dialogikus beszédmód alakulásának újabb poétikáját. Megelőzve saját költői gyakorlatát! Költőként még évekig – beleértve az elhallgatás kétségbeesését is! – fog bizonytalankodni. Pedig itt, ebben a szövegben már készre fogalmazza a váltás poétikai lehetőségét.⁹² Hosszabb idézet, de a valahai mester szintetizáló értékű regényéből a valahai költő-tanítvány kiolvassa a maga útjának előrevetülését is. A szöveg terjedős, mert itt, először történik meg a magyar irodalom történetében, hogy – nem teoretikus, de – egy alkotó költő ráébred az elkülönbözés poétikai lényegére. A modernségen belül tudatosítja, hogy mi az a jellemző, ami megkülönbözteti a Nyugat első korszakát, az alapító atyák poétikáját az elkövetkezőtől. Irodalomtörténeti pillanat: ha valamiért, ezért a leírásért létre kellett jönnie a Pandorának. Ekkortól indul el a tudatosodásnak a folyamata, amely az újat felmutatja a modernség történetén belül. Egy prózai alkotás poétikai problematikájának végiggondolása még a teljes irodalmi mezőnyben megjelenhető lehetőségek mérlegelése, rokona Németh László és Szerb Antal, valamint Halász Gábor utóbb – szintén a prózára is érvényes – tájékozódásainak. Ebben a terjedős eszmélkedésben tehát még benne van a prózára is

⁹⁰ SZABÓ LŐRINC, *Séta idegenben...*, i. m., 233–245.

⁹¹ *Uo.*, 243.

⁹² Lásd a dialogikus poétikai gyakorlat alakulásáról írott összefoglaló tanulmányomat: KABDEBŐ LÓRÁNT, „A magyar költészet az én nyelvemen beszél”: A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében, Bp., Argumentum, 1996², 7–35.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

kiterjeszhető poétikai programformálás esélye is. Nemcsak a *Te meg a világ* előrejelzése, hanem az ezt megelőző Németh-regény, az *Emberi színjáték* ars poeticája is.⁹³

A stílusról volt szó, úgye? S arról, hogy itt érdemes figyelni mindarra, ami mellett az olvasó, e regény utazója, elhalad. S hogy a cselekmény vidám turista-lábai virágok közt járnak... Ezért bizonyos mértékig ünnepélyes, sőt patétikus ez a stílus és ez az analízismód, – ez azonban a megfelelő helyeken öngúny is, és szinte a pátosz öngyilkossága, úgy hogy csak a szerető fölény ünnepélytelen ünnepélyessége az állandó benne: hétköznap és ünnep magátólértetődően egyesül ezen a virágos réten is, ahol most mi járunk. Megemlítem a latin szavakat is, a mitológia stílusba-realizálását: finom részlethatások, éltető jellemzés mellett kitűnően éreztetve az idegen idő távlatát. Babits, úgy érzem, a mozinak is hasznát vette, nemcsak a kezdőfejezetekben, amelyek éveket vetítenek és pattantanak előttünk: itt inkább a szerkesztés mutat moziszerűségre; az igazi és érdekesebb moziszerűség rejtettebb e stílusban: figyelje majd meg, hogyan hozza közelebb a dolgokat s hogyan távolítja őket a szavak tárgyyszerűbb vagy elvontabb megválogatásával, aszerint, hogy precíz vagy inkább hangulati hatást akar kelteni és hogyan tud tudatalattiságot sejtetni elfolyó remegésekkel, amit nem a szavak tartalmából, hanem csak – hogy úgy mondjam – homályosságuk fokából érezhetünk ki. Távlatszerék minden fajtája szerepel itt és premier-plan és egymásrafotografálás, – alázatosan, ahogy a cél és kifejezés szolgálhoz illik s nem lázadva modorra, mint rossz forradalmároknál. Nem hallgathatom el, bár mellékes, hogy Babitsnál általában sokat szerepel a must meg a lekvár, jó baracklekvár íze, – nekem túlsokat és hogy szerintem néha túlközel kopognak egymáshoz „ama” Nagybetűk Koturnusai... Viszont mindez együtt, ez a prózastílus, csodálatosan objektív, objektíválja a lírát is: a lelki folyamatok ily szimbólikus-reális analízise megteremt valami parancsoló mechanikusságot, az elhívés ellentmondás nélküli, gépies állandósulását: mintha érzelmek kémiai laboratóriumában volnánk: minden törvény, biztos s mégis van ebben a józanságban valami ijesztő, démonikus és szürreális, mint a tudomány mélyén. Fokozza e módszer hatását egy másik különös eszköz, amely látszólag összeférhetetlen az előbbi komolysággal: helyenkint riport- és ponyva-hang szólaltat meg fordulatokat, önkénytelenül is jellemezvén megfelelő lelki eseménybeli helyzeteket s megint csak parancsoló-elhíthető objektivitást adva az elbeszélő írónak oly pontokon, ahol nem lehet objektív, mert ő maga sem lát tisztán s csak mendemondákat közöl, száraz fentartással: „evvel ellentétben áll Gyula vallomása...” Ennek testvérei a kissé ka-

⁹³ És a poétikai távlaton túl napi-gondolkozási módszert is feltalálnak a lap egymással is vitatkozó szerzői-szerkesztői. Ugyanebből a módszerekből fakad a költőnek utóbb annyi szenvedést okozó, mindent kimondani akaró, mindent végiggondolni törekvő gondolkozási sajátsága: barátok között gátlástalanul ellentéteket szembe-sítő kijelentésmódja. Mindebből utóbb csak a sértő, veszélyt hozó gondolat kimondása válik emlékezetessé, mindennek ellentételezése elmerül az emlékezetben. Szabó Lőrinc majd 1945-ös *Naplójában* tér vissza ehhez, a Pandorában előtte megnyíló örvény-lehetőség értelmezéséhez: ez lesz emberi sorsának buktatója, költészetének kiemelője (lásd SZABÓ Lőrinc, *Vallomások...*, i. m., 264–519 [*Bírákhoz és barátokhoz: Napló és védőbeszéd*, 1945 című fejezet]).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

landos idézőjelek, hivataloshangú, aktaszerű objektivitás, költőivé-emelt detektívregény-motívumok: Babits régóta ismeri a gide-i *sotie* élvezetes ízeit.

Egyébként is élvezet figyelni az írónak ezt az objektivitását. Háttérfestő, zárójeles részeknél csaknem történetírói kívülállást észlelhetünk, hangja itt költői, magas vezércikk-hang, hiszen csak utal olyan tényekre és emlékekre, amelyeket az olvasó legtöbbször vezércikkekben hall fölemlegetni: s ennek is valami külön életszaga van s telíti az ábrázolt helyzetet a megszokott, tehát megbízható adalékfelsorolások bizonyítóerejével. Még érdekesebb azonban az az objektivitás, melyet az első személyben nagyritkán, zauberbergi többesben már többször beszélő író a saját alakjaival s rajtuk át a saját regényével szemben mutat: kritizál. Megkritizálja a saját irodalmában a saját módszerét, közbevetett kis mondatokkal, megjegyzésekkel, áthidalásokkal, módosításokkal, melyeket nem könnyű észrevenni, hiszen állítmányukban az első személy sohasem szerepel. Mintha másvalaki teremtette volna az alakokat s ez a más író Babits baráti széljegyzeteit beékelte volna, két vessző közé, ide is, oda is: és ezek a kritikusi kis megjegyzések ebben a stílusban szintén éltető momentumokká olvadnak, elbeszéléssé! S az író továbbmegy, apróságokban tovább keveri magát és a regényt, az életet és az irodalmat, valahogyan pirandellói értelemben (amit már Gide és Thomas Mann is megcsinált, sőt Jókai is, azt hiszem, *A tengerszemű hölgyben*), – regényelméletet fejt ki regénye folyamán, de oly módon, hogy cselekmény és esztétika egybeépülve kölcsönösen mozgassa egymást előre. Egyáltalán, az egybeépítés szempontjából megoldások *trouville*-bányája ez a könyv.⁹⁴

Valóban a Pandora tájékozódása pillanatában az irodalmi gyakorlatban ez a dialógikus kérdezmód éppen a prózában jelenik meg. Méghozzá a Nyugat alapító atyáinak műveiben: a *Halálfiában* és az *Édes Annában*. Kodolányi az *Édes Annában*, egy cseléd-lány pszichológiai meggyalázásában és biológiai tisztulásában egyben a magyar szegénység szimbólumát is megtalálja: „A kis cseléd története az egészen géppé aljasított, kiszipolyozott, minden emberségétől megfosztott és saját legelemibb kérdéseinek intézéséből elütött szegénység sorsát példázza.”⁹⁵ Emellett megfogalmazza az olyan irodalm-beli- és gondolkozás-igényét, mely a hazai valóság elemzésére és megváltoztatására is utat tud mutatni: „A fegyverek zajában nem hallgattak úgy a múzsák, mint az úgynevezett magyar reneszánsz korszakában, amely a forradalmak lezajlása után szakadt az országra. Ez a sivár és már-már kilátástalan állapot: kezd megváltozni. Mindig több és több író akad, hozzá éppen a legjavából, aki objektíven, higgadtan, pusztán az igazság keresésének vágyától fűtve, boncolgatja a zavaros esztendő mélyén rejlő összefüggéseket, mintegy a haruspexek módjára vájkálva a történelmi belekben, s jósolva jövőndő sorsukat.”⁹⁶

Az azután más kérdés, hogy ezt követően a továbbfejlődés a lírában tudatosodik, a hazai kortársak nem veszik észre a prózában való továbbalakulási lehetőségét ennek a

⁹⁴ SZABÓ Lőrinc, *Séta idegenben...*, i. m., 240–241.

⁹⁵ KODOLÁNYI, *Kosztolányi Dezső: Édes Anna...*, i. m., 17.

⁹⁶ *Uo.*, 17.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

kérdésmódok. Az *Édes Annát* követően Esti Kornél történeteit csak aktuális önparodiaként olvassák, és Németh László *Emberi színjátéka*,⁹⁷ Szentkuthy, majd Határ Győző prózaformái pedig epizódok maradnak meg a század harmadik harmadában öntudatra ébredő prózaalakulatok felléptéig. Szerb Antal, Németh László, Halász Gábor, majd pedig a *Tegnap* írójának, Kolozsvári Grandpierre Emilnek a prózára vonatkozó megfigyelései⁹⁸ csak az ismeretterjesztést szolgálták Esterházy Péter ősökre figyelő keresésének alkotáspoétikai megjelenéséig.

*

Mielőtt az utak szétváltak. A poétikai vizsgálódásnak a Pandorában szinte mindmohig észre nem vett kiemelkedő tájékozódása helyett az érdeklődésnek hangsúlyosan egy másik mezőre való kiterjesztésére koncentráltak a kortársak, maguk a lap létrehozói is: a művészi és a világnézeti-politikai szempontok együttes jelentkezésére figyelnek. Ezért válik a kortársak szemében inkább a Kodolányi módszerével kiemelt *Édes Anna*-elemzés a lap kritikai hangjának meghatározójává.⁹⁹ Ez a tendencia a legizgalmasabban azokban a kritikákban található, amelyek felemás művek elemzését végzik. A művészi kisiklás okait igyekeznek visszavezetni világnézeti fogyatékosra, avagy annak primitívebb, durvább jelentkezésére: az üzletre. Jó példa erre Sebestyén Imre elemzése Thea v. Harbou és Fritz Lang *Metropolisz* című filmjéről.¹⁰⁰ Problémafelvetését, a társadalmi ellentétet végletesen mutató tablót méltatja: „...Az első negyedóra [...] nagyszerű. Ameddig a tulajdonképpeni darab nem kezdődik meg, amíg csak a seregszám és a topográfia látjuk, ameddig csak kiszélesítésről van szó.” De a cselekmény, megoldás giccsé fajul: „Szóval olyan film, amelynek testét magas és modern művészi ambíció és tehetség építette, s lelkét – mint oly sokszor – megrontotta az üzleti érdek természetes óvatossága.”¹⁰¹

Ugyanezt a kettős szempontú elemzést találjuk Szabó Lőrincnek élete talán legpolitikusabb tanulmányában is.¹⁰² A Zilahy drámája ürügyén írott cikke (*Magyar sors és Fe-*

⁹⁷ A regény kiadástörténete is jellemzője lehet a magyar próza poétikai alakulása hatástörténetének: a regény folytatásokban jelenik meg a Napkeletben, ezt követően könyv alakban nem lát napvilágot; közvetlenül Budapest ostroma előtt az író regényeit felvállaló Franklin Társulatnál kinyomják, az ostrom alatt a példányok krúdában részben megmaradnak. Ezeket újrakötve 1957 után antikvár forgalomban lehetett először megszerezni.

⁹⁸ Lásd a két háború közötti próza elméletének és gyakorlatának szétválásáról KABDEBŐ Lóránt, *Kolozsvári Grandpierre Emil Tegnap című regényéről* = Uő, *A műhely titkai*, Bp., Móra, 1984, 18–37 (Kozmosz).

⁹⁹ A lap emlékező munkatársainak egybehangzó véleménye.

¹⁰⁰ SEBESTYÉN Imre, *Metropolisz*, Pandora, 1, 62–63.

¹⁰¹ Uő., 62–63.

¹⁰² Legalábbis a harmincas években elvéve megjelentetett, utóbb sokszor vitatott tanulmányai is ennek az írásnak továbbmondásai, ennek a frazeológiáját utánozza – persze nem törődve a közben megváltozott politikai körülmények közötti visszhanggal. Ennél fontosabb: hivatást jelent ez az írása a Zilahy szerkesztette Magyarországon vállalt segédszerkesztői tevékenységéhez. Szabó Lőrinc kétszer szerkesztett elhivatottságból: a Pandora idején és 1934–1936 között, a Magyarországnál. Lásd HORÁNYI Károly e tárgyban készített alapvető tanulmányát: *Szabó Lőrinc mint a Magyarország segédszerkesztője és az Új Szellemi Front*, ItK, 2009, 273–337, 395–472.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2023. évfolyam 4. szám

hér szarvas) már nemcsak a társadalmi szemlélet számonkérése, illetőleg megjelenésének dicsérete, mint korábbi, a politikától határozott távolságot tartó kritikái. Ekkor kifejezetten politizál. És ez természetes gyakorlati meghosszabbítása alkotásmódja ekkori fázisának, *A sátán műremekei* kötete társadalomképének. Ugyanazt a polarizáló tablót vonultatja fel, amit a *Metropolisz* kezdőképeiben üdvözölnek. És most adódik számára egy lehetőség, hogy ebből a képből gyakorlati következtetéseket vonjon le. Szerencsés pillanat, hogy épp ekkor egy folyóirat is rendelkezésére áll, hasonló igényű-törekvésű munkatársakkal. Valójában a Zilahy-esszében elbeszél Zilahy feje felett, egy, inkább a Móriczra alapozott prózaeszményt fogalmazva meg. A Móriczra koncentrált prózaeszmény (talán éppen Kodolányi baráti hatására is) egy hagyományosabban szociologikus és valóságcentrikus formálás eszménye körül kristályosodik még Szabó Lőrinc esszéjében is. A Pandora prózaeszménye a szegénység problematikáját minden oldalon (mondjuk ki: a meglévő jobb- és baloldaltól) egyként számon kérő, a nemzeti sorsot féltő megszólalásmód várása. Folytatása ez *A sátán műremekei* szociológiai vonzásának, de elmarad a magyar lírában bekövetkező továbbfejlődéssel való szinkronizálástól. Ahogy végül is a század első felében a próza gyakorlata is elkülönbödik a költészet világirodalmi modernségű felvirágzásától. Ez esetben a költő – kritikusként – inkább csak politikai ábrándok összegezőjeként jelenik meg.

Az ürügy, a kiindulás egy színdarab: Zilahy darabjában a Pandora kritikusan találtak olyan szándékokat, melyek a rutindrámák fölé emelték azt. *A fehér szarvas* írója a magyarság háború utáni problémájával kívánt igényesen foglalkozni: „Zilahy darabjában kor és egyetemesség van: az egyéni lélekrajz kivetül a jelenre s tömegeket akar mozgatni: tehát tett, irodalmi és társadalmi értelemben, s jó alkalom elmondani egyet-mást, ami hozzátartozik e darab gondolatköréhez.”¹⁰³ Ez a gondolatkör a kor divatos szólamával élve, a „magyar sors”. De Szabó Lőrinc ezt a kifejezést nem idézőjelesen használja, hanem annak elhallgatott és elhallgattatott valódi tartalmát követeli. „Mindenekelőtt: ez volna kívánatos, a nyílt színvallás, leszámolás és megismerő-megismertető vita, az akár eredménytelen megtárgyalás, jobb- és baloldal és középút felé egyaránt.”¹⁰⁴ Vitéje a pontban inkább még csak a kommersz irodalommal van, világnézetet követel, „akármilyen célok legyenek is”,¹⁰⁵ csak legyenek, hogy lehessen vitatkozni. „Mert ma Magyarországon szinte diktatórikus a vágy a közönségben is: elfojtani és megtiltani minden végiggondolást, problémakörüljárást, sebölfedést. Hallgatni, elhallgatni, lehozudni!”¹⁰⁶ Itt kötődik szövegszerűen is a Móriczra figyelő eszményhez, hiszen a Babits-esszéjében is megidézi Móricz hasonló témájú és hangnemű publicisztikus indulatát. Ott nem efelé kötődik, nem ezt fejt ki, ott a költő figyelme másra terelődött, itt ellenben helyben marad, folytatja Móricz ott elejtett gondolatmenetét: „Móricz Zsigmond szavaira gondoltam a Pesti Naplóban, és otthoni harcmodorokra, a jelen tények gonoszságára és erejére: *az a közerkölcs, hogyha valaki kritizál, azt meg kell fosztani nyugdíjától s másnap felszólítani*

¹⁰³ SZABÓ Lőrinc, *Magyar sors és Fehér szarvas...*, i. m., 129.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Uo., 130.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

a szerkesztőjét is, hogy csapja el! S: ha valaki olyat ír, ami nekem nem kellemes, a kegyerét, egzisztenciáját, életét összerombolni! Én sem hiszem, hogy úri, korrekt és kiváló szellem ilyesmit akarna. Pfuj! Még szerencse, hogy a kitartásnak, mely gyakran hajlandó megroppanni, oly erős támasza a környezetaljasság reakciója, a felháborodás és büszkeség! Igen, kitartani és szuggerálni a becsületességet! Szuggerálni a vak elfogultság felé éppúgy, mint a megérintett hiúság természetes, emberi, önző fájdalomával szemben!”¹⁰⁷

Újabb támadása már épp ez ellen a konszolidációs hazugság ellen fordul. A terror idején még támogatható lehetett a konszolidáció-igény, de a konszolidáció pár évi fennállása után világossá vált ennek díszletvolta: „...összebékülésről szó sem lehet társadalmunkban, csak tisztázásról, közös érdekről, praktikus alapú megértésről.”¹⁰⁸ Ennek alapja pedig: „...őszinteség kell, hogy zsidó és keresztény, kapitalista és proletár mind szabadon elmondhassa a maga baját, s a másik őszinte megértés-vággyal hallgassa meg s szövetkezzen, amennyire érdekei, lelkiisége és a kényszer szövetkezni hajtják és engedik.”¹⁰⁹ Amennyire határozottan körülíró és indulatos hangnemű, politológiai anyira naiv is ez a program. Egyet azonban mutat: a konszolidációs rendszer válságát, a hazai valóság reformista újrendezésének igényét. És a folytatás meggyőz arról, hogy az újrendezésben hol találna meg a maga helyét a költő. A jobboldal elkenő taktikáját egyértelműen elutasítva, a baloldalt keresi: „Hol a baloldal? Hol van az emberi gondolatok felének mozgási szabadsága?”¹¹⁰ Ugyanakkor a Babits-tanulmányában elejti megjegyzését, amely a baloldal fogalmán annak nem leszűkített, csak védekezésre hangolt változatát érti: „a haladó magyarság és a »magyar baloldal« gondolata, melyet sajnálatos volna önállótlan értékű antiszemita szimpátiává, egyszerű negatívummá nevelni”.¹¹¹ A Zilahy-esszéiben is elhatárolja magát a baloldaliság áruvédjegy jellegű szűkítésétől.

Ugyanazt a visszhangot keresi a politizáló Szabó Lőrinc is, mint az ekkor a szegénység problematikájára koncentrálnó költő. *A sátán műremekei* világát. A számára (és a Pandora fiataljai számára szintén) nem létező baloldalt szeretné definiálni. Mit ért persze ezen? Egy, a szegénység felszámolását, az ország elviselhetetlen problémáit megoldani szándékozó politikai akaratot, amely felette áll a taktikázgató meglévő jobb- és baloldalnak. A Pandora és szerkesztője nem áll egyik politizáló oldal mellett sem. A nemzet sorsát félti és a szegények helyzetét panaszolja. Azt az ideális „baloldalt” keresi(k), amely a változtatás reményét gondolná át. Ha nem is a gyakorlatban, de vágyaiban legalábbis. Ezt a nem létezőt vázolja fel, reméli. Persze talán már ekkor is érzi megvalósulhatatlanságát.

A sátán műremekei verseinek robotba hajsolt, kizsákmányolt rabszolgáiban ismeri fel az igazi baloldal potenciális meglétét: „A nemlévő, de igazi baloldal: Magyarország hét-nyolc millió szegény embere [...]. Erről a baloldalról azt mondtam, hogy nincs meg,

¹⁰⁷ SZABÓ Lőrinc, *Lihegő erdők...*, i. m., 239. A hivatkozott, a hírlapi vitatkozás jogát védő írás: MÖRICZ Zsigmond, *Ady Endre sirja*, Pesti Napló, 1927. május 8., 5.

¹⁰⁸ SZABÓ Lőrinc, *Magyar sors és Fehér szarvas...*, i. m., 130.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ SZABÓ Lőrinc, *Séta idegenben...*, i. m., 245.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

legalábbis politikai értelemben aktuálisan nem baloldalon áll (ami különben is csak címke s eltolható), hanem nevelése, neveletlensége, képzelődései, vágyai, elnyomottsága, kényszerűségei, hiúsága és bizonyára még nagyon sok, reálisabban is megfogalmazható ok miatt, érdeke ellenére s öntudatlanul [...] olyan politikai társadalmi sikokba rétegződött föl, amelyek magasabbak és jobboldalibbak, mintsem hogy számára igazság és valóság lehessenek.”¹¹² Ebből következik a nagyon felelősségteljes feladat – a felvilágosítás, a szegény milliók érdekeinek, az általuk képviselt magyar sorsnak vizsgálata.

E szerint a mérték szerint méri meg mindjárt magát Zilahyt is, aki igényében többnek bizonyult ugyan a kommersz íróknál, a megvalósításban ellenben jóval saját igénye alatt marad. Zilahy ebben a világban csak úgy van otthon, „mint úr az urak vagy az úr a parasztok közt: a magyarság problémáit azonosítja a dzsentrí problémáival [...] nyolc millió emberhez szeretne szólni, néhány tízezernek beszél is, de tulajdonképpen csak párszáz ember érdekét szolgálja igazán közvetlenül, s a többieket érzelmeiken keresztül megfogva, hozzáhangolja e párszázak érdekéhez.”¹¹³ Illúziófosztása, a munka hangoztatása évek óta már a bethleni jelszó is, bátorsága valójában hatalmilag megnyitott síneken futott. Így érthető, hogy bár színdarabja vihart kavart fel az illúziókat kergető középosztályban, valójában a konszolidáció egyik arcának szócsöve maradt, ezért „tüntette ki” a premierjét személyes megjelenésével maga Horthy kormányzó is.¹¹⁴ De saját igénye és ez igényt fejező olvasó kritikusa épp ezzel elégedetlen. Kritikusa más feladatot jelez számára, azt, hogy egy szűk, magát a nemzettel azonosító, sokban anakronisztikussá vált réteg, a dzsentrí írójából a nemzet írója legyen: „Hogy igazán jelentős és igazán nemzeti író lehessen [...] el kellene mélyítenie nemzeti érzését [...] hogy találkozzék azokkal a magyar milliókkal, akik ma még talán inkább ömellel állanak, de nagyon messze vannak maguktól.”¹¹⁵

Szabó Lőrinc hivatkozik modellekre, akik ezt az igényt szerinte kielégítik: Ady, Móricz, Kodolányi; vagy „akár” Szabó Dezső. Ő (és modelljeit is e felé értékeli át) egy vágyott társadalmi egyetemesség szószólójaként jelenik meg. Azaz, a támadott konszolidáció ködösítő politikája helyett egy újabb, tudatosan szegénység-ellenes konszolidációt keres. Az osztályok érdekeit és ellentéteit azért akarja élesen körvonalazni, hogy ezáltal elérje érdekeik egyeztetését.

Olyan programot eredményez ez, amelyik az állandósuló elégedetlenség és visszhangtalanság panaszolásához viszi, és gondjai szaporodásával, a Pandora válságba jutásával, a szociológiai erővonalak változatlanságával az értetlen tömeg elítéléséhez vezet. A támadást undor váltja fel, s ez a lázadás céltalanságába torkollik. A szegények milliói

¹¹² Uo., 131.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Az Est-lapokban is nagy elemző cikkek látnak róla napvilágot. A Pesti Naplóban Kárpáti Aurél (1927. március 19.), Az Estben Laczkó Géza (1927. március 19.) ír róla, majd a Magyarország március 30-i száma egész kolumnán foglalkozik vele. A Pesti Napló 1927. március 19-i számában a 14. lapon pedig ez a hír olvasható: „Pénteken este díszes külsőségek között folyt le a Nemzeti Színházban *A fehér szarvas* premierje. Az előadáson megjelent Horthy kormányzó is családjával”.

¹¹⁵ SZABÓ Lőrinc, *Magyar sors és Fehér szarvas...*, i. m., 133.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

ezután már nem érdeke ellenére szellemileg is rabságban tartott, kiszabadítandó potenciális baloldal, hanem tehetetlen tömeg lesz, amelyik mindig csak befolyásolható; a politika nem a társadalmi mozgásba való aktív beleszólás, hanem megvetendő taktika, amelytől elfordulni az egyetlen bölcs, emberi magatartás. Fölé kerülni már nem politikai aktivitással akar, hanem azzal, amihez saját lehetőségein belül képességet érez és talál: a poétikán belül. A meg nem talált „baloldal” egyetemességét felváltja számára a poézis egyetemessége: univerzalizmusa. Ezt követően szerkesztőként még egyszer megpróbálja ezt az oldalakat és osztályokat feletti politikai elképzelését elhivatottan szolgálni 1934 és 1936 között a Magyarország segédszerkesztőjeként, éppen Zilahyval karöltve. Miután Zilahy távozott a Magyarország éléről, s ezzel megszűnt a lapnak az Új Szellemi Front mozgalmához köthető korszaka, Szabó Lőrinc számára a szerkesztői munka nem jelent már elhivatottságot. Ekkortól végleg költőként definiálja önmagát.

De ez a változás már a Pandora rövid idején belül is megfigyelhető. Első számainak politikai vitatkozásai után inkább az esztétikai vagdalkozás kerül előtérbe. Szabó Lőrinc második nagy tanulmánya, a *Séta idegenben* már elsődlegesen poétikai problémákból indul ki, ez a tanulmánya és a Karinthyval vitatkozó cikke inkább klasszicitás-igénye megjelenési formájának, „univerzalizmus”-teóriájának kifejtésére szolgál. Míg pályakezdésétől mindmostanáig politikai igénye stílusváltásai mindegyikét is kiszolgálta, ez a megfogalmazás már egy lényegesen új, szemléletben és kidolgozásban változott korszakának előlegezése. Az esetlegességektől, irányzatoktól függetlenedő, politikai-ideológiai relativizmust hirdető, az egyéni létezés mint egyedüli bizonyosságot valló költészet nyitányaként foghatjuk fel már ezeket az írásokat. „Másban van az új, valahol sokkal mélyebben, tisztábban és bonyolultabban elrejtve [...] a forma, a stílus és a tartalom végtelen sok kémiai keveredésében. Valami *Univerzalizmus* – van már ilyen? – uralkodik a szellemi életben, nem eklekticizmus, hanem a lélektannal és esztétikával fölmérhetetlen Egyetemesség, amelynek mindenkor csak részlete az iskolák és egyének esztétikája, s csak részletek részlete a vita.”¹¹⁶

A következő lépés lesz: bemutatása annak, amitől a modernségnek ez a fázisa elkülönül, amit nem vállal az újabb fejlemények közül – szelektál az avantgárd mozzanatokon belül. Ez lesz a *Divatok az irodalom körül* szétnézése.¹¹⁷ Sokan – köztük magam is – ezt az utóbbi *Az Est Hármaskönyvében* megjelenő esszét a Pandora hozadékaként tárgyaljuk. Az igen után a nem kimondásaként. De ez már nem annyira az irodalom teljességének poétikai értelmezése, mint inkább csak a költészet útján alakuló poétikai szelekció megjelenése: Szabó Lőrinc 1927–1928-as költői alakulásának ártelmezése. A *Te meg a világ* kötet egyik poétikai számvetése.

Ennek az új klasszicizmusnak jelentkezését írta le Németh Antal már az első számban Pátzay szobrászatának ürügyén: „Pátzay Pál fejlődése parabolikus jelentőség. Az ifjúkor expresszionista attitűdjeinek Sturm und Drang-jából vezet az ő útja a lehiggadás, a klasszicisztikus célgondolatok megvalósítása felé. *En miniature* ugyanaz az útja, mint

¹¹⁶ SZABÓ Lőrinc, *Karinthy...*, i. m., 181.

¹¹⁷ SZABÓ Lőrinc, *Divatok az irodalom körül*, Bp., Az Est Hármaskönyve, 1929, 83–116; ua. = Uő, *Könyvek és emberek az életben...*, i. m., 156–195.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

amit Európa tett meg az utolsó másfél évtized alatt”.¹¹⁸ Legteljesebb megvalósulásaként pedig Babits nagy regényét ünnepli Szabó Lőrinc, a *Halálfiát*: „Minden alakját éli vagy élte, tehát minden gondolatot, minden igazságot, s ez nem puha eklekticizmus, hanem az a bizonyos kívánatos Univerzalitás, melyből következik egyrészt a jogosan szilárd meggyőződés, másrészt a megértés és türelem, az élet minden frontján meglévő relativitás fölismérésére, az igazság és bölcsesség gyakorlati harmóniája.” Ahogy a *Halálfiát* olvasása során felfedezi a lírapoétika következő, órá magára váró kibontható formációját, úgy éppen a Babits-tanítványság, a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* poétikai hozadékára visszagondolva pedig előreérez a nyomtatásban „első mesteremnek” ajánlott *Harc az ünnepért* korszaka költői világára,¹¹⁹ amely – ma már látható – a *Tücsökzene* alapozó kérdésmódját és „univerzalizmusát” jelzi előre. Hiszen éppen a Pandorát követő idő verseiből alakítja illetőleg alakítja át majd a *Harc az ünnepért* korszak legjelentősebb verseit a *Vezértől* a címadó darabig, amely ekkor, 1928-ban még ezt a címet viseli: *Falba léptem s ajtót nyitott a fal*.¹²⁰ A Pandora bezárulása lesz költészetének kinyílása, a politikai reménytelenség, amely a poétikai reményt táplálja pályája kiteljesedésében.

A Szabó Lőrinc–Kodolányi János-féle szerkesztői páros ezáltal egy, a klasszikus modernséget felváltó, kétfelé figyelő folyóirat-modellt akart bevezetni. Szociológiájában (sőt politológiájában) egy az európai társadalmi-történelmi veszélyekre figyelő és figyelmeztető nyitottságot sürget, prózapoétikájában egy, az egész nemzet érdekeit számon tartó, az elszegényedés ellenében megszólaló, valóságbemutató távlatosságot keres, és ugyanakkor megérzi (a prózában inkább csak fel-feltüntetve, a lírában annál inkább előre észlelve) egy olyan dialogikus kérdésmód megjelenését, amely majd a harmincas évekre emeli a magyar lírát a világirodalom jelenkori csúcsmórához. Paradox módon a magyar irodalom továbbfejlődésében mindazt, amit az európai próza a huszadik századi modernségben létrehozott, jobbra a líra gyakorlatában költőink hasznosítják a század első felében. És mivel ez a Pandora idején még az európai lírában nem volt leltározható, az azzal szinkronban alakuló hazai líra gyakorlatában kezdenek kételkedni. Szabó Lőrincnél kétéves versíró gyakorlat (1927–1928) eredményeként szinte egyéves elhallgatást eredményezve. Csak ezt követően jön meg a poétikai visszaigazolás: amikor Németh László kézbe veszi a leendő *Te meg a világ* kötet számára összegyűjtött versek halmazát, majd Halász Gábor kritikában méltatja Szabó Lőrinc első megjelent Villon-fordításkötetét.¹²¹ Így lesz a *Te meg a világ* azonnal, a *Harc az ünnepért* inkább csak fokozatosan visszaigazolt a kritikai irodalomban. A prózában ugyanakkor ezeket az eredményeket csak részlegesen adaptálják, ott ez az univerzalizmus egyfajta szociológiai-politológiai egyetemesség szükségességét, a szociális problematika mitológikus távlatosságának érzékelését váltja ki, a jobb- és baloldal feletti nemzeti lelkiismeret igényét építve be –

¹¹⁸ NÉMETH Antal, *Pátzay Pál*, Pandora, 1, 5.

¹¹⁹ SZABÓ Lőrinc, *Harc az ünnepért*, Kecskemét, Bartha Miklós Társaság, 1938 (utóbb a kötet a Singer és Wolfner emblémájával jelent meg a könyvtárosi forgalomban).

¹²⁰ SZABÓ Lőrinc, *Falba léptem s ajtót nyitott a fal*, Pesti Napló, 1928. január 22., 36; átdolgozva: *Harc az ünnepért*, Az Est, 1938. április 17., 8; ua. = *Uő Összes versei...*, i. m. (2003), I, 441–442.

¹²¹ *Szabó Lőrinc pályaképe* című könyvben ezt a folyamatot részletesen leírom (Bp., Osiris, 2001, 71–73).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

még az európai prózát igazán ismerő, az *Emberi színjátékkal* efelé utat nyitó, a Szentkuthy kezdeményét egyedül értékelő Németh László esetében is – a prózagyakorlatba.

A főszerkesztő, Szabó Lőrinc a Pandora megszűnte után felfüggeszti a próza poétikai figyelését. A líra lehetőségeire összpontosítja figyelmét, majd pedig a dialogikus kérdés-módnak a modernségbe való beemelésével a korábban szociologizáló, politológiai töltetű költői megoldásait beleépíti és elhelyezi egy teljesebb poétikai gyakorlatban, megteremtve a *Te meg a világ* világirodalmi szintű eredményeit. Ezáltal kilépve a Pandora által gyakorolt kritikai és poétikai mezőből.

Ugyanakkor a Pandorában kirajzolódó mező továbbélt, kiteljesedett. Éppen a Nyugat megújulásának formájában. Valójában a Pandorában – máról visszatekintve, jóslat formájában – kiolvasható a Nyugat megújulásának a felfelé ívelést előkészítő újabb folyamata. A Pandora kritikai rovata a folyóirat megszűnése után tulajdonképpen a Babits–Móricz párosítással elkövetkező Nyugat-felállást készíti elő.

A Pandora úgy volt hangosan nemzedéki folyóirat, hogy egyben poétikailag és tematikailag szinte aládúcolta a Nyugat megújuló korszakát. A Pandora folytatása a Móricz–Babits páros irányításával megújuló, majd az ebből kiváló, Babits szerkesztette Nyugat lesz, még inkább az ezt követő, Illyés Gyula vállalta Magyar Csillag.

Ami továbbél a Pandorából: a klasszicizálásból, a megalkotott mű szentségének korai nyugatos vállalásából a személyiség- és szociologikum-vizsgálatba forduló szöveg dialogikus kérdés-módjá, amely szembefordul – előbb elemzően, majd politologikusan is – minden monolit szemlélettel. Mind a poétikában, mind a politikában. Mindez 1927-ben szereplőit tekintve nemzedéki hangon szólalt meg, és kitartott 1932 végéig, az 1933-as *Bibliofil kalendáriumbeli* utolsó szerzői összekapcsolódásig.¹²²

Ezt követné még a Magyarország című napilap Zilahy-szerkesztette korszaka és az Új Szellemi Front, Szabó Lőrinc segédszerkesztőségével: de ennek folyamánya már nemcsak a Pandora-eszmény továbbéltetése, hanem éppen a nemzedék polarizálódása lesz.¹²³ A harcok-gyilkos, mindmostanáig visszhangzó szétválás követi, folyóiratokkal szólva: a Válasz és a Szép Szó polaritása. És ez már korántsem poétikai kérdés. Egy nemzedék öngyilkossága, mely a rontás szellemét vezette az irodalmi és kulturális közéletbe.

¹²² *Bibliofil kalendárium*, szerk. SZABÓ Lőrinc, Bp., Bibliofilia-kiadás, 1933. „... az 1933-as évre szóló Bibliofil Kalendáriumot Bisztrai Farkas Ferenc ötlete alapján Szabó Lőrinc szerkesztette és válogatta. A világirodalmi idézetekből és a Nyugat második nemzedékének írásaiból válogatott antológia a bibliofiliáról és az olvasásról kínált élvezetes idézeteket. Az ízlésesen kiállított, pehelypapíron készült (12 × 13,5 cm) zsebkönyvet a korszak neves grafikusainak, művészeinek illusztrációi tették még élvezetesebbé” – írja a kötetről FARKAS Judit, *Bisztrai Farkas Ferenc és a bibliofil könyvkiadás: Adalékok a két háború közötti magyar könyvkiadástörténetéhez*, Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat, 2002. december, 172; interneten, *Bisztrai Farkas Ferenc és a bibliofil könyvkiadás: Születésének századik évfordulójára* címmel: <http://www.szabolorinc.hu>, Tanulmányok, Előadások. (A kalendárium szerzői a Pandora belső magja, valamint az utóbb baráti körükbe kerülő Illyés Gyula és Halász Gábor: Pap Károly [1897–1945], Sárközi György [1899–1945], Erdélyi József [1896–1978], Kodolányi János [1899–1969], Illyés Gyula [1902–1983], Gelléri Andor Endre [1906–1945], Szabó Lőrinc [1900–1957], Halász Gábor [1901–1945].)

¹²³ Erről írtam a *Szabó Lőrinc „pere”* című, már idézett könyvem *Szabó Lőrinc a Zilahy Lajos szerkesztette Magyarországnál* című fejezetében (90–121); valamint részletesen ezt dolgozta ki HORÁNYI Károly, *Szabó Lőrinc mint a Magyarország segédszerkesztője...*, i. m.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

A folyóirat eszményi képe ezért is élhetett a kortársak emlékezetében az összetartozás szimbólumaként. Szekértábor lehetett, amiben felvonult mindenki, aki a nemzedékből szóhoz akart jutni. Megvan a teljes hagyaték, szerkesztői megjegyzésekkel tarkítottan. Jó lenne, ha egy filosz végre felvállalná feldolgozását. Érdekes barátságok és megnyilatkozások tanúja lehetne.¹²⁴ És megvannak a nyomda- és adószámlák, terjesztési iratok. És megvannak Szabó Lőrinc írásai, amelyek ezt követően a világ megváltoztathatatlanságáról szólnak. Egy év múlva a *Vezér* című vers¹²⁵ ennek a kétségbeesésnek tudatosítása is!

Ebből emelkedik ki majd újra, a Pandora-hagyományt felújítva Illyés Gyula Magyar Csillagja. Illyés képzeletbeli toborzója a Pandora seregszemléje is lehetne: „A sok egysegésítéssel, bevallom, volt irodalmon túli céloom is: a szellem és a munka egységesítése e kétféle »értéktermelő« összekapcsolása. A magyarosság védelmezőitől a nép, a parasztság íróinak jelentkezését reméltem. Ezek élén állhatott volna Erdélyi és Sinka. Ma bármennyire a forró zsír és víz összesistergését idézi: az én fejemben békésen melléjük szegődtek a hajdani Szép Szó-írócsoporthoz a városi dolgozók komoly megszólaltatói. A Szép Szó megszűnt, munkatársai szócső nélkül maradtak. Lovagias kötelességemnek éreztem, hogy az elsők sorában épp annak a folyóiratnak szerkesztőjét hívjam együtműködésre, amely pályafutásom legélesebb bírálója volt. Kit hívtam még? A katolikusok éppúgy megkapták az invitációt a képzeletbeli kerek asztalhoz, akár az a néhány vidéken fuldokló tehetség, akinek fel-felemelődő fejét számon tartottam. Gelléri és Pap Károly éppúgy sereg nevében szólhatott annál az asztalnál, akár Kodolányi vagy Márai. Zsebben már kész volt a lista, hogy kikkel kell beszélnem, ha lemegyek Erdélybe.”¹²⁶

Illyés szerepe a Babits-féle Nyugat-eszmény mentésében ismert; Szabó Lőrinc és Illyés Gyula személyes, egymást segítő barátsága dokumentált. De talán a Pandora és a Magyar Csillag poétikai és politológiai egymásra épülésére is jobban oda lehetne figyelni.

A Pandora legendájának éltetője: tematikájában végül is messze túlvezetett szereplőinek húszas évekbeli poétikai reprezentáltságán. A szerveződés előkészíthette a Nyugatnak a harmincas évekre beköszöntő újjászerveződését, sőt eszménnyé váló emlékezete modellül is szolgálhatott számára. De ami ennél is maradandóbb érvényű: poétikai útkezesésével előkészítője lehetett a huszadik századi magyar líra a harmincas években megszerveződő magaspontjának.

¹²⁴ Lásd F. CSANAK Dóra, *A Pandora szerkesztésével kapcsolatos anyag: 1. Levelek, kéziratok; 2. Feljegyzések, korrekciók; 3. Az előállítás és terjesztés iratai* = Uő, *Szabó Lőrinc kéziratok hagyatéka: Ms 4650–4705*, Bp., MTA, 1973 (A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának Katalógusai), 194–218.

¹²⁵ Megjelent: *Pesti Napló*, 1928. szeptember 16., 35.

¹²⁶ Illyés Gyula *Belső ügy* című, 1943. február 12-i írásában a Nyugat utáni Magyar Csillag szervezéséről elmélkedik (ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek: 1929–1945*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 259). Ekkor hívja szerkesztőségi asztalához Illyés Gyula Gelléri Andor Endrét szerzőként és segítőként, és másfél év múlva emeli ki Szabó Lőrinc a jelen tanulmány 5. sz. jegyzetében idézett védő iratában – éppen Gellérről kapcsolatban – a Pandora jelentőségét. Hasonlóképpen összecseng ugyanannak a nemzedéktársuknak, Ignóus Pálnak a felkérése a kritikai rovatban való részvételre: Illyés pályafutása addigi legélesebb bírálóját hívja munkatársnak a Magyar Csillagba, Szabó Lőrinc pedig a Pandorába korábbi kötete nagyon szigorú bírálóját: „...a Sátármál is a Nyugatnak adtam át a szót Ignóus Palin át; ez már így illik.” (Szabó Lőrinc Várkonyi Nándornak 1927. március 29-én írott leveléből, Jelenkor, 1959/2, 94–97; ua. = VÁRKONYI, *Egy irodalmi korszak számvetése...*, i. m., 378–379.)

GÖMÖRI GYÖRGY

MAGYAR PEREGRINUS 17. SZÁZADI ZSOLTÁROSKÖNYVE OXFORDBAN

Különösen érdekes hungarikumra bukkantam nemrég az oxfordi All Souls kollégium Codrington könyvtárában: Szenci Molnár Albert első, 1607-ben Herbornban kiadott *Psalterium Ungaricum*ára. Ezt a leletet elsősorban nem ritkasága teszi különlegessé, hiszen az RMNy szerint négy példánya maradt fenn Magyarországon és több külföldön (jóllehet *teljes* példányt csak kettőt tartanak számon, egyet Londonban és egyet Marburgban),¹ hanem korabeli és tulajdonosára utaló kötése.

A q.13.7 jelzetű magyar könyv fehér vellum kötésű fedőlapjába ugyanis ez van fekete betűvel belenyomtatva: „P. P. F.”, majd jóval alatta az évszám: „1638”. A könyvben nincsenek bejegyzések, csak egy kollégiumi *ex libris*, amit talán érdemes idézni: „Liber Coll. Omnium. Fidel. defunct. in Oxon”. Az utóbbi szavakat úgy lehet értelmezni, hogy „defunct[us est] in Oxonii”, vagyis a bejegyző feltételezte, hogy könyv eredeti birtokosa alighanem Oxfordban halt meg. De ez az *ex libris* jóval későbbinek tűnik, mint a fedőlapon jelzett évszám, hiszen a Codrington Libraryt csak a 18. század elején alapították, tehát a könyvtári tulajdonjelzés nem származhat Christopher Codrington halálának éve (1710) előttről, amikor már a könyv megszerzésének körülményei teljesen homályba merülhettek. Maga az új könyvtár, amit a kiváló építész Nicholas Hawksmoor tervezett, csak 1756-ra készült el, ami az *ex libris* beragasztásának idejét még későbbre teszi.

De ki volt a rejtélyes „P. P. F.” és hogyan kerülhetett a könyvtár birtokába a magyar zsoltároskönyv? A tulajdonos azonosítása viszonylag könnyűnek tűnhet: a hollandiai magyar peregrinusok listáján találunk egy Pankotai Ferencet, aki szalontai rektor volt 1635-ben, majd a város alumnusaként Leidenben 1637. augusztus 3-án, Franekerben pedig 1638. szeptember 14-én matrikulált.² Egyik egyetemen sem tartott disputációt. Mivel a leideni tanév már kora nyáron befejeződött, illetve minthogy a magyarok közül többen csak egy szemesztert töltöttek Leidenben, elképzelhető, hogy mint sok más magyar peregrinus, a franekeri beiratkozás előtt Pankotai Ferenc is pár hónapra átrándult Angliába. Erre látszik utalni, hogy Szepsi M. István és Szikszai P. Benedek, akikkel

¹ RMNy 962.

² BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., 2007 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 15), 128. sz. biogram.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 4. szám

Pankotai egy napon írta alá a leideni anyakönyvet, mindketten megfordultak 1638-ban Londonban, utóbbi aláírója lett az ún. Londoni Ligának.³ Lehet, hogy Pankotai barátja volt az a Szenci Molnár János, aki Pankotainál egy nappal később iratkozott be Franekerbe és aki 1638 elején még Londonban tartózkodott, egyike lévén ő is a Tolnai Dali János-féle puritán liga-egyezmény aláíróinak.⁴ Mivel ez a Pankotaival majdnem egykorú Szenci Molnár a nagy zsoldárfordító fia és Franeker előtt, 1638 május elején Leidenben matrikulált,⁵ jóllehet korábban már valószínűleg átutazott Hollandián; lehet, hogy éppen ő beszélt rá Pankotait az angliai útra, sőt: Pankotai akár tőle szerezte vagy vette apjának zsoldároskönyvét! Utóbbi esetben viszonylag kis költséggel nyomathatta bele dombornyomással nevének kezdőbetűit, valamint a könyv megszerzésének évszámát a zsoldároskönyv fedőlapjába.

Egyetlen hiányzó láncszem eddigi elméletemhez a fedőlap második „P” betűje. Bár erre is van magyarázat: mivel ez általában „pastoris”-t, református papi származást jelent. Magyar peregrinusoknál ez a szokás 1629–1630 táján kezd elterjedni, vagyis hamarosan azután, hogy Bethlen Gábor nemesi címet adományozott a magyar református lelkészeknek. A franekeri listán Séllyei P. Ferenc az első ilyen 1629-ből, őt követi Leidenben Ruzskai P. András 1630-ban.⁶ Ha tehát a nagyszalontai születésű és Váradon iskolázott Pankotai Ferenc apja már református lelkész volt, ő teljes joggal használhatta a második P. betűt. Erre egyetlen halvány adatunk van: Zoványi Jenő említ egy Pankotai János nevű makói református lelkészt 1590 előttről.⁷ Talán ő volt Ferenc apja, s fia ezért nyomatta bele a lelkészi származást jelző „P” betűt magyar zsoldároskönyvébe.

Aminek jelentését azért meg kellett magyarázni egy protestáns angolnak, aki ugyan az angol *newsletters* éveken át emlegetett hőséről, Bethlen Gáborról minden bizonnyal már hallott, de akinek a Partium és Erdély még mindig kissé egzotikus, távoli tartományok lehettek. De fonjuk tovább a lehetséges események szálát: ha Pankotai P. Ferenc Leidenben rányomatta kezdőbetűit a zsoldároskönyvre, hogyan került az mégis Oxfordba? Mármost több példa van arra, hogy egy Angliában tanuló peregrinus magyar a tizenhetedik században könyvet ajándékozott vagy annak a kollégiumnak, amelynek könyvtárát használta, vagy magának a helyi könyvtárnak.⁸ Mivel ebben a zsoldároskönyvben nincs ilyen bejegyzés, két hipotézist tartok elképzelhetőnek. Az egyik az, hogy maga Pankotai járt Oxfordban, kapott alkalmi segítyt az All Soultól, s hálából ajándékozta nekik ezt a magyar nyelvű, tehát az angolok számára inkább csak szimbolikus jelentőségű könyvet. Ennek a lehetőségnek a bizonyítására átnéztem a kollégiumi számadásokat –

³ *Uo.*, 2610–2611. sz. biogram.

⁴ *Uo.*, 131. sz. biogram. Erre már HERPEI János is utalt Pankotai Ferencről írt cikkében: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, II, Bp.–Szeged, 1966, 46.

⁵ BOZZAY-LADÁNYI, *i. m.*, 2626. sz. biogram.

⁶ *Uo.*, 64., 2549. sz. biogram. Megjegyzendő, hogy Tornai Pap Gáspár, Bethlen Péter kísérelője, már 1626-ban használja a Pap melléknevet, vö. *uo.*, 2526. sz. biogram.

⁷ ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1545-től 1600-ig*, Bp., Akadémiai, 1977, 154.

⁸ Bakay Benedek Pázmány-könyvet adott a Bodley-könyvtárnak, illetve Madarasi János a cambridge-i Queens College könyvtárának, lásd GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Bp., 2005 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 14), lásd a 7. és 101. sz. biogramot.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

nem mondok számadáskönyvet, mert az All Souls számadásait nagyon sokáig összecsavart pergamenívekre írták, amelyek kiforgatása elég nagy munkát jelent a kutatónak –, és érdekes eredményre bukkantam. Míg 1634–1636-ban a kollégium adakozik a (száműzött) cseh lelkészek javára, évekig támogat egy „szegény görögöt”, sőt 1636-ban még egy örmény peregrinust is, ezekben az években magyarok egyáltalán nem szerepelnek a *Rotula Expensarium* megfelelő („Regarda”) rovatában. A Tolnai Dali-féle liga aláírói, mint tudjuk, tízen voltak, tehát 1638 elején legalább ennyi magyar tartózkodott Londonban. Ezek közül egy-egy biztosan megfordult Oxfordban is – például a sokáig Angliában élő Tolnai Dalin kívül Bornemisza István, aki ez év február 9-én írja be nevét a Bodley-könyvtár látogatókönyvébe.⁹ Vajon ő, vagy Pankotai lett volna mégis az a magyar, aki az All Souls számadásai szerint 1638-ban két shillinget kap: „given to a poor Hungarian schollar”, mondja az 1638-as *Rotula*. Az egyetlen, ami az akkori könyvajándékozás ellen szól, a folyósított segély elég csekély összege. Ha a fenti, pénzben szűkölködő magyar ötször ennyit kapott volna a kollégiumtól, sokkal biztosabban merném állítani, hogy adhatott érte könyvet ajándékba.

A másik elképzelés nem változtat a tulajdonos személyén, sem azon a lehetőségen, hogy Pankotai Szikszai P. Benedekhez és más magyarokhoz hasonlóan inkább csak Londonban járt 1638-ban és ott kapta vagy vette meg tőle zsoldárkönyvét egy angol, aki aztán az All Soulsra hagyományozta. Ez a valaki lehetett az 1649-ben elhunyt Dudley Digges, vagy akár Christopher Codrington is, a kollégium két nagy könyvadományozója, de sajnos Codrington eredeti 1710-es könyvlistája szórén-szálán eltűnt, s így valóban nem marad más számunkra, mint egy újabb hipotézis: hogy a könyv Londonból jóval 1638 után, egyéni adományozás útján került az oxfordi kollégium könyvtárába. Méghozzá a londoni holland egyházhoz tartozó Francis Lodwick elárverezett könyvtárából, ami csak fiának halála után (1703-ban vagy 1704 elején) került árverésre. Lodwick nemrégem közzétett könyvtárlistáján ugyanis szerepel egy „Salterium Hungaricum molnar albert” tétel,¹⁰ de kérdés, használt-e rendszeresen Francis Lodwick *ex librist* – ha nem, meglehet, az oxfordi példány az ő listáján szereplő zsoldárkönyvvel azonos. Mindenesetre annyit teljes biztonsággal állíthatunk, hogy Lodwick óriási könyvgyűjteménye csak fiának, Danielnek a halála után szóródott szét, vagy került nagyrészt árverésre.¹¹

Pankotai Ferenc, vagy az oxfordi könyv alapján talán Pankotai P. Ferenc, hazatérése után egy ideig Nagyváradon tanított, majd Szalontán lelkészkedett és 1650-ben Váradon kinyomtatott könyve, a Nicholas Vedeliusból, illetve Gallus Pareustól latinra fordított mű magyar változata: a *Szent Hilarius, avagy Minden féle Szomorúságoknak nemei ellen, szent igaz és álhatatos öröme vezérlő Elmélkedés*.¹² Mivel ezt a könyvet Pankotai nem az eredeti franciából, hanem annak latin fordításából ültette át magyarra, nem tud-

⁹ *Uo.*, 11. sz. biogram.

¹⁰ Felicity HENDERSON, William POOLE, *Francis Lodwick's Book-list*, *British Library Journal*, 2009/1. A Lodwick-könyvlisták a British Libraryben Sloane MS 855. illetve 859. alatt találhatóak.

¹¹ Felicity HENDERSON, William POOLE, *Francis Lodwick: On Language, Theology and Utopia*, London, 2010, 18.

¹² RMNy 2353.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

juk, mennyire értett a latin mellett más nyelveken. Az, hogy legjobb tudomásunk szerint nem fordított semmit angolból, még nem jelenti azt, hogy nem járhatott Angliában – a Londonba peregrináló magyaroknak csak egy csekély része tanult meg elég jól angolul ahhoz, hogy Medgyesi Pál nyomába lépve angol kegyességi irodalmat fordítson. Mindenesetre az oxfordi All Souls College Szenci Molnár-féle magyar zsoltároskönyve, ami (úgy tűnik) mindenképpen 1711 előtt került a kollégium tulajdonába, újabb bizonyítéka a tizenhetedik században rendkívül élénk és számos könyvademánnyal igazolható angol–magyar kapcsolatoknak.

KNAPP ÉVA

LEVÉLELMÉLETEK A MAGYARORSZÁGI JEZSUITA OKTATÁSBAN
A 16–18. SZÁZADBAN

A levélműfaj kora újkori elmélete iránt az utóbbi évtizedekben csupán szórványos érdeklődés mutatkozott a magyarországi irodalomtörténeti kutatásokban. Hopp Lajos Mikes Kelemen összes művei kritikai kiadásának első kötetében foglalkozott első ízben a műfaj elméletével. Mikes egyik stílusfordulata kapcsán megvizsgálta az erdélyi levélíró hagyományban fennmaradt levelek erre vonatkozó utalásait és áttekintette a különböző levéltípusokat. Röviden bemutatta Pierre Dortigue de Vaumorière elméleti bevezetővel ellátott, a 17. századi híres francia levélírók műveiből összeállított, nevezetes levélgyűjteményében található levéltípusokat, s utalt a téma gyér hazai szakirodalmára.¹

1974-ben Hopp önálló tanulmányt jelentetett meg a magyar levélműfaj történetéről, melyben külön fejezeteket szentelt a levélírás elméletének és a barokk retorikának.² Hangsúlyozta, hogy a 18. században a levél elméletét a retorika határozta meg, „a két fő cicerói ágazat: 1. litterae publicae, 2. litterae privatae keretében.” A Magyarországon használt levélelméleteket nem elemezte, felhívta viszont a figyelmet arra, hogy Soarez retorikája mellett más jezsuita tankönyveket is használtak, s a „protestánsoknak is megvoltak kedvelt elméleti tankönyveik, amelyekben a levélírók generációi nevelkedtek.” Megvizsgálta a levélműfajt a Rákóczi-szabadságharc irodalmában, nyomatékosan utalt a Rákóczi-kori misszilis levelezés irodalmi jellegére, kimutatta az irodalmi (fiktív) levélforma alkalmazását Mikes *Leveleskönyvében*, s tematikusan tagolt irodalomjegyzéket közölt.³

Bán Imre 1971-ben megjelent kismonográfiájában⁴ mindössze egyetlen Magyarországon megjelent irodalomelméleti kézikönyv, Philippus Ludovicus Piscator *Artis poeticae praecepta* (Gyulafehérvár, 1642) című munkája kapcsán szólt a levélről, pontosabban annak carmen epistolicum változatáról. Ismeretes, hogy a retorikai műnemek és a műfa-

¹ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, sajtó alá rend. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai Kiadó, 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei, 1), 608–609; vö. PIERRE DORTIGUE DE VAUMORIÈRE, *Lettres sur toutes sortes de sujets [...]*, I–II, Paris, 1689.

² HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAU-
DER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 501–566, itt: 518–554.

³ HOPP, *i. m.* (2. jegyzet), 558–566.

⁴ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 32–33.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

jok bemutatása a 16–18. századi elméleti tankönyvekben esetenként egybeesett, így nem meglepő, hogy tankönyvében Piscator a *De poemate seu carmine* című rész hatodik fejezetében a *genus deliberativum*hoz sorolt műnemek után tárgyalta, vegyes nemű művekhez tartozónak ítélte – többek között – a verses levelet.

A poétikákban elemzett narratív műformák elméletének keretében Tóth Sándor Attila külön foglalkozott a költői episztolával. Áttekintése tanúsítja, hogy a levél és a verses levél nem elsősorban a poétikák, hanem a grammatikai és a retorikai oktatás tárgya volt. Tóth jórészt a 18. század második felében és a 19. század elején művelt költői levél sajátosságait tárgyalja, s az előzményekre – az elméletírók megnevezése nélkül – csak általánosságban utal, mondván, a 16–17. századi művek csupán érintik vizsgálatának fő vonulatát.

A *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése* című tanulmányában Hargittay Emil a gyakorlat felől közelítette meg a levélelméletet. Elemzett példái mint *genus deliberativum*ot, mint prédikációt és mint *genus iudiciale*t mutatják be a műfajt. Véggözetkezése szerint „a [levél] szerző iskolázottsága és műveltsége egyenes arányban áll az írásmű retorizáltsági fokával”.⁵ A tanulmány nem tér ki a levélírás egykori magyarországi oktatására és a tankönyvként szolgáló irodalomelméleti munkák levélre vonatkozó előírásaira.

Kecskeméti Gábor a *genus iudiciale* 16–17. századi magyarországi alkalmazása kapcsán rámutatott arra, hogy a gimnáziumok egy részében Cicero leveleinek alapján oktatták a retorikai ismereteket. Kiemelte, hogy Cicero tekintélye megkérdőjelezhetetlen volt az oktatásban, amint ezt például a Sturm-féle Cicero-levélkompéndium egyik magyarországi kiadása címlapjának hátoldalán olvasható Quintilianus-idézet tanúsítja. Felhívta a figyelmet arra is, hogy e levélgyűjteményt olvastatták, fordították az oktatásban és elvárták, hogy a tanulók a Sturm-féle Cicero-kompéndium fordulatait használják a levélírási feladatokban.⁶

A *Magyar művelődéstörténeti lexikon* körültekintően megírt levél-címszavának szerzői alapvetően irodalomelméleti megközelítésben tárgyalták a műfajt, s az antikvitástól a 18. század végéig követték nyomon történetét. A kora újkori magyarországi levél sajátosságainál nyomatékosan rámutattak a humanista levélelméletek (Erasmus, Vives, Zsámboky, Lipsius) széles körű hatására, a Sturm-féle Cicero-kompéndium fontosságára, valamint a levélírói ismeretek oktatására szövegelemzéssel és utánpótlással. Számba vették a fontosabb imitációs mintákat (Cicero, ifjabb Plinius, Seneca) és a szónoki prózához illeszkedő levélírási típusokat. A Cicero-levélzárkötetek iskolai tanításának bemutatá-

⁵ TÓTH Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája: A studia humanitatis iskolás poétikájának műnemi és műfaji kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig, II/1. Poesis specialis artis poeticae: poesis narrativa et lyrica (A költői mesterség sajátos versezetei: az elbeszélő és a lírai költészet)*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2000, 187–190, 274; HARGITTAY Emil, *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése = Levél, író, irodalom: A levéltudomány történetéről és elméletéről*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000, 22–31.

⁶ KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 105(2001), 255–284, itt: 260–261.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 143. szám

sában kiemelték a levélfrázisok oktatását, és utaltak a 17–18. századi iskolai gyakorlatban alkalmazott retorikai kézikönyvek hatására a fennmaradt levelekben. Külön kiemelték a Rákóczi-szabadságharc idején megélnéknél levelezést és a formuláskönyvek használatát.⁷

A felvilágosodás-kori magyar irodalom episztolaelmélete kapcsán Labádi Gergely röviden érintette annak egyik 18. századi előzményét.⁸ Mint írja, a „latintanítás hagyománya szerint a gimnáziumok ötödik, poétikai osztálya volt a levélokztatás fő színtere. Az itt tanítottakról jó áttekintést nyújt a katolikus oktatásban használt Alvarus-tankönyv, a *Candidatus Rhetoricae*.⁹ Megjegyzendő, hogy például a jezsuita tanulmányi rendben a levélírás oktatása nem a poétikai „osztály”-ban (helyesebben előmeneteli fokon: gradus) kezdődött, s nem ez volt annak „fő színtere”. A jezsuita diákok ugyanis a studia inferiora második osztálya (parva), azaz az első grammatikai osztály (syntaxis) anyagának sikeres elsajátítása végén, amikor az átlagosan kilencéves tanulók alapfokon már helyesen írtak, olvastak és értettek latinul, Cicero leveleiből készült válogatáson gyakoroltak. Feladataik közé tartozott ekkor a levélírás prózában, s a levelekben használniuk kellett az elsajátított Cicero-tudást. Ezt követően a harmadik grammatikai osztály (grammatica ismétlése és metrica) végén, átlagosan tizenegy évesen Cicero-, Vergilius-, Ovidius- és Catullusválogatások ismeretében tanulták meg a verses levélformát. A jezsuita rend iránt magukat két év noviciátussal elkötelezett ifjak a repetens-oktatás keretében átismételték mindazt a tananyagot, amit később magisterként tanítaniuk kellett. Ennek során immár harmadszor, ismét tanulmányozták és magasabb fokon sajátították el a levélírás elméletét és gyakorlatát.¹⁰ Mindez egyben azt jelenti, hogy a jezsuiták messzemenően figyelembe vették és alkalmazták Justus Lipsius tanácsát, amely szerint másként kell levelet írni a különböző életkorokban.¹¹ Ennek megfelelően újra meg újra, életkoronként eltérő színvonalon ismételték oktatást és gyakoroltatták a levélírást.

⁷ KECSKEMÉTI Gábor, KŐSZEGHY Péter, LUX Etelka, *Levél = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, VII. Bp., Balassi Kiadó, 2007, 10–18. Lásd még Wolfgang G. MÜLLER, *Brief = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, II, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1994, 60–76.

⁸ LABÁDI Gergely, „...Ez a 'theoria helyes theoriája e...'” *Episztolaelmélet 1800–1830*, ItK, 108(2004), 584–619; Uő, *Levélelmélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Erdélyi Múzeum, 67(2006)/3–4, 126–132; Uő, *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Bp., L'Harmattan Kiadó–Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2008. Vö. még BÓDI Katalin, *A valóság poétikája a francia és a magyar levélregényben*, ItK, 107(2003), 483–503.

⁹ LABÁDI, *i. m.* (8. jegyzet), 2006, 126–127; Uő, *i. m.* (8. jegyzet), 2008, 20–21.

¹⁰ Vö. *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu per Germaniam [...]*, ed. G. M. PACHTLER, B. DUHR, I–IV, Berlin, Hofman, 1887–1894 (Monumenta Germaniae Paedagogicae, 2, 5, 9, 16); *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu penitus retractata multisque textibus aucta*, ed. Ladislaus LUKÁCS, IV, 1573–1580, Romae, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1981, cap. II, *De studiis et scholiis*, 6*–16*.

¹¹ Lipsius elkülönítette a gyermekkorban („in puerili”) és ifjúkorban („in crescente”) követendő, valamint a férfikorban („virilis”) levélminta-imitáció szabályait. Justus LIPSIUS, *Epistolica Institutio: Excerpta e dictantis ejus ore, Anno 1587. mense Junio*, editio ultima = [Michael RADAU] Georgius BECKHER, *Orator extemporaneus*, Varadini, A. Szenci, 1656, 439–468, itt: 465–468. Az elméleti tankönyveknél a továbbiakban előnyben részesítem a magyarországi kiadásokat, ami nem jelenti azt, hogy a magyarországi jezsuita oktatásban is előnyben részesítették volna feltétlenül ezeket.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Labádi téved akkor is, amikor *Candidatus Rhetoricae* címmel olyan Alvarez-tan-könyvre hivatkozik, melyben levélelméleti rész található. Immanuel Alvarez (Alvarus) *De institutione grammatica libri tres* (első kiadása: Coimbra, 1560) című tankönyvében ugyanis nincs levélelméleti rész. Az a nagyszombati Alvarez-kiadás, amelyre Labádi hivatkozik (Tyrnaviae, 1769), Alvarez grammatika-tankönyvének harmadik részén kívül tartalmaz más tananyagokat és olvasmányokat is, köztük például François Pomey *Candidatus Rhetoricae [...]* (1. kiadás: Lugduni, A. Molin, 1659) című, Joseph Jouvancy által levélelmélettel bővített, a kiadássorozat adott pontjától egyedül Jouvancy nevének feltüntetésével megjelent művét. Ezt a belső címlapon (a hivatkozott nagyszombati 1769-es kiadásban a 153. lapon) pontosan megnevezett szerzőt és művet Labádi figyelmen kívül hagyta, és Alvareznek tulajdonította Jouvancy levélelméletét.¹²

A humanista levél hagyományának műfaji határait és utóéletét vizsgálva Szelestei N. László figyelmet szentelt a jezsuita tanrend keretében oktatott levélnek. Megállapítása szerint a Magyarországon legtöbbet használt levélelméleti tankönyvek Erasmus, Vives és Lipsius munkái voltak. A tanulmány a levélírás kiválasztott példáin szemlélteti a tudós levél, a misszilis és a napló, valamint az útleírás és a röpirat gyakori kontaminálódását, műfaji kölcsönhatását, s felhívja a figyelmet az iskolai retorikaoktatás levéllel kapcsolatos szakirodalmának hiányosságaira. Legutóbb a „*Szolgálatomat írom kegyelmednek*” című, 2010 májusában Kőrmenden megrendezett irodalomtörténeti konferencia foglalkozhatott volna a kora újkori levélelmélet témájával. Bár a konferenciát megelőző körlevél kifejezetten utalt az ilyen típusú kutatások hiányára, ebben a témakörben nem hangzott el előadás.¹³

A kutatatlanság és az esetenkénti téves állítások mellett további motívumok is ösztönöztek a jezsuita oktatásban Magyarországon használt levélelméletek vizsgálatára. Már Bán Imre felhívta a figyelmet a jezsuita irodalomelmélet gazdagságára, amit szerinte az

¹² Joseph Jouvancy e művét többször egybenyomtatták – önálló belső címlappal elkülönítve – Alvarez műve III. könyvének önálló kiadásaival, kibővítve annak tartalmát. Így például Emmanuel ALVAREZ, *Institutionum Grammaticarum Liber III. [...]* *Candidatus Rhetoricae, aliaque, quae in humanitatis, seu poeseos schola fere perlegi solent*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1738 (használt példány: budapesti Egyetemi Könyvtár [a továbbiakban: BEK] Ha 608, ebben JOUVANCY *Candidatus Rhetoricae* című művét lásd 153–300, benne Jouvancy levélelméletét lásd 292–300). Jouvancy levélelmélete önálló kiadványként először 1720-ban jelent meg Magyarországon, a következő címmel: Joseph JOUVANCY, *Novus candidatus Rhetoricae [...]* *editio post Italicam, Gallicam, et Germanicam, prima in Hungaria*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1720 (használt példány: BEK Hf 1911). A Jouvancy-féle átdolgozott és bővített Pomey-kiadások a Rómában megjelent 1710-es kiadástól kezdve tartalmazzák a *De modo scribendae Epistolae* című részt, amelyet Jouvancy írt. François POMEY *Candidatus Rhetoricae [...]*, illetve *Novus Candidatus Rhetoricae [...]* című munkái egyetlen átdolgozatlan és bővítetlen kiadásukban sem tartalmazzak levélelméletet.

¹³ SZELESTEI N. László, *Napló misszilisekben: Egy humanista műfaj határaitól = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai, 2006. május 24–27., Kolozsvár, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 373–380; „*Szolgálatomat írom kegyelmednek*”: *Misszilis és fiktív levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Kőrmend, 2010. május 26–29.* [programfüzet], Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztálya–Balassi Kiadó, 2010.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

határoz meg alapvetően, hogy „a nemzetközi jezsuita rendnek [...] a korizléshez folyton alkalmazkodó világirodalmi kitekintése van”.¹⁴ További ösztönzést adott a jezsuita oktatás magyarországi jelentősége és általános kedveltsége a protestáns szülők részéről is. Ehhez járult a jezsuita iskolák magas diáklétszáma, jó hatásfoka, valamint az a feltételezés, hogy az elméletre irányuló kutatás révén a régi magyar szerzők egy részének műveiben kimutathatóvá válnak a jezsuiták által oktatott levélelmélet és gyakorlat nyomai.

A források körülhatárolása

Ismeretes, hogy az antikvitástól kezdve nagyon sok levélelméletet készítettek, s a legkedveltebbeket közülük többször átdolgozták, kibővítették. Közismert a humanizmus levélkultusza, a humanista levélelméletek jelentős száma, s hogy a jezsuita elméletírók sokat tanultak ezekből. Nyilvánvaló az is, hogy Európa-szerte egyszerre két szálon tanították a levélírást: egyrészt gyakorlati úton, a kiválasztott szerzők műveinek, szemelvényes kiadásainak és a levélminta-gyűjteményeknek, valamint a levél részeihez illeszkedő, esetenként igen terjedelmes frázis-összeállításoknak az olvastatása, részleges memorizáltatása segítségével, másrészt a levélírással kapcsolatos elméletek módszeres oktatása révén.

Első lépésben áttekintettem a magyarországi jezsuita könyvtárak katalógusait, ez azonban nem segítette számottevően a levélírást oktatásában használt tankönyvek körének meghatározását. Ennek oka egyrészt az, hogy a könyvtári állományok elméleti és gyakorlati tankönyvként használható munkáinak száma többszörösen meghaladja a bizonyíthatóan tankönyvként szolgált kiadványok számát; s egy könyv birtoklása önmagában még nem jelenti annak használatát az oktatásban. Másrészt az e forráscsoport alapján azonosítható tankönyvek jelentős része nem önálló levélelmélet, hanem levélelméletet is tartalmazó kiadvány. A számba jöhető nyomtatványok analitikus áttekintése szintén eltérített volna a ténylegesen használt tankönyvek körének meghatározásától.

A következő lépésben megvizsgáltam a *Ratio Studiorum* vonatkozó előírásait. Az 1560–1561-es *Ratio Studiorum* pontosan rendelkezett az oktatás rendjéről, tartalmáról, s kitért a legfontosabb tankönyvekre és az antik szerzők tankönyvként használható műveire. A syntaxist tanuló grammatisták Vergilius, Sallustius és Cicero műveiből kiválasztott szemelvények alapján tanultak. Először olvasták őket, majd elvárták tőlük, hogy a felsorolt szerzők szentenciáit, kifejezéseit használják a latin beszédben. A memorizált kifejezéseket végül – további gyakorlásként – levelekbe kellett beépíteni a hét két napján, kedden és pénteken. Az azonos graduson lévő tanulók közül a tanulmányaikban előrehaladottabb („veterani”) tanulók verseket illesztettek a levelekhez, a kezdők („novitii”) viszont a syntaxis szabályaihoz tartozó verses példaanyagból válogattak.¹⁵ A később bővített, módosított *Ratio Studiorum*-ban (1586, 1599) Cicero és Plinius levelei ismeretében írták elő a levélírást gyakorlását.¹⁶

¹⁴ BÁN, *i. m.* (4. jegyzet), 51–52.

¹⁵ *Ratio Studiorum*, *i. m.* (10. jegyzet), I, 165.

¹⁶ *Ratio Studiorum*, *i. m.* (10. jegyzet), II, 420, 432; vö. még 505.

A jezsuita rend Rajnai Rendtartományában 1619-ben igényelték először a studia inferiora keretében oktató tanárok (magisterek) intézményi keretben történő alaposabb felkészítését az oktatás színvonalának növelése érdekében. A tanárképzés során oktatott humanae litterae-re vonatkozó, részletes rendi instrukció első változata 1619-ben született meg, teljes formája 1622-ben készült el.¹⁷ Ez az instrukció bővítette és részletezte a *Ratio Studiorum* előírásait. A levélírás gyakorlati tananyagához („Cicero ad Familiares omnes, ejusdem ad Atticum et Q. fratrem”) különféle elméleti munkákat rendeltek, s a helyesírás eredményes elsajátítása érdekében tanulmányozásra javasolták Manutius orthographiáját és Simon Verepaeus (Simon Vereept) grammaticáját.¹⁸ A syntaxis „osztály” (gradus) befejezése előtt két levélméleti tankönyvet olvastattak: „Sub finem anni legatur Rochus Perusinus de arte epistolica aut Verepaeus de eodem argumento.”¹⁹ Külön fejezetben foglalták össze a Cicero-imitáció szabályait, elválasztva egymástól a gyermekkori (puerilis) és az ifjúkori (iuvenilis) ismeretanyagra vonatkozó előírásokat. A két életkorban két részre választották az imitációt: 1. a szavak és a stílus, 2. a szentenciák és a dolgok (témák) utánzására.²⁰ Eszerint tehát a német jezsuita diákok már gyermekkorban elkezdték a Cicero-imitáció elsajátítását, majd ifjúkorban elmélyítették ismereteiket. Mindennek hatékony eszköze volt a Cicero-minták szerinti levélírás oktatása. A cél elérése érdekében a levélírás tanításához előírták Voëllus, Lipsius és Perusinus (Pilorci) levélírás-tanának megismerését.²¹

A német mintára az egész renden belül megszervezett tanárképzés (az úgynevezett repetens-oktatás) az Osztrák–Magyar Jezsuita Provinciában 1632-ben Leobenben kezdődött meg, ahol magyar repetensek is tanultak egészen 1773-ig. Magyarországon a 18.

¹⁷ *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), IV, 175–235.

¹⁸ *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), IV, 201. Az idősebb és ifjabb Aldus Manutius (Aldo Manuzio) egyaránt készített orthographiát, mindkettőjük munkája fellelhető jezsuita használói közegekben, így például, Aldo MANUZIO (sen.), *Orthographia [...]*, Venetiis, Aldus, 1502, BEK Ant.2.coll.2; Aldo MANUZIO (jun.), *Orthographiae [...]*, Lipsiae, typ. Haered. Beyeri, 1607, BEK Bar.8435.coll.2; Verepaeus Johannes Despauterius (1480–1520) grammatikáját dolgozta át, és ez jelent meg többször a saját neve alatt, így pl. Simon VEREPAEUS, *Epitomes novae grammatices Despauterianae [...]*, Antverpiae, ex off. Plantiniana, 1598.

¹⁹ *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), IV, 210–212. Rochus Perusinus (Rocco Pilorci) 16. századi itáliai humanista, a grammatika professzora, akinek *De scribendi rescribendique Epistolas* (1. kiadás: 1576) és *De epistola componenda liber* (1. kiadás: 1583) című munkái több kiadásban ismertek. Az általam használt *De epistola componenda liber* harmadik kiadása 1588-ban jelent meg (Dilingae, J. Mayer). Pilorci munkája három részre tagolódik. Az első részben a legfontosabb elméleti tudnivalók, a másodikban a különféle levéltípusokhoz igazított gyakorlati ismeretek, végül a harmadik részben a levélírási gyakorlatokra vonatkozó instrukciók olvashatók. Lehetséges, hogy Pilorci munkáját használták Magyarországon is, de ennek nyomát nem találtam. Simon VEREPAEUS (Simon VEREEPT), *De epistolis latine conscribendis libri V*, I. kiadás: 1581 (VD16 V596).

²⁰ „Imitatio duplex est, una verborum et styli, altera sententiarum ac rerum”. *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), IV, *Imitatio Ciceronis*, 230–233, itt: 231.

²¹ „Legendi pro epistolis qui de epistolico artificio scripserunt: Voëllus, Lipsius, Rochus...” *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), IV, *Imitatio Ciceronis*, 230–233, itt: 233. „Voëllus”: Jean VOEL, *De ratione conscribendi epistolas [...]*, 1571; „Lipsius”: Justus LIPSIUS, *Epistolica Institutio* (1587. évi dictatum); „Rochus”: lásd 19. jegyzet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

században két tanárképző működött, Szakolcán (1734–1773) és Győrben (1742–1773).²² A tanárképzést szolgáló jezsuita intézményekben Európa-szerte ugyanaz volt a tananyag, amit időnként új tankönyvekkel bővítettek. Ezek azonosak voltak azokkal a tankönyvként használt kiadványokkal, melyekből a studia inferiora diákjait is tanították. Több olyan kézirat maradt fenn, amely rögzítette a repetens-oktatás tananyagát, illetve az írásban elvégzett humaniora-gyakorlatokat. A tananyaghoz a jegyzetek végén általában irodalomjegyzék tartozik az ajánlott tankönyvek felsorolásával. Jelenlegi ismereteim szerint három, humaniora-tankönyvet felsoroló magyarországi jezsuita kéziratban található praeceptumként szolgáló levélírás-elméletek, illetve ajánló jegyzékek az „elegáns” levelek szerzőinek nyomtatásban megjelent levél-korpuszairól. Ezek Hellmayr Antal *Institutio ad litteras humaniores [...] anno primo repetitionis in Hungaria Szakolczae [...] 1734* című munkája,²³ egy, a szerző vagy lejegyző megnevezése nélküli, *Commentarii in litteras humaniores* című, datálatlan kézirat,²⁴ és egy *Catalogus librorum, qui ad scientiam litterarum humaniorum comparandum prae reliquis utiles sunt* című tankönyv-töredék,²⁵ minden valószínűség szerint a 18. századból. Az ezekben található listákat összevetve megállapítható, hogy lényegében ugyanazok az elméletirők és elméleti művek ismétlődnek mindhárom forrásban.²⁶ Közel azonos az olvasásra ajánlott „elegáns” levélírók jegyzéke is, bár itt az elméletirőkhöz képest jóval több név található.²⁷

Külön figyelmet érdemel a kiemelést szolgáló „NB.” (nota bene) jelzés alkalmazása a kéziratokban. Ez a jelzés a kéziratok levélelméletek közül Hellmayrnál egyetlen szerző (Joannes Buchlerus), míg a névtelen *Catalogus librorum*-ban Buchler és Balbín neve mellett található meg. Az „elegáns” levelek írói közül Hellmayr ugyanezt a jelzést alkalmazta Cicero, Paulus Manutius és Justus Lipsius nevével. Az egyik névtelen jegyzet-

²² SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, 84(1980), 469–485.

²³ Őrzési hely: BEK F33, *Praecepta de Epistolis*, 484; *Epistolas scripserunt elegantius*, 485.

²⁴ Őrzési hely: BEK F37, *Praecepta de Epistolis scripserunt*, 105v; *Epistolas scripserunt elegantius*, 105v–106r.

²⁵ Őrzési hely: BEK G114.I.9, 1v.

²⁶ Joannes Buchlerus, Justus Lipsius, Joannes Voellus/Voellius S. J., Daniel Morhoffius, Antonius Forti S. J., *Clara et praeclara methodus* (Soarez tankönyvének Georgius Worpitz S. J.-féle átdolgozása), Joannes Kwiatkiewicz S. J., Bohuslav Balbinus S. J., Jacobus Masenius S. J., Melchior Junius, Henricus Bebelius, továbbá Erasmus Roterodamus.

²⁷ Hellmayrnál: Cicero, Plinius Junior, Seneca, S. Hieronymus, Angelus Politianus, Antonius Muretus, Paulus Manutius, Justus Lipsius, Petrus Bembus, Jacobus Sadolaetus, Janus Nivius Erythraeus, Jacobus Crucius, Petrus Srivenius/Scriberius, Dominicus Bandius, Paulus Sacratius, Angerianus Gizelinus, Marcus Antonius Boncianus, Ericius Puteanus, Antonius Palearius, Jacobus Crucius/Cruzius, Busbequius, Hugo Grotius, Camerarius, Longolius, Erasmus Roterodamus, Vernulaeus. A névtelen repetens-jegyzetben Hellmayrtól eltérően nem szerepel Angerianus Gizelinus, Busbequius, Camerarius, Longolius, Erasmus Roterodamus, Vernulaeus, megtalálható viszont Augustus Buchnerus és Xavéri Szent Ferenc neve. A *Catalogus librorum, qui ad scientiam litterarum humaniorum comparandum prae reliquis utiles sunt* című összeállítás Hellmayr névanyagát követi. A névanyag gazdagsága érthető, hiszen a jezsuita levélokttatás módszere elsősorban a levélírói gyakorlat megismerése és a példák utánzása volt.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

készítő Cicero, Lipsius és Ericius Puteanus, a *Catalogus librorum* [...] szerzője pedig Cicero, Plinius Junior, Antonius Muretus, Paulus Manutius, Lipsius, Boncianus, Erycius Puteanus, Jacobus Crucius és Angerianus Giselinus nevét emelte ki.²⁸ A kiemelés e formája is bizonyítja a nyomtatásban megjelent levelek olvastatásának, a gyakorlatból történő levélírás tanításának fontosságát.

A részletes vizsgálatba bevont szerzők és művek körét a felsorolt elméletírókon (praecepta) túl kibővítettem néhány további, az említettek által kivonatolt, hosszabban idézett vagy ajánlott humanista és jezsuita szerző (Johannes Sturm, Joannes Ludovicus Vives, Karel Kolczawa és Joseph Jouvancy) elméletével, elméleti értékű levél-kompendiumával és a repetens-képzés során készült jegyzetek levélelméleti fejezeteivel.²⁹ További segítséget jelentett a források körülhatárolásában a 18. században német nyelvterületen kiadott poétikák, retorikák és episztolográfiák néhány éve megjelent bibliográfiája, mely feltünteti a használt példányok leelőhelyét is.³⁰

Önálló levélelméletek a 17. század közepéig

A jezsuita rend Magyarországon – éppúgy, mint másutt – a *Ratio Studiorum* tanulmányi előírásainak megfelelően oktatott. A 16. századi jezsuita alaptankönyvek (Alvarez, *De institutione grammatica*; Soarez, *De arte rhetorica*) nagyszámú 17–18. századi kiadásainak tartalma azonban jelentős mértékben eltér egymástól a bővítések, rövidítések, átdolgozások és részkiadások következtében. Már a 16. század utolsó harmadában nyilvánvalóvá vált, hogy a jezsuita oktatás hozzáigazítása a kor színvonalához folyamatosan igényli új tankönyvek (praecepta) írását, illetve a nem jezsuita szerzők munkáinak bevonását az oktatásba. Így volt ez a levélírás oktatásának esetében is.

Egy évvel az Alvarez- és Soarez-féle tankönyv megjelenése (Coimbra, 1560) után a jezsuiták első, 1561. évi magyarországi megtelepedésének fő célja az volt, hogy új oktatási intézményt hozzanak létre. Ismeretes, hogy az 1561–1567 között működő nagy-

²⁸ HELLMAYR, *i. m.* (23. jegyzet), 484–485; *Commentarii, i. m.* (24. jegyzet), 105v; *Catalogus librorum, i. m.* (25. jegyzet), Iv.

²⁹ A források áttekintése során több olyan nyomtatásban megjelent levélelméletet vizsgáltam meg, melyek általam használt példányai megvoltak a magyarországi jezsuita könyvtárakban. Mivel azonban nem találtam bizonyítékot arra, hogy ezeket valamilyen szinten oktatták a jezsuiták, kihagytam őket a vizsgálatból. Ilyen például az egyetlen magyar származású levélelmélet-szerző, ZSÁMBOKY János (Joannes SAMBUCUS) *Epistolarum conscribendarum methodusa* (1. kiadás: 1552; általam használt kiadás és példány: Basiliae, J. Oporinus, 1558, BEK RMK III 105, tulajdonosi bejegyzés: „Collegij Leutschoviensis Societatis Jesu 1769”). Zsámboky levélelmélete Libaniosz (Libanius) levelek formájáról szóló munkájának latin nyelvű fordításából indult ki. Zsámboky 1551-ben Párizsban készítette el a fordítást és bécsi tanítványainak, Wolfgang és Georgius Kremernek ajánlotta. A közel húsz lap (9–27) terjedelmű fordítást az általam használt kiadásban a 30–143. lapon Zsámboky interpretációja követi („epistolarum formae, quasi figuris designatae, interprete Joanne Sambuco Pannone Tirnaviense”), ami az ő levélelméleti felfogását foglalja össze. Az utóbbi mű önálló munkának tekinthető; szerzője a magyar nádor fiának, Révai Ferencnek szóló, külön ajánlást írt hozzá (28–29) Párizsban 1552-ben.

³⁰ Joachim DYCK, Jutta SANDSTEDE, *Quellenbibliographie zur Rhetorik, Homiletik und Epistolographie des 18. Jahrhunderts im deutschsprachigen Raum*, I–II, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann–Holzboog, 1996.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

szombati kollégiumban³¹ volt könyvtár, s bár az állomány jelentős része 1567-ben elégett, a megmaradt köteteket – jobb időkre várva – Bécsbe szállították. Bizonyíthatóan innen, azaz az első meglepedés idejéből származó köteteket jelenleg nem ismerünk. Lehetséges azonban, hogy már ekkor és itt használták a jogutód budapesti Egyetemi Könyvtárban ma is fellelhető, Dümmerth Dezső véleménye szerint legrégebben beszerezett, kéttagú kolligátumot, mely egy 15. és egy 16. századi Cicero-levélkiadást tartalmaz.³² Valószínű, hogy ez a két nyomtatvány tekinthető az első magyarországi jezsuita levélokttatási olvasmányanyagnak.

A jezsuita iskolákban is használt Cicero-kiadások között kedvelt praeceptum volt Johannes Sturm Cicero-válogatása.³³ A strassburgi iskola számára kidolgozott Sturm-féle összeállítás első kiadását gyorsan követték további, köztük magyarországi kiadások.³⁴ Sturm négy könyvre osztott válogatásában összesen 125 levél található, az egyszerű, rövid levelektől, a hosszabb, bonyolult tartalmú, összetett nyelvtani tudást igénylő szövegekig.³⁵ Az összeállítás kettős célt szolgált: egyrészt a tanulók tudásszintjüknek megfelelően mélyíthették el a latin nyelv ismeretét és minőségi olvasmányanyagon sajátíthatták el a stílusi követelményeket, másrészt viszonylag korai életkorban gyakorolhatták az önálló levélírást. Sturm a válogatás 1539-ben kelt ajánlásában felhívta a figyelmet a

³¹ Az 1561-ben alapított nagyszombati rendház első lakója a Bécsből „áttelepített” P. Seidel volt, aki 1562-ben rector és concionator feladatokat látott el. 1562-ben – bár két egészen fiatal, „puer”-nek mondott ifjú is a rendházban élt –, úgy tűnik fel, rendszeres oktatás még nem folyt, valószínűleg ezt jelzi a paterek és magisterek neve mellett álló „lector” kifejezés. 1563-ban ez a kifejezés eltűnik, a feladatokat jelző „rethor”, „humanista” és „grammaticus” kifejezés kifejezetten oktatási tevékenységre utal. 1564-ből ismert diákok jegyzéke „discipuli rhetoricae” megnevezéssel, tanáraik neve mellett olvasható a „professor rhetoricae et graecae linguae”, „superioris grammaticae classis professor”, „inferioris classis grammaticae lector”, „principia memoriter discunt praeceptor” és az „alphabetariorum praeceptor” kifejezés. *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., I, 1551–1600*, collegit et edidit Ladislaus LUKÁCS, Romae, Institutum Historicum S. I., 1978, 81, 86, 101–102, 138 (vö. 129), 147–148.

³² Marcus Tullius CICERO, *Epistolae ad familiares*, comm. Hubertinus clericus, Venetiis, A. de Paltasichis, 1487; Uő, *Epistolae ad familiares*, ed. Lucius Joannes SCOPPA, Franciscus ROBORTELLUS, Paris, apud Audoenum, 1557; vö. DÜMMERTH Dezső, *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése*, MKsz, 79(1963), 43–58.

³³ I. kiadás: M. T. Ciceronis *Epistolarum libri tres, a Joanne Sturmio puerili educationi confecti*, Strassburg, Wendelin Rihel d. Ä., 1544; vö. még *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000² (Csokonai Könyvtár: Források, 5), 153–183, 427–433; vö. még IMRE Mihály, *Sturm-hatások Szenci Molnár Albert műveiben = „mint az gyümölcsös és termett szőlőeszsöc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Balassi Kiadó, 2010, 31–39.

³⁴ Az I. magyarországi kiadás: Szeben, 1594 (RMK II, 2440 – RMNy 754), amelyet 1711-ig kilenc további magyarországi kiadás követett. Az I. nagyszombati kiadás 1680-ban jelent meg (példány: OSZK RMK II 1468a); az általam használt kiadás: Tyrnaviae, Typ. Acad., 1712, BEK Hb 973. Magyar fordítása: *A Marcus Tullius Ciceronak Négy könyvei melyek Sturmus Jakab által össze szedegettettek*. Most pedig a tanuló ifjaknak kedveért, Magyar nyelvre fordítottanak BALOG György által, Lótsén, 1694 (RMK I, 1458; BEK RMK I 347). A magyar fordítás szövegkiadása: *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 10), 195–298, 704–746.

³⁵ A magyar fordításban a levelek száma azért 126, mert a második liberben közölt egyik levelet (Att. lib. 9,17) két levéllé bontotta a magyar fordító.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

levelek érthető latinságára, mely alkalmas a nyelv tanítására és tanulására. Sturm a válogatás első részében helyezte el azt a Cicero-levelet (Ad fam. 2,4), amely rövid levélelméleti tudnivalókat tartalmaz: 1. „Epistolarum genera multa est” („a Leveleknek sok nemei vannak”); 2. a levélírás általános célja, „ut certiores faceremus absentes” („hogya távul lévőket bizonyossá tennék”); 3. „Reliqua sunt epistolarum genera duo, quae me magnopere delectant; unum, familiare et jocosum: alterum, severum et grave.” („Két nemei vannak ezen kívül a Leveleknek, a melyek fölöttö igen gyönyörködtetnek engemet. Egyik neme barátságos és nyajas; a második haragos és nagy dolgokrul való”).³⁶ A kiadványt felekezeti és rendi különbségek nélkül használták Magyarországon és Erdélyben.³⁷ Valószínű, hogy Sturm összeállításán kívül más Cicero-kompendiumokat is használtak a jezsuita oktatásban, így például Georg Fabriciusét. Fabricius elsősorban az általános latin szókincs bővítésére válogatott a beszéd három neméhez illeszkedő formulákat és szentenciákat a Cicero-levelekből. E munka iskolai használata elmélyültebb latin nyelvtudást feltételezett, mint a Sturm-féle válogatásé.³⁸

A levélírás gyakorlati oktatásában tehát Cicero volt az első számú tekintély. Ez a körülmény érvényesült a levélelméletekben is, ahol rendszerint kivételes helyet biztosítottak neki. Így történt ez az egyik legkorábbi, jezsuiták által is használt humanista elméletben, Henricus Bebelius (Heinrich Bebel, 1472–1518) *Commentaria epistolarum conficiendarum* című munkájában. Bebelius levélelmélete többek között megtalálható Hellmayr Antal említett irodalomjegyzékében. A budapesti Egyetemi Könyvtár a mű három különböző kiadásából őriz egy-egy példányt, közülük kettőben tulajdonosi bejegyzés bizonyítja a jezsuita használatot.³⁹ Bebel összegzi kora levélelméleti ismereteit, bemutatja a levélírás követendő gyakorlatát és vitatkozik a középkori ars dictaminis koncepciójával. A tankönyvnek szánt mű felépítése jelentős mértékben eltér a később általánossá vált módszeres tárgyalásmódtól, mivel jórészt csupán ismerteti, párhuzamba állítja és ütközteti az epistolával kapcsolatos véleményeket. Korában szinte egyedülálló módon hangsúlyozza, hogy nem csupán a latin epistolával foglalkozik, hanem szól az úgynevezett barbár (gót stb.), azaz nemzeti nyelvű levélkultúráról is.⁴⁰ A levél definíciójának ismertetésében első helyen áll Cicero már idézett, ad Curionem-levele (Ad fam. 2,4), mely után Szent Ambrus ad Sabinum-levelének megfelelő epistola-elméleti részei következnek.

³⁶ *Római szerzők, i. m.* (34. jegyzet), 215.

³⁷ Vö. pl. DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1974. A ferences konvent csiki nyomdájában 1702-ben jelent meg a Sturm-féle válogatás, fennmaradt egyetlen példányának kötése csíksomlyói palmettás díszítésű félbőr kötés, ami nyomtatékosítja a helyi használatot.

³⁸ „...ex Ciceronis Epistolis collegi, neque loquendi tantum formulas, aut dicendi genera excerpti...”; „Tres autem libellos confeci, secundum tria, ut Rhetores nominant, caussarum genera, in quae ab artis scriptoribus, ut res caeterae, ita etiam Epistolae sunt distinctae.” Georg FABRICIUS (1516–1571), *Elegantiarum puerilium ex M. Tullii Ciceronis epistolis libri tres [...]*, Lipsiae, In Officina V. Papae, 1548, A5v, A6r; használt példány: BEK Ant.1357, tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij Societatis Iesu Posony 1704.”

³⁹ *Argentinae*, 1516, BEK Ant.7134; *Phorce*, 1508, BEK Ant.226c.1 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij Posoniensis Soc. Jesu”; *Argentorati*, 1513, BEK Ant.665 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Coll. Soc. Jesu Posonij ad S. Salvat. Catal. Inscriptus 1693 n.102”.

⁴⁰ Folyamatosan használt példány: *Argentinae*, 1516, BEK Ant.7134.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Bebel csak ezután mutatja be Seneca és Plinius Junior levélkoncepcióját.⁴¹ Ezt követi a levél részeinek elméleti és példákkal történő gyakorlati bemutatása. Ennek lényege, hogy aki megtanulta a beszédkészítés szabályait, használhatja azokat levélírás közben is, figyelembe véve a Cicero- és Seneca-levelek tanulmányozásából leszűrt tanulságokat. A levélformulák és levélírási szabályok részletezéséhez bőséges példaanyag tartozik.

Hellmayr *Praecepta de epistolis* című, az oktatásban használt levélelméleti írókat felsoroló összeállításában a Bebel előtti – egyben utolsóelőtti – név Erasmusé.⁴² A névtelen tanárképző jegyzetben a sorrend eltérő; Erasmus neve ebben Buchler, Lipsius és Voel után következik.⁴³ Valószínűnek tartom, hogy Erasmus eltérő terjedelemben megjelent, *Opus de conscribendis epistolis* című munkája – bár a jezsuiták használták – nem tekinthető a jezsuitáknál széles körben, módszeresen oktatott tankönyvnek,⁴⁴ annak ellenére, hogy több fennmaradt példányban is magyarországi jezsuita tulajdonosi bejegyzés olvasható.⁴⁵

Erasmus levélelméletét az általam használt kolligátum-kötetben két másik, gyakorlati példaanyagot tartalmazó Erasmus-válogatás előzi meg: az *Auctarium selectarum aliquot epistolarum Erasmi Roterodami ad eruditos, et horum ad illum* (Argentorati, M. Schurer, 1519) és a *D. Erasmi Roterodami [...] Parabolarum seu Similium Liber elegantissimus* (Hagenoae, Th. Anselmi Badensis, 1520) című. Erasmus több mint négyszáz lap terjedelmű epistola-elmélete a *De ratione conscribendi epistolas* című fejezettel kezdődik, melyben felhívja a figyelmet az eruditus levélszerzők olvasásának hasznára: 1. ezek a levelek olyan tettekről tudósítanak, melyekből tanulni lehet; 2. a levelek nyelvezete, kifejezésmódja figyelemre méltó. Az antik és középkori levélíró-hagyomány ismeretében kifejti, hogy a levélírás hasonló a beszédkészítéshez, s ezt a tanulatlanok éppúgy gyakorolhatják, mint a legtanultabbak. Erasmus nem a Cicero-féle epistola-definíciót, hanem Turpilii Comici megfogalmazását emeli ki: „Est enim (quod scite scriptum est a Turpilio Comico) epistola absentium amicorum quasi mutuus sermo”.⁴⁶ Erasmus csaknem nyolcvan lapon át fejtegeti a levél karakterét meghatározó tényezőket,⁴⁷ majd a levélírás szabályaival foglalkozik. Itt különbséget tesz a köznapi és a „művészettel” írt levél között. Példáiban gyakran emlegeti Cicerót, mint akinek a levelei kiválóan alkalmasak a diákok oktatására. A levéltípusok bemutatását Cicero már idézett ad Curionem

⁴¹ „Epistole officium”, BEBEL, *i. m.* (40. jegyzet).

⁴² HELLMAYR, *i. m.* (23. jegyzet), 484; vö. még *Catalogus librorum, i. m.* (25. jegyzet), 1v.

⁴³ *Commentarii, i. m.* (24. jegyzet), 105v.

⁴⁴ Basiliae, Jo. Frobenius, 1522; vö. VD16 E2505–2541. Használt példány: BEK Ant.1028.coll.3.

⁴⁵ Desiderius ERASMUS ROTERODAMUS, *Opus de conscribendis epistolis*, Basiliae, J. Frobenius, 1522, BEK Ant.1184.c.1 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Missionis Eperiensiens. Soc. Jesu 1680”; Desiderius ERASMUS ROTERODAMUS, *Opus de conscribendis epistolis* (= *De ratione conscribendi epistolas; libri de ratione conscribendi epistolas*), Basiliae, J. Frobenius, 1522, BEK Ant.469c.1 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Convictus Trenchiniensis Anno 1725”.

⁴⁶ ERASMUS, *i. m.* (44. jegyzet), 21.

⁴⁷ Ezek: *elegantia, exercitatio et imitatio, quomodo proponenda materia, de emendando, de consuetudine unum multitudinis numero compellandi, de salutatione, quomodo dicendum vale, quid post vale*. ERASMUS, *i. m.* (44. jegyzet), 23–100.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

(Ad fam. 2,4) leveléből bontja ki. Eszerint Cicero három levélnemet különített el, melyekhez hozzárendelhetők a levelek típusai (species). Ez a három levélnem azonos a beszéd három nemével („tria genera causarum: svasorium, encomiasticon, iudiciale”). A levél részeinek elméleti bemutatását Erasmus gyakorlati példákkal mélyíti el,⁴⁸ majd bőséges szemelvények segítségével részletezi a levélnemeknek megfelelő levéltípusokat.⁴⁹ Végül bevezet egy negyedik, többféle levélnemet összefoglaló, korábban ismeretlen elméleti kategóriát (*De extraordinariis generibus epistolarum*), melyhez az epistola nunciatoria, mandatoria, de gratiarum actione, lamentatoria, gratulatoria, iocosa, conciliatoria, laudatoria, officiosa és disputatoria sorolandók.⁵⁰

Erasmus episztolográfiájából egykorú kivonat is készült, melyet előszeretettel jelentettek meg más elméleti művek függelékében és további humanista levélméletek szövegkörnyezetében. Az utóbbiak közül három olyan összeállítást említek meg, melyekből példányt őriztek a magyarországi jezsuita könyvtárakban. Johannes Ludovicus Vives *Colloquia sive exercitatio latinae linguae* (Nürnberg, 1586) című munkájával egybekötve maradt fenn Vives *De conscribendis Epistolis* című levélmélete (Tiguri, Froschoverus, ca. 1555), melyben Vives *D. Erasmi Roterodami Compendium postremo ab eodem recognitum* címmel, kilenc levél terjedelemben foglalta össze Erasmus fenti művét. Vives levélméletéhez csatlakozik ugyanebben a kolligátumban az Erasmus-kivonat után Conrad Celtis és Christoph Hegendorff levélmélete.⁵¹ Johann Sturm *Liber unus, de Periodis, explicatus non tam scholijs, quam scholis, a Valentino Erythraeo Lindaviensi* (Argentorati, J. Rihelius, 1567) című munkájával egybekötve maradt fenn Zsámboky János *Epistolarum conscribendarum methodus [...]* című, már említett episztolográfiája, melyben Zsámboky elméletét követi a rövidített Vives-, Erasmus-, Celtis-, Hegendorff- és Joannes Mulinus-féle levélinstrukció.⁵² Rövid Erasmus-kivonat jelent meg Aurelius Lippus Brandolinus (Lippi Brandolini) *De ratione scribendi libri tres* (Coloniae Agrippinae, Haered. A. Birckmanni, 1573) című művében is, Vives, Celtis és Hegendorff levélméleti összefoglalásával együtt.⁵³

Vives levélméleti munkájáról joggal feltételezhető, hogy erőteljesen hatott a jezsuita levél-oktatásra, annak ellenére, hogy nem szerepel sem a *Ratio Studiorum*-kiadások, sem Hellmayr és névtelen társainak praeeptum-felsorolásaiban. Széles körű ismeretét és hatását tükrözik a jezsuita levélméleti szerzők munkái, így például Jacob Masen és

⁴⁸ ERASMUS, *i. m.* (44. jegyzet), 100–173.

⁴⁹ ERASMUS, *i. m.* (44. jegyzet), 173–368.

⁵⁰ ERASMUS, *i. m.* (44. jegyzet), 368–410.

⁵¹ Joannes Ludovicus VIVES, *De conscribendis Epistolis [...]*, Tiguri, Froschoverus, ca. 1555, BEK Ant.7469.coll.2 kolligálva, Joannes Ludovicus VIVES, *Colloquia sive exercitatio latinae linguae [...]*, Norimbergae, 1586, BEK Ant.7469.c.1 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij SJ Posonij ad S. Salvatorem Catalogo inscriptus 1693”. A Vives-féle episztolográfiában Erasmus: 42r–51v, Celtis: 52r–59r, Hegendorff: 59v–76r. A kiadvány tankönyv-jellegét hangsúlyozza az alcím: „Omnia studiose excusa, ac Indice aucta.” Hegendorff munkájának első önálló kiadása: *Ratio epistolarum conscribendarum compendaria*, Leipzig, 1520.

⁵² ZSÁMBOKY, *i. m.* (29. jegyzet).

⁵³ 1. kiadás: Basel, 1498. Használt példány: BEK Ant.2767 – tulajdonosi bejegyzések: „Inscriptus Catalogo Collegij Sellien. Societ. Jesu [1600]” és „Tyrnavien. 1632. L. L. n. 74.”

Bohuslav Balbín episztolográfiája. Vives Cicero és az ifjabb Plinius nyomán határozza meg a levelet, melynek célja a különböző helyen lévők közötti kapcsolat megteremtése.⁵⁴ A levél genusait Cicero ad Curionem (Ad fam. 2,4) levelére hivatkozva nevezi meg: 1. „familiaris et iocosus”, 2. „severus et gravis”. Vives tartalmuk alapján osztályozza a leveleket, s a levélírást a beszédszerkesztés folyamatához hasonlítva írja körül a levélíró-tól elvárt gondolati alap-pozíciót: „quis, et cui scribat, et quibus de rebus”.⁵⁵ A levél részeinek elemzését követően a *De dictione epistolae* című részben kifejti: a levél hasonló a mindennapi beszédhez, olyan, mint egy „puella plebeia”, majd Ciceróra hivatkozva figyelmeztet a levél rövidegének (brevitas) kívánalmára.⁵⁶ Mindenekelőtt Cicero olvasását és utánzását javasolja a diákoknak, s példákon mutatja be kora levélírói elvárásait.⁵⁷

Az első jezsuita episztolográfus a francia Jean Voel (Joannes Voellus, Johann Feldkirch, Johann Foellus, Johannes Voellius, 1541–1610) volt, aki hosszú ideig oktatta a görög nyelvet és a retorikát. *De ratione conscribendi epistolas [...]* című levélelmélete ajánlásának kelte 1571 szeptembere, a műnek ezt követően több önálló kiadása ismert.⁵⁸ Az összeállítás rendi megbízatásra, tankönyvként készült,⁵⁹ minden bizonnyal az Alvarez- és Soarez-féle tankönyvekből hiányzó levélelméleti fejezetek pótlására. Ez a körülmény jól érzékelhető a *Ratio Studiorum* kiegészítéseként szolgáló, 17. század eleji jezsuita tanárképzési előírásokban.⁶⁰

Voel munkájának még életében elindult egy újabb kiadássorozata, melyben saját levélelmélete mellett megjelent Lipsiusé is.⁶¹ Ez a *Generale artificium orationis cuiuscumque componendae longe facillimum, et De ratione conscribendi epistolas [...]* címmel is megjelent, Voel- és Lipsius-féle levélelmélet-kiadás kedvelt tankönyvvé vált a 17. században; nem véletlen, hogy ezt a kiadássorozatot hivatkozva a már többször idézett Hellmayr-kézirat, a névtelen repetens-tankönyv és a *Catalogus librorum [...]* című kézirat is, „Voellus post artificium orationis” formában.⁶² A 17. század második felének

⁵⁴ „Epistola [...] est sermo absentium per literas, in hoc enim ea reperta, ut conceptus animi, et cogitata aliorum ad alios fida mandati interpretis et nuncia perferat [...] colloquio scripta separata copulat”. VIVES, *i. m.* (51. jegyzet), 2r–3v.

⁵⁵ „Epistolae sunt [...] nunciatoriae, petitoriae, commendatitiae, consultoriae, admonitoriae [...], consolatoriae, praeceptoriae, disputatoriae...” VIVES, *i. m.* (51. jegyzet), 2r–3v.

⁵⁶ VIVES, *i. m.* (51. jegyzet), 28r–31v.

⁵⁷ VIVES, *i. m.* (51. jegyzet), 31v–41v.

⁵⁸ Például Lugduni, 1588; Duacii, 1594; Ingolstadii, 1597; Brixiae, 1601; Turnoni, 1601; Coloniae, 1658; vö. még *Retorikák a barokk korból*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003 (Csokonai Könyvtár: Források, 10), 143–155.

⁵⁹ „Quae certe omnia cum nostra Societas intenta mentis acie contemplata esset, id mihi negotij dedit, ut praecepta de componendi epistolis conscriberem, quae utiliter et commode studiosae iuventuti proponeretur.” Joannes VOELLUS, *De ratione conscribendi epistolas, utilissimae praeceptiones, In iuventutis gratiam potissimum conscriptae [...]*, Ingolstadii, A. Sartorius, 1597, *Autor candido lectori*.

⁶⁰ *Ratio Studiorum*, *i. m.* (10. jegyzet), IV, *Imitatio Ciceronis*, 230–233, itt: 233.

⁶¹ *Iusti Lipsi et Ioannis Voelli, duorum eruditione recta et iudicio subacto insignium virorum De ratione conscribendi epistolas, utilissimae praeceptiones*. In studiosae iuventutis gratiam diligentissime simul excusae, Coloniae Agrippinae, apud Govinum Cholinum, 1596, 1597. Lásd VD16 L1997, L1998.

⁶² Kiadásai ezzel a címmel például: Venezia, A. Turinum, 1610; Venezia, G. Valentinus, 1618.

egyik meghatározó jezsuita szerzője, Jacob Masen⁶³ szintén hivatkozta Voel és Lipsius levélelméletét saját, összegző jellegű levélelméleti fejtegetéseiben.⁶⁴

Az olvasói előszóban Voel többször hangsúlyozza, hogy munkájának célja az oktatás szolgálata. Példaanyaga mindenekelőtt Cicero leveleiből származik, melyekre csupán röviden, a korban szokásos módon hivatkozik. Cicero tanulmányozásához három, különböző tartalmú és terjedelmű Cicero-összeállításra hívja fel a tanulók figyelmét: 1. Paulus Manutius rövid válogatására az *ad Familiares*-ből;⁶⁵ 2. azoknak a diákoknak, akik alaposabban szeretnének elmélyülni a Cicero-levelekben, javasolja az *ad Familiares* és az Atticushoz (T. Pomponius Atticus) címzett levelek teljes szövegének tanulmányozását; 3. végül körülírja azt a Cicero-kiadást, amelyet minden valószínűség szerint maga is használt levélelméleti megírásokor. Ez Cicero *Opera omnia*-jának fólió alakú, kétkötetes párizsi kiadása,⁶⁶ melynek forgatása szerinte a tanárok, tudósok feladata.

Voel tankönyve öt részből áll. A *Propositio generalis totius libri* című, bevezető fejezetben a levél Libaniustól és Cicerótól eredeztetett meghatározása („absentis cum absente mandatum scriptis colloquium”) és sajátosságainak összefoglalása után megnevezi a műfaj három nemét („Tria sunt genera epistolarum: deliberativum, iudiciale, demonstrativum”).⁶⁷ A második részben több mint harminc lapon részletezi a *genus deliberativum*-hoz sorolt levélfajtákra (epistola suasoria, dissuasoria, exhortatoria, dehortatoria, consolatoria, petitoria, decommematitia, monitoria, conciliatoria, mandatoria) vonatkozó tudnivalókat.⁶⁸ A harmadik részben ugyanilyen módszerrel részletezi a *genus iudiciale*-hoz sorolt levelek típusait (accusatoria seu criminatoria, defensoria, deprecatoria, expostulatoria),⁶⁹ majd áttér a *genus demonstrativum* levéltípusainak tárgyalására (nuntiatoria, narratoria, lamentatoria, gratulatoria, officiosa, disputatoria, collaudatoria, iocosa,

⁶³ Vö. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez* = ÜÖK, *Sedes musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 44), 97–120.

⁶⁴ „Joan. Voellum nostrum [ti. S. J.!] Justus Lipsius perbreve, sed eruditam de Epistolis instructionem, suis quas ad varios conscripsit literis praemisit.” Jacob MASEN, *Palaestra styli Romani [...]*, Coloniae Agrippinae, Haered. Busaei, 1686 (fakultás és approbáció: 1659. július 7.), liber V, *De ratione legendi scribendique Dialogus, Epistolas, et Historiam* (caput IV–IX, *De epistolis*), 246–268, itt: 246. Használt példány: BEK Bar.8534.

⁶⁵ Vö. pl. Paulus MANUTIUS (Paolo MANUZIO), *Commentarius [...] in epistolas M. Tullii Ciceronis [...]*, Venetiis, Aldus, 1557 (BEK Ant. 4745 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Conventus S. Antonij Bajae”); Uő, *Commentarius in epistolarum M. Tullii Ciceronis*, Francofurti, Andreas Wechelus, 1558/1580 (BEK Ant. 5516 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij S: Iesu Posonij ad S: Salvatorem Catalogo inscriptus 1693. N. 16 [törölve] 178”).

⁶⁶ 1571 előtt Párizsban két ilyen fólió formátumú Cicero-kiadás jelent meg: Marcus Tullius CICERO, *Opera omnia quae exstant a Dionysio Lambino [...] emendata*, I–II, Parisiis, in aedibus Rovillii, 1565–1566; Marcus Tullius CICERO, *Opera omnia quae exstant a Dionysio Lambino [...] emendata*, I–II, Parisiis, ex officina J. Du Puys, 1565–1566 – utóbbi kiadásból az 1. volumen megtalálható: BEK Ant. 7095.

⁶⁷ VOELLUS, *i. m.* (59. jegyzet), 3–6.

⁶⁸ VOELLUS, *i. m.* (59. jegyzet), 6–37.

⁶⁹ VOELLUS, *i. m.* (59. jegyzet), 37–44.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

mixta).⁷⁰ Az elméleti fejtegetéseket gyakori hivatkozások kísérik a Cicero-levelekre, ezekből azonban szinte egyetlen hosszabb idézetet sem közöl, azaz Voel feltételezte, hogy a tankönyv használóinak rendelkezésre áll a megfelelő Cicero-kiadás. Az ötödik részben először a levél részeit elemzi és magyarázza (salutatio, exordium, quomodo dicendum Vale, quid post Vale), majd a levél tartalmához illő szóhasználatot, a rövidség (brevitas) kívánalmát, a levél eleganciájának titkát és a kompozíció fontosságát hangsúlyozza, végül ajánlja a levélmintákban, köztük elsősorban a cicerói levelekben történő elmélyülést.⁷¹ Jóllehet Voel lényegében írott beszéd készítéseként kezelte a levélírást, e körülmény elméleti tudatosításával nem foglalkozott.

Voel elméletének hiányosságai és Lipsius tudósi hírneve együttesen ösztönözhatték a jezsuitákat arra, hogy a voeli elmélet elkészülte után tizenhat évvel, 1587-ben az oktatás során elhangzott lipsiusi levélmélet lejegyzett változatát – mely 1591-ben jelent meg először önálló kiadványként⁷² – egybenyomtassák Voel elméletével. Lipsius viszonylag rövid levélméletéhez mintegy függeléként mellékeltek Demetrius Phalereus a levélműfajjal is foglalkozó *De elocutione* című munkáját, görög–latin kétnyelvű kiadásban. Ismeretes, hogy a 17. század közepén más jezsuita tankönyvvel is egybenyomtatták Lipsius *Epistolica institutio*ját, így például a kelet-porosországi jezsuita, Michael Radau *Orator extemporaneus*ával Váradon, 1656-ban.⁷³

Lipsius *Epistolica institutio*jának különböző kiadásaiból jelentős számú példányt használtak Magyarországon.⁷⁴ Nem véletlen az sem, hogy a fontos 17. századi jezsuita levélmélet-szerzők közül több – mint például Jacob Masen és Joseph Jouvancy – mód-szeresen hivatkozta és idézte. Hellmayr tankönyve ajánló jegyzékében Lipsius és Voel

⁷⁰ VOELLUS, *i. m.* (59. jegyzet), 44–57.

⁷¹ VOELLUS, *i. m.* (59. jegyzet), 57–80.

⁷² JUSTUS LIPSIUS, *Epistolica Institutio*, Frankfurt/M., J. Wechel–P. Fischer, 1591.

⁷³ Első kiadása: MICHAEL RADAU, *Orator extemporaneus*, Vilnae, 1640. A munka megjelent 1655-ben Amszterdamban (J. Meurs) Georgius Beckher és Adam Motkovsky jobbitásaival, a következő megjegyzéssel: „Auctore R. P. Michaele Radau Societatis Jesu, Theologiae Doctore et ejusdem Professore, nunc a rapina Georgii Beckheri Elbingensis, vindicatum, a multis mendis correctum per Adamum Motkovsky, gratum discipulum admodum Rev. Patris.” Valószínűleg az amszterdami kiadás ismeretében/után készült a magyarországi, váradai kiadás (Szenci Á., 1656), amelyen szerzőként kizárólag Georgius Beckher nevét tüntették fel. Ehhez hozzányomtatták az első Magyarországon kiadott levélméletet (használt példány: BEK RMK II 141), Lipsius *Epistolica institutio*ját (439–468). Vö. TARNAI Andor, *A váradai Orator extemporaneus = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 365–378. Az *Orator extemporaneus* részleges magyar fordítása megjelent: *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000² (Csokonai Könyvtár: Források, 5), 337–365, 441–445.

⁷⁴ Használt példány: Antverpiae, Plantin, 1614. Pray György példánya volt az 1594-es magdeburgi kiadás egy, a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött példánya: BEK Ant.7462.coll.3. Az Antwerpenben 1601-ben megjelent kiadás egyik példányát a lőcsei jezsuiták használták (BEK Ant.5514), tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij Leutschoviensis Soc. Jesu catalogo inscriptus 1712”; ugyanebből a kiadásból egy másik példányt egykor Nagyszombatban őriztek (BEK Bar.9090.coll.2), tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Ex Collegij Tyrnaviensi S. J. Bibl. Coll. Tirn. Soc. Jesu [1724 után].” Az antwerpeni 1605. évi kiadásból egy példány a váci piaristák könyvtárába került (BEK Bar.8344), tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Bibliothecae Vacienis Sch. Piarum”. Vö. még JUSTUS LIPSIUS, *Epistolicarum questionum libri V. In quis ad varios scriptores, pleraeque ad T. Livium, notae*, Antwerpen, Ch. Plantin, 1577.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

elmélete egymás után következnek.⁷⁵ Az általam használt kiadásban Lipsius műve tizenöt fólió lap terjedelemben tizenhárom fejezetre tagolódik.⁷⁶ Az epistola kifejezés etimológiáját (I. caput) a levél-definíciók (Szent Ambrus, Cicero ad Curionem, Turpilius) és a levél részeinek bemutatása követi (II. caput). Lipsius viszonylag hosszan részletezi a levél anyagát (materia, III. caput), a clausulát (IV. caput) és a levélírára alkalmas tárgyakat (V. caput). Szerinte a levél „alter sermo”, melynek három fajtája a seria, a docta és a familiaris. A serialis levél lehet privata és publica, melyeken belül különféle tartalmi típusokat sorol fel. A „docta” levél a humanista tudósok levelezését jelöli, egy speciális levélfajtát, mely lehet epistola philologa, epistola philosopha és epistola theologa. A familiaris levél tartalma szerint lehet serialis, docta vagy ezek sajátos keveréke, mivel argumentuma nem minden esetben „simplex.” A levélkészítés szabályai érintik az inventiót (VI. caput),⁷⁷ a stíluskövetelmények között első helyen áll a rövidség (VII. caput), a perspicuitas (VIII. caput), a simplicitas (IX. caput), a venustas és a decentia (X. caput). Külön fejezet tárgyalja, miért nem azonos a levél a beszéddel (sermo), és melyek az elkülönítés kritériumai (phrasis, verbum); ez utóbbiakat csak a klasszikusok (Cicero, Sallustius, Seneca, Tacitus) leveleinek olvasásával és imitációjával lehet a leírtnál jobban megérteni (XI. caput). Önálló fejezetben tárgyalja a mások leveleiből történő kivonatolást, javasolja a kivonatok módszeres gyűjtését⁷⁸ és felhasználását, mellyel sok időt lehet megtakarítani (XII. caput). Az utolsó fejezetben Lipsius összegzi az imitációval kapcsolatos stíluskövetelményeket, melyeknek életkoronként más-más szabályai vannak.⁷⁹

Az eddigi áttekintés mutatja, hogy a jezsuitáknál bevett gyakorlat volt Voel és Lipsius elméletének együttes oktatása. Jóllehet két további 16. századi elmélet (Simon Verepaeus, 1581; Melchior Junius, 1587) alapján szintén oktatták a levélírást, a 17. század közepéig a jezsuiták nem készítettek új levélelméletet. E körülmény magyarázata egyrészt a Voel- és Lipsius-féle tankönyv intenzív használatában kereshető. Másrészt elegendő számú, a kor követelményeinek megfelelő, tankönyvként hasznosítható munka állt a jezsuiták rendelkezésére.

Simon Verepaeus (Simon Vereept, 1522–1598) *De epistolis latine conscribendis libri V.* című munkájának⁸⁰ tanulmányozását – többek között – Georg Worpitz javasolta a jezsuita diákoknak, mégpedig a Soarez-féle tankönyv 17. század végi levélelméleti bővítésében. Worpitz – később részletesen bemutatandó – elmélete lényegében Vereept hosz-

⁷⁵ HELLMAYR, *i. m.* (23. jegyzet), 484.

⁷⁶ LIPSIUS, *i. m.* (74. jegyzet), 3–18.

⁷⁷ A levélíráshoz elengedhetetlen az argumentum, különben nincs miért írni. Ez a familiaris levél esetében biztosított, Lipsius szóhasználatában „perpetuum est.” A seria és docta levélnél ettől eltérően fel kell lenni az argumentumot, majd retorikai szabályok szerint meg kell formálni. A szabályok között hangsúlyosan kitért Cicero Atticus levelére, mely szerint „epistolae debere interdum hallucinari.” LIPSIUS, *i. m.* (74. jegyzet), 9.

⁷⁸ Három kivonat formuláré készítését javasolja: 1. a levél formájára vonatkozót, 2. a levél díszítésére vonatkozót, 3. a levél dictionájára vonatkozót. LIPSIUS, *i. m.* (74. jegyzet), 16–17.

⁷⁹ „In puerili” két szabályt, „in crescente” három szabályt és férfikorban az irodalmi eszköztár minél teljesebb és tökéletesebb felhasználását javasolja. LIPSIUS, *i. m.* (74. jegyzet), 17–18.

⁸⁰ Az 1580-ban elkészült munka 1. kiadása: 1581 (VD16 V596). Használt kiadás: Coloniae, P. Cholinus, 1620, BEK Bar.8557 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Trenchinij Soc. Jesu 1632.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2023. évfolyam 143. szám

szű időn át hivatkozott levélelméletére épül. Vereept egyik új kijelentése szerint a levélírás külön művészet. Az öt liberből álló munka első könyvében foglalkozik a levél fogalmával, részeivel, díszeivel és hasznával (13–45). Ebben a levél más elméletekben is tárgyalt hasznai mellett új elemként feltűnik az irodalmi és történeti forrásértéket hangsúlyozó dokumentációs szempont, mely szerint a levél a jövőben elővehető, tartalma ismételt elolvasható. A második liberben (45–81) Vereept összegzi a levél erényeit (brevitas, latinitas, perspicuitas, ornatus) és kerülendő sajátságait (prolixitas, barbarum, obscurum, inornatum). Ha valaki jó levélíró kíván lenni, Vereept szerint 1. kövesse az általa leírt szabályokat, 2. olvasson el sok elegáns levelet, főleg Cicero leveleit, 3. utánozza a legtudósabb levélírókat (imitatio), 4. naponta gyakorolja a levélírást, 5. akkurátusan javítsa a leveleket. Felhívja a figyelmet arra, hogy a műfaj erényei nem azonosak a különféle levéltípusokban, s Cicero mellett érdemes többször elolvasni Plinius Secundus és Paulus Manutius leveleit is. Több mintalevelet közöl és kiemeli a fontosabb formulákat. A harmadik liberben (82–137) a gyakorlatra koncentrál, amikor tizenhét levéltípust („forma seu species”) mutat be, Rocco Pilorci és Jacobus Pontanus segítségével. Figyelemre méltó megállapítása, hogy az itt bemutatott „tisza” levélformákon kívül léteznek „mixta seu composita” levelek, mivel a levélírónak ugyanazzal a levéllel több célja is lehet.⁸¹ A negyedik liberben (138–167) Vereept levéltípusonként felsorolja a kedvelt és hasznos kezdőformulákat, konkrét forráshivatkozások mellőzésével.⁸² Az utolsó liber (V, 168–224) – valószínűleg az előző részben felhasznált művekből merített – elegáns levélfrázisokat tartalmaz, melyeket folyamatosan lehet használni („frequenter sunt usui”). A kötet e gyakorlati része a társadalmi állapotnak és hivatali titulusoknak megfelelő megszólításokra tanít, latin és német nyelven.

Vereept munkájához hasonlóan a Hellmayr által ugyancsak tankönyvként ajánlott Melchior Junius-féle levélelmélet is tartalmaz terjedelmes gyakorlati példaanyagot. Ismeretes, hogy Junius (1545–1604) a Sturm-féle oktatási metódus folytatója volt, s életművének jelentős része Ciceróval kapcsolatos. Levélelmélete vizsgálatához a *Scholae Rhetoricae, de contextendarum epistolarum ratione* első kiadásának (Basiliae, C. Waldkirch, 1587)⁸³ egyik címlap nélküli példányát használtam, mely biztosan magyarországi jezsuita használatban volt. Junius egyrészt jelentős mennyiségű, Cicero *ad Familiares*-ből származó példát épített be elméletébe, másrészt kiegészítő példatárként önálló levélkompendiumot állított össze.⁸⁴

⁸¹ Szintén figyelemre méltó a megállapítás: „Epistolam esse liberam, nec certis perpetuisque legibus adstringi.” VEREEPT, *i. m.* (80. jegyzet), 137.

⁸² „Elegantiores Epistolam exordiendi formulae ex Cicerone, Bembo, Sadoletto, Manutio, et alijs selectae.” VEREEPT, *i. m.* (80. jegyzet), 138.

⁸³ BEK Ant.6814.

⁸⁴ Melchior JUNIUS, *Epistolae ex Historicis, tam Veteribus, quam recentioribus [...]*, Argentinae, L. Zetzner, 1595, használt példány: BEK Ant.5380.coll.2. – a példaanyagot itt Junius tizenhárom levél-genus rendjébe rendezte el. A példány egy másik levélkompendiummal kolligálva maradt fenn, melyhez a Junius-kompendium nyomdása, Lazar Zetzner írt ajánlást 1593-ban („Argentorati IV Calend. Septemb. Anno M.D.XCIII. [...] Lazarus Zetznerus civis et bibliopola Argentinensis”,)(iijv). Utóbbi egy Velencében 1574-ben megjelent összeállítás újabb kiadása: *Epistolae Regum, Principum, Rerumpublicarum ac Sapientum virorum [...]* Antea

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Junius az eloquentia oktatásának gyakorlata révén jutott el az önálló levélelmélet gondolatához. A több száz lapos munka középpontjában huszonhárom önálló levéltípus elméleti és gyakorlati bemutatása, valamint az e típusoknak megfelelő válaszlevelek elkészítésének módja áll. A levéltípusokat Junius a beszédnemek szerint állította rendbe és társadalmi hasznosságuk szerint rangsorolta. Így például a *genus deliberativum*hoz tartozó levéltípusok közül a *De Commendatiis epistolis* című fejezetet állította első helyre, amit azzal indokolt, hogy hasznossága révén ez a „Princeps inter Epistolas.”⁸⁵ A *genus deliberativum* levéltípusait (1–132) követik a *genus demonstrativum* (Pars II, 133–222) és a „Iudicialis generis” (Pars. III, 223–276) levélfajtái. Junius a beszédnemtől elkülönítve, külön részben – Erasmustól ismert kifejezéssel – *Familiaris, seu extraordinariis generis* címmel fejtette ki az epistola nunciatoria, denunciatoria, aenigmatica, iocosa és didascalis fogalmát, elméletét és gyakorlatát (277–331). A titkosított tartalmú levélhez („in quibus aliud scribimus, aliud vero intelligimus”) összesen kilenc imitálható cicerói fordulatot mellékelte.

Ugyancsak Hellmayr ajánlotta, de Jouvancy is bőségesen idézte Joannes Buchler (1570–1640) *Thesaurus conscribendarum epistolarum ex variis optimisque Authoribus desumptus* (Coloniae, J. Kalcovius, 1663¹⁴) című munkáját.⁸⁶ Ez a magyarországi kéziratot jezsuita praeceptum-irodalomban kiemelten, „nota bene” jelzéssel ajánlott⁸⁷ mű szintén erőteljesen gyakorlatias, melyben a szűken értelmezett elméleti bevezető (a levél fogalma és sajátosságai) kiadástól függően mindössze tíz–húsz lap terjedelmű. Ezt a részt háromszázharminc–háromszázhetven lap terjedelemben követi a levéltípusokról és azok sajátosságairól szóló, bőséges példákkal kísért oktatás. Az általam használt tizenegyedik kiadásban a tartalommutató mellett egy „Index Posterior Epistolarum Ciceronianarum, quibus in hoc Libello annexae sunt imitationes” segíti a kötet használatát. Ebben tematikus csoportosításban találhatók először az *ad Familiares*, majd az *ad Atticum*, végül az „ex epistola IV. Brutii” és „ex lib. Rhetoric.” jelzésű hivatkozások.

quidem Venetiis editum: nunc autem recognitum, Indice quoque auctum, Argentinae, L. Zetzner, 1593, használt példány: BEK Ant.5380.coll.1. A korábbi velencei kiadásra vonatkozó említés: „volumen hoc Epistolarum Anno M.D.LXXIV. Venetijs collectum typisque excusum videre mihi contigisset...”)(jiv.

⁸⁵ JUNIUS, *i. m.* (83. jegyzet), 1–24.

⁸⁶ Korábbi kiadások például: 1605, 1613, Coloniae, B. Gualtherius, 1622. Az első magyarországi kiadás: Tyrnaviae, Acad. S. J., 1733 (példány: BEK 01698); a második magyarországi kiadás: Tyrnaviae, Acad. S. J., 1750 (példány: BEK Ha2651); további magyarországi kiadások: Tyrnaviae, Acad. S. J., 1762 (példány: BEK Ha1150 és 01701) és Tyrnaviae, Acad. S. J., é. n. Vö. még a következő levélkompendiumot: Joannes BUCHLER, *Laconicarum epistolarum thesaurus bipartitus [...]*, Coloniae, B. Gualther, 1606 (példány: BEK Bar.789.c.2), melyet Nicolaus TRIGAULT S. J. *Vita Gasparis Barzaei Belgae e Societate Jesu, B. Xaverii in India socii*, Coloniae, B. Gualtherius, 1611 (BEK Bar.789.c.1) című munkájával kolligáltak.

⁸⁷ HELLMAYR, *i. m.* (23. jegyzet), 484; *Catalogus, i. m.* (25. jegyzet), 1v.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Levélelméletek a grammatikai és retorikai munkákban a 17. század közepétől

A Voel- és Lipsius-féle tankönyvhöz képest új, jezsuita levélelméletek jelenléte a 17. század közepétől vehető számba a magyarországi jezsuita tanintézményekben. Közös jellemzőjük, hogy a korábbiaktól eltérően nem önálló műként jelentek meg, s nem kiegészítő tankönyvek, hanem az Alvarez- és Soarez-féle tankönyveket kiegészítő, új grammatikai és retorikai tankönyvek egy-egy fejezetét alkotják. Ilyen mindenekelőtt Joannes Kwiatkiewicz *Svada civilise*,⁸⁸ Jacob Masen *Palaestra styli Romani* című munkája,⁸⁹ Bohuslav Balbín *Verisimilia Humaniorum disciplinarum*⁹⁰ és Antonius Forti (1651–1707) *Miles Rhetoricus et Poeticus*,⁹¹ valamint Georg Worpitz *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae [...]* című Soarez-átdolgozása.⁹² Ezek praeceptumként történő használatát kivétel nélkül ajánlják az 1773 előtti magyarországi kéziratos jezsuita tankönyvek.

A korábbi levélelméletekből megszokott „epistola” kifejezést Kwiatkiewicz felváltva, azonos értelemben használja a „litera” fogalmával. Először a levélírás törvényeit („leges [...] literarum”, 5–7) tekinti át négy pontban, előrebocsátva, hogy e téren nem tárgyal mindent iskolás módon. A negyedik pontban a nemzeti nyelven írt levelekre („Epistolis Patrio Idiomate”) vonatkozó előírásokat összegzi, megjegyezvén, a nemzeti nyelv használata nem kívánja meg, hogy a kidolgozás olyan legyen, mint a latin nyelvű levélé, melynek készítése az oratiót követi. Ezután tárgyalja a levélbeli megszólításokat és a levelek típusait, ugyancsak röviden (7–9). Az utóbbiak közül néhány, szerinte fontos levéltípust emel ki, s a továbbiakban ezekkel foglalkozik (10–29): 1. A litera gravis nem azonos a litera nunciatoriával, mely új dolgokról, eseményekről tudósít.⁹³ A „modus et idea literarum gravium” lényege a tudós kifejezésmód alkalmazása tartalmas tárgyakra értekezve. 2. A litera officiosa fogalma a hivatalos levél típusának körülírására szolgál, mely lehet „gratulatio, amica expositulatio, invitatio hospitalis.” Megírása kétféle módon történhet: pontokba szedve, módszeres kifejtéssel, vagy egyetlen dolog, esemény részle-

⁸⁸ Joannes KWIATKIEWICZ, *Svada civilis hujus aevi genio et Nostratis Politiae ingenio*, Praegae, Typ. Univ. Carolo Ferdinandae in Coll. S. J. ad S. Clemen., 1690 (használt példány: BEK Bar.9506 – tulajdonosi bejegyzés: „Coll. S. J. Tyrnav. 1714”), levélelméleti rész: *Prolusio*, 1 (5–29). Első kiadása: Lublin, Typ. S. J., 1652; további kiadások például: Lublin, 1671; Calisii, 1682; Prága, 1708; Coloniae, 1720 (BEK Fb 4328).

⁸⁹ MASEN, *i. m.* (64. jegyzet) (fakultás és approbáció kelte: Coloniae, 1659. VII. 7.), levélelméleti rész: liber V, caput IV–IX (246–268).

⁹⁰ Használt kiadás: Bohuslaus BALBINUS (Bohuslav BALBÍN), *Verisimilia Humaniorum disciplinarum [...]*, Praegae, Typ. Univ. Carolo Ferdinandae in Coll. S. J. ad S. Clemen., 1701³, cap. II. *De epistolis*, 7–13; 1. kiadás: Prága, 1666; további példányok pl. Prága, 1666 (BEK Bar.8512, 7–14); Lipsiae, 1687 (BEK Bar.8544.c.1 és Bar.9046.c.1, 8–16).

⁹¹ Antonius FORTI, *Miles Rhetoricus et Poeticus [...]* primum Messanae Typis commissum. Nunc in Germania recusum, Dilingae, J. G. Bencard, 1691.

⁹² Georg WORPITZ, *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae [...]* (1. kiadás: Coloniae, 1689). Használt kiadás: Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1728, BEK Ha 1793, pars IV, appendix II. *De stylo Epistolae ex Simone Verepaeo* (573–600).

⁹³ „Aliae sunt graves, quae continent negotium serium, aut alicujus momenti, concernens bonum commune vel privatum...”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

tező körülményekkel. 3. A *litera nunciatoria* (tudósító levél) pontosan meghatározott helyekről, személyekről és eseményekről szól; az előadásmódban itt kívánatos a rövidség, az igazmondás és a világosság. 4. Az előbbivel ellentétes típus a *litera aenigmatica* vagy *allegorica*, mellyel kapcsolatban elvárás, hogy tartalmát kizárólag a címzett érthesse meg.

Jacob Masen a *Palaestra styli Romani* olvasói előszavában kifejti, hogy bár munkája tankönyv, nem az elemi ismeretek elsajátítására szánta, azaz nem a *rudimenta* vagy a *grammatica* kezdeteit tanulóknak; ezért is használta a címben a *lingua latina* helyett a *lingua Romana* kifejezést. Ez a mű gyakorlókönyv azoknak, akik a megszokott tananyagnál jobban szeretnének elmélyülni az *eloquentia* terén.⁹⁴ Levélelméletét Masen az V. liber IV–IX. fejezetében összegezte.⁹⁵ A műfaj elméletével foglalkozó szerzők felsorolása⁹⁶ után tárgyalja a levél fogalmát és részeit (IV. caput), majd a levél tárgyát (*materia*) és *genusait* részletezi (V. caput). A korábbi elméletekhez viszonyítva új elem, hogy Masen a levél témája kapcsán kifejti: más-más értelemben kell fogalmazni, ha a levél tárgya *historica*, *politica*, *ethica*, *philosophia* vagy *theologica*. A levéltípusokat a szokásos módon a beszédnemekhez rendeli, s Cicerótól vett példákkal mutatja be. A VI. fejezetben a forma és a *habitus* kérdésével foglalkozik. A *brevitas* és a *simplicitas* kívánalmát a címzettek különbözőségére tekintettel relativizálja, s azoknak a tanulóknak, akik „*inter prima eloquentiae incunabula*” vannak, azt javasolja, mellőzzék az üres rövidséget és egyszerűséget.⁹⁷ A következő fejezetben a levél erényeit (*perspicuitas*, *venustas*, *decorum*) taglalja Masen, és felhívja a figyelmet Lipsius erre vonatkozó fejtegetéseinek átméltolására. A VIII. fejezetben Cicero leveleinek olvasásához, memorizálásához és imitációjához közöl szempontokat. Javasolja, Cicero leveleit olvasva először érdemes elgondolkodni a levélírásról, majd 1. memorizálni a ritka szavakat (*voces rariores*), 2. a frázisokat (*phrases*), 3. a szakaszokat (*particula*), 4. a kevésbé hasznos, de elegáns szavakat, 5. a különböző mondások díszítő részeit, végül 6. a különféle teljes formulákat. Felhívja a figyelmet arra, hogy a szóhasználat imitációjában a tudatos *distinctio* érvényesítése a legfontosabb. Végül a IX. fejezetben Cicero leveleiről rátér a jóval hosszabb, elegáns Seneca-levelekre. Hangsúlyozza, a levélírásban haladónak számító tanulók elsősorban azért olvassák Seneca leveleit, hogy adott esetben emlékezetükbe tudják idézni a megfelelő részleteket.

Balbín már a *Verisimilia [...]* hosszú címében előrebocsátotta, hogy a teljes humaniora stúdiumok ismétlésére (*repetere*) készítette munkáját.⁹⁸ A mű mindössze hatlapnyi

⁹⁴ MASEN, *i. m.* (64. jegyzet), A6r.

⁹⁵ MASEN, *i. m.* (64. jegyzet), 246–268.

⁹⁶ Demetrius Phalerius, Lipsius, Libanius, Lippus Brandolinus, Macropedius, Verepaeus, Erasmus, Rochus Perusinus, Paulus et Aldus Manutius, Dionysius Lambinus, Buchlerus, Voellus.

⁹⁷ Saját magára vonatkozó példáját így foglalta össze: „*Ego qui juvenuti haec scribo, luxu aliquo styli abundare, quam ariditate steriliscere malui, et quamvis non in Epistola, tamen in loco non multum ultra ipsius dignitatem assurgenti.*” MASEN, *i. m.* (64. jegyzet), 254–255.

⁹⁸ „*Verisimilia Humaniorum disciplinarum seu iudicium privatum de omni litterarum (quas Humaniores appellant) Artificio quo in libello Praecepta Epistolarum, Latinitatis, Grammaticae, Poëseos (generatim et speciatim) Emblematum, Symbolorum, Historiae, Rhetoricae, (sacrae et profanae) aliaque huiusmodi, summa brevi-*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

levélelméleti részében (Caput II. *De epistolis*)⁹⁹ Balbín Macropedius, Buchler, Lipsius, Voellus, Erasmus elméleteinek és Manutius leveleinek ismeretét ajánlja. A már korábban elsajátítottak ismétlésére három, saját maga által összeállított „praeceptum”-ot javasol, melyek segítségével a diákok felfrissíthetik a tanultakat („Nos tria Praecepta dabimus, ad quae omnia revocari possit”).¹⁰⁰ Az elsőben átismételteti a levél fogalmát, továbbá viszonyát a beszédnemekhez és az eloquentiához. A másodikban a levél fajtáival és részeivel foglalkozik, a harmadikban a stílus kívánalmait összegzi.

Antonius Forti retorikai és poétikai kompendiumának tartalmát eredetileg a messanai jezsuita diákoknak adta elő. A levélelmélet a retorikai rész végén, az *Exercitatio Quintában* olvasható.¹⁰¹ A négy instructióból álló oktatás összesen 114 tézisszerű, „Dico” megjelöléssel ellátott, rövid bekezdést tartalmaz. Az első oktatás (1–2. Dico) címe „Nomen, Definitio, Divisio”; a második (3–25. Dico) a levél részeivel foglalkozik, a harmadik a levél stílusára, erényeire és hibáira vonatkozó ismereteket tartalmaz (26–29. Dico). A IV. instructio (30–114. Dico) a korábbi felosztásokhoz hasonlóan a beszédnemek (genus deliberativum, iudiciale, demonstrativum) alapján csoportosított levéltípusokkal foglalkozik. Forti összegző megállapítása, hogy a tiszta levéltípusokon kívül a mondanivaló összetettsége miatt gyakran szükséges írni úgynevezett epistola mixtát, melyben több levéltípus sajátosságait kell érvényesíteni. A szabályokat érdemes egyéni megítéléssel kezelni, s a különböző előírások keveredhetnek is a mondanivaló függvényében.

Georg Worpitz (1645–1720) két Soarez-átdolgozása – *Manuale rhetorum* (1. kiadás: Prága, 1688); *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae* (1. kiadás: Coloniae, 1689) – közül az utóbbi foglalkozik a levél elméletével.¹⁰² Worpitz nem írt önálló levélelméletet; terjedelmes munkája IV. részéhez (218–600) *Appendix II. De stylo Epistolae ex Simone Verepaeo* címmel rövid részt illesztett (573–600), melyben kivonatolta Vereept már tárgyalt levélelméletének második könyvét. Megállapította, hogy lényegében lehetetlen („impossibile”) pontosan megadni a levélírás szabályait; kizárólag általános kereteket lehet megfogalmazni, s az is hatalmas munka („Herculeus labor”). Worpitz szerint egyedül a dispositio rendezzi össze egy konkrét levél elkészítésének módját, ezért fontos a kiváló levélíró elődök példája révén oktatni a diákokat. Az elmélet végéhez Worpitz nyolc, megjegyzésekkel kísért példa-levelet illesztett különféle témakörökben.¹⁰³

tate adferuntur, quid in singulis Verisimile sit, proponitur. In eorum potissimum gratiam, qui Humaniora Studia ab origine prima Repetere cupiunt.” BALBÍN, *i. m.* (90. jegyzet).

⁹⁹ BALBÍN, *i. m.* (90. jegyzet), 7–13.

¹⁰⁰ BALBÍN, *i. m.* (90. jegyzet), 8.

¹⁰¹ FORTI, *i. m.* (91. jegyzet), *De epistolis*, 261–283.

¹⁰² WOPRITZ, *i. m.* (92. jegyzet). Az 1728-ban megjelent nagyszombati kiadás címlapján olvasható a megjegyzés: „Editio prima in Hungaria”. – SOAREZ *De arte Rhetorica libri tres* című tankönyvének első magyarországi kiadása: Nagyszombat, 1670.

¹⁰³ 1. „commendat, ut ad officium aliquod promoveatur”, 2. „svadet militiam”, 3. „dissvadet militiam”, 4. „novi anni apprecatoria”, 5. „petitoria”, 6. „gratiarum actoria”, 7. „Parens hortatur filium ad literam studium”, 8. „Familiaris familiarem invitatur ad Bacchanalia.” WOPRITZ, *i. m.* (92. jegyzet), 580–596.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

A nem jezsuita eredetű 17. század végi levélelméletek közül a magyarországi jezsuita tanárképző jegyzetekben a felsorolt műveken kívül¹⁰⁴ praeceptumként javasolták Daniel Georg Morhof *De ratione conscribendarum Epistolarum Libellusát*.¹⁰⁵ Morhof levélelméleti nézetei már életében megjelentek, de a sok hiba miatt ezt a „sub titulo Collegii Epistolici”-t ismét sajtó alá kellett rendezni. Ezt a feladatot Morhof halála után három évvel Johann Burchard Majus, az ékesszólás és a történettudomány lübecki professzora végezte el, aki előszót is mellékel a műhöz. A kiadvány két fő részből áll: egy 142 lapnyi elméleti részből, és egy ennél valamivel terjedelmesebb (142–332) levélválogatásból (Pars II. *Continens Exempla Epistolarum*). Morhof valójában a korábbi ismereteket összegző és értékelő elméleti művet készített, melybe példák sorát illesztette. Ugyanakkor kijelentette, munkája nem kompiláció, s csupán azt foglalta össze, amit a retorikát tanulóknak el kell sajátítaniuk az iskolában. A nevezetes levélelméleti munkák között sorolja fel többek között azt az antik görög episztolográfiai gyűjteményt, amelyet Aldus Manutius adott ki Velencében és Oporinus fordított latin nyelvre, a Buchler-féle kompendiumot, Jacobus Pontanusnak az „újító” Erasmus és Politianus ellenében készített gyűjteményét, Demetrius Phalerius előírásait Lipsius levélelméletével együtt, valamint Vives munkáját. Ezenkívül felsorol több levélkiadást, melyek olvasása ugyancsak elősegíti a levélírói készség kialakítását. A műfaj jellegzetességeit Sturm retorikája nyomán foglalja össze, majd a levél részeivel és osztályozásával foglalkozik. Hosszasan időzik a problémánál, miként kell elsősorban Cicero leveleiből kivonatolni a loci communest, s megkülönbözteti egymástól a materiára és a formulákra vonatkozó, „modern” levélbe építhető közhelyeket.¹⁰⁶ Az imitálható cicerói formulákat retorikai variációkként, figurákként értékeli; ezeket összesen 77, általa meghatározott témakörben javasolja gyűjteni, melyekhez példákat is mellékel.¹⁰⁷ Morhof gyakorlati irányultságú összeállítását példatárként is lehetett használni, ami nagyban hozzájárult a mű sikeréhez.

Az alaposan kidolgozott és jól használható 16–17. századi elméletek mellé a 18. századi jezsuita oktatás viszonylag kevés új tankönyvet rendelt; ezek szerzői kivétel nélkül jezsuiták voltak. Első kiadásban 1709-ben¹⁰⁸ jelent meg Karel Kolczawa (1656–1717) *Epistolae familiares in usum Praecipue scholasticae Juventutis conscriptae [...]* (Pragae) című tankönyve.¹⁰⁹ A már címében Ciceróra utaló mű elméleti része feltűnően rövid a korábbi munkákhoz képest. A *Praecepta de conscribendis epistolis* című, mindössze egy lapnyi elmélet¹¹⁰ (a levél fogalma, genusai, a levél részei és ezek sajátosságai) rövidségét Kolczawa azzal indokolja, hogy elég ennyi elméleti ismeret, ha valaki alaposan áttanulmányozza a példaként mellékelte leveleket. A beszédnemeknek, a levéltípusoknak

¹⁰⁴ Például HELLMAYR, *i. m.* (23. jegyzet), 484; vö. még *Catalogus librorum, i. m.* (25. jegyzet), 1v.

¹⁰⁵ Lubecae, P. Böckmann, 1694, használt példány: BEK Bar.9334 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Bibliotheca P. P. Trinitariorum Conventus Tyrnaviensis.” A mű ismét megjelent Lübeckben 1716-ban.

¹⁰⁶ MORHOF, *i. m.* (105. jegyzet), 72–89.

¹⁰⁷ MORHOF, *i. m.* (105. jegyzet), 89–142.

¹⁰⁸ A rendi nyomtatási engedély 1707. november 4-én kelt Prágában.

¹⁰⁹ Használt kiadás: Trajecti ad Mosam, L. Bertus, 1715. A művet egyes bibliográfiák a *Modus conscribendarum Epistolarum* címmel is számon tartják.

¹¹⁰ KOLCZAWA, *i. m.* (109. jegyzet), (a)3r.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

és az azokra írt válaszoknak megfelelően csoportosított példalevelek terjedelme összesen 480 nyomtatott lapot tesz ki.¹¹¹

A legkésőbb keletkezett nyomtatott levélelmélet, melyből a magyarországi jezsuita diákok is tanultak, Joseph Jouvancy (1643–1719) két, eltérő címmel és kiadássorozatban megjelent munkájában található. Mindkét munka valójában François Pomey (1618–1673) egy-egy műve,¹¹² melyeket Jouvancy jelentős mértékben átdolgozott, s egy idő után csak az ő nevét tüntették fel a kiadásokon.¹¹³ Ezt a *Candidatus rhetoricae* című munkát rendszerint Alvarez grammatika-tankönyve harmadik kötetének önálló kiadásai-val nyomtatták egybe. A Jouvancy-féle levélelmélettel bővített első kiadás 1710-ben jelent meg Rómában.¹¹⁴ A levélelméleti rész a mű végén, a hetedik részben kapott helyet, *De modo scribendae Epistolae* címmel. Az első fejezet röviden, a szokásos módon tárgyalja a levél tulajdonságait és részeit. A levéltípusokat Jouvancy a beszéd nemeihez társította, s az utóbbiakról megjegyezte, ezekről bővebben a *Progymnasmatában* lehet olvasni.¹¹⁵ A második fejezetben Cicero leveleiből vett példák találhatók a levéltípusok és a levélstruktúrák bemutatására. A folyamatosan kommentárokkal kísért rész használatának feltétele volt, hogy az olvasó keze ügyében legyen egy Cicero-levélkiadás, melyben rendelkezésre áll a hivatkozott és magyarázott levelek szövege. Cicero mellett Jouvancy Plinius és Seneca leveleinek tanulmányozását javasolja, melyekről megjegyzi, hogy e munkában nem tudott részletesen foglalkozni velük. Javaslatára azonban maguk a diákok is megpróbálkozhatnak az utóbbi szerzők szövegkiadásainak olvasásával és a levelek retorikai analizisével.

Az előbbinél jóval rövidebb terjedelmű és egyszerűbb Jouvancy levélelmélete a *Novus Candidatus rhetoricae* című kiadványban, melynek első kiadása Jouvancy neve alatt Nagyszombatban jelent meg 1720-ban.¹¹⁶ Ebben a levélelméleti részt éppúgy arányosan lerövidítették, mint a hozzá tartozó Cicero-levélpéldákat.

¹¹¹ KOLCZAWA, *i. m.* (109. jegyzet), *epistolae generis deliberativi*, 1–172; *epistolae generis demonstrativi*, 173–314; *epistolae generis judicialis*, 315–480.

¹¹² FRANCISCUS POMEY, *Candidatus rhetoricae*, 1. kiadás: Lugduni, A. Molin, 1659; Uő, *Novus candidatus rhetoricae*, I. kiadás: Lugduni, A. Molin, 1672.

¹¹³ A Jouvancy által nem bővített, át nem dolgozott, eredeti szövegű Pomey-kiadások párhuzamosan jelentek meg a Jouvancy-féle kiadásokkal. Ezekben nincs levélelméleti rész. Így például POMEY, *Novus candidatus rhetoricae*, Norimbergae, M. Endter, 1725, példány: BEK Ha903; POMEY, *Novissimus candidatus rhetoricae*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1735, példány: BEK 05451.

¹¹⁴ Használt kiadás: JOUVANCY (JOSEPHUS JUVENCIUS), *Candidatus rhetoricae [...]*, Nanceii, C. Truain, 1714, 350–360.

¹¹⁵ Lásd FRANCISCUS POMEY, *Candidatus rhetoricae, seu Aphthonii progymnasmata [...]*, Monachi, J. W. Schell, 1664.

¹¹⁶ Használt kiadás és példány: JOUVANCY (JOSEPHUS JUVENCIUS), *Novus Candidatus rhetoricae [...]*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1720, BEK Hf1911, 309–318.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Levélelméletek kéziratos tankönyvekben a 18. századból

A tanárképzés során keletkezett, levélelméleti részt tartalmazó kéziratok azt mutatják, hogy a jezsuita tanintézményekben felkészült magisterek és professzorok oktatták a levélírás módját a különböző életkorú diákoknak. Ezek a kéziratok kivétel nélkül kompilációk, melyek hűen tükrözik az oktatási rendhez illeszkedő praeceptumokat. A másolatok és diktátumok az Osztrák–Magyar Jezsuita Provincia tanárképzőiben (Leoben, Szokolca, Győr) keletkeztek, s jelenlegi őrzési helyeik (Budapest, Pannonhalma, Győr) sem hagynak kétséget afelől, hogy leendő oktatók készítették és használták ezeket magyarországi jezsuita tanintézményekben.¹¹⁷

Szabó Flóris megállapította, hogy Hellmayr Antal *Institutio ad litteras humaniores [...] dictata anno primo repetitionis in Hungaria Szokolcae [...] 1734* című diktátuma a legrészletesebb,¹¹⁸ s valószínűleg egyben a legkorábbi is a kéziratok közül. Ennek az *Observationes grammaticae-synthacticae* című, első részében a kilencedik fejezet foglalkozik a levélírással (*De ratione conscribendi Epistolas*, 80–116), melyet a levélelméletre és gyakorlatra vonatkozó irodalomjegyzék egészít ki a munka végén (484–485). A levélelméleti kompendium a grammatica és a poetica fejezetek közé ékelődik, azaz pontosan a tanrendnek megfelelő helyen található. A rövidítések nagy száma, valamint az a körülmény, hogy a szöveg nem tartalmaz javításokat, arra figyelmeztet, másolattal van dolgunk. A levélelméleti részben ugyan nincs hivatkozás elméleti szerzőkre, de a kézirat beosztása követi a nyomtatásban megjelent elméletek szokásos felépítését.

A rövid bevezető után a hat paragrafusra osztott témák a következők: 1. A levél természetete és fajtái. A definíciót követően Hellmayr a levelek két alapvető csoportjáról beszél. Megállapítja, hogy az epistola naturalisra (közönséges levél) a retorikai kötöttségek kevésbé vonatkoznak, míg az artificialis levélre a sermo kötöttségei érvényesek. Az utóbbi típusai azonosak a beszéd genusaival (exornativum, deliberativum, iudiciale), melyekhez két továbbit sorol, a genus mixtumot és a genus familiarét. Hellmayr itt külön tárgyalja az öt genus lehetséges levéltípusait. 2. A levél stílusa és erényei, részben Cicero leveleiből vett példákkal az erények, így a brevitás, claritas, suavitas és civilitas kifejtésével. 3. Az inventio- és dispositio-részben Hellmayr Cicero, Plinius és Seneca levelei révén mutatja be, részletezi és összegzi a szabályokat. A dispositióra vonatkozó kiindulópont egy közismert megállapítás: „Quis sit ipse, qui scribit: tum cui scribit, ac tandem quibus de rebus scribat”. A példalevelek tematikája hivatkozás nélkül megismétli Worpitz példa-fejezetét. 4. Az epistola artificialis részeinek, szerkezeti sémáinak ismertetése levéltípusonként; a példák itt elsősorban Cicerótól származnak. A jegyzet hosszasan időz

¹¹⁷ HELLMAYR, *i. m.* (23. jegyzet); *Commentarii, i. m.* (24. jegyzet); *Commentarii in litteras humaniores* [h. n., é. n., 18. század] (BEK F38); Riedl Xavér Ferenc (1737–1775) *repetens-jegyzete*, Győr, 1757, Pannonhalma 118. H. 2; Paintner Mihály *repetens-jegyzetei Leobenből*, 1771–1772, Pannonhalma, 118. H. 7; *Poetica et oratoria*, Győr, 1770–1773, 4 kötet, Pannonhalma, 119. B. 33; az Acsay Ferenc által ismertetett, hiányos, címlap nélküli győri jegyzet, lásd ACSAY Ferencz, *A győri kath. főgimnázium története, 1626–1900*, Győr, Győregyházmegye Könyvsajtója, 1901, 75–83.

¹¹⁸ SZABÓ, *i. m.* (22. jegyzet).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 4. szám

a megszólításoknál, s felsorolja azt is, milyen hibákat nem szabad elkövetni. Az 5. paragrafus sorra veszi a levél eddig nem tárgyalt további részeit. 6. A keltezés megadása, a nona, idus és kalenda meghatározása. Ebben a mintegy tizenöt lapnyi részben több versbe szedett, jól memorizálható szabály és táblázatok segítik az előadottak elsajátítását.

A Hellmayr-féle jegyzet több ponton emlékeztet a korábban bemutatott elméletek részleteire, így elsősorban a Simon Verepaeus- és a Voel-Lipsius-féle elméletekre, Masen *Palaestra styli Romani* című munkájára és a Worpitz-féle Soares-átdolgozás (*Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae*) előírásaira. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a kézirat diktátum, melynek – számunkra ismeretlen – alapszövegében a felsorolt elméletírók mellett föltehetően érvényesült további szerzők direkt vagy áttételes hatása is.

Szembetűnő, hogy a *Commentarii in litteras humaniores* című, minden valószínűség szerint ugyancsak 18. századi jegyzetnek¹¹⁹ ugyanazon a pontján található meg a levélíráshoz vonatkozó szabályok, mint Hellmayrnál (grammatica után, poetica előtt). A *Pars secunda: De epistolis* című rész nagyon rövid, emlékeztető jellegű vázlat (8r–10v), melyet a kézirat végén itt is kiegészít a levélelméletre és gyakorlatra vonatkozó irodalomjegyzék (105v–106r). Az ebben található hibás névalakok (például „Boëllius”, „Kwietggevicz”) felhívják a figyelmet a hallás utáni lejegyzés, illetve a figyelmetlen másolás tényére. Az öt kisebb egységben tárgyalt levélelmélet végig Ciceróra hivatkozik tekintélyként és példaként, de sohasem szövegszerűen, hanem a „vide Cic: L. [...], Ep. [...]” formában. A rövid elméleti bevezető (1. §) után következnek a genus demonstrativumhoz (2. §), a genus deliberativumhoz (3. §) és a genus iudicialéhoz (4. §) sorolt levéltípusok szabályai, majd a levél stílusáról szóló rövid értekezés zárja a tudnivalókat. A kézirat gyakorlati irányultsága jóval erőteljesebb a Hellmayr-jegyzeténél. Valószínűleg ez és a szöveg rövidsége az oka annak, hogy nem ismerhető fel benne egyik korábban ismertetett levélelmélet közvetlen hatása sem.

Riedl Xavér Ferenc (1737–1775) kétkötetes győri jezsuita repetens-jegyzete (1757)¹²⁰ elsősorban a szerző német és latin nyelvű irodalmi próbálkozásait tartalmazza. A kéziratról nem eldönthető, hogy a második kötetben található elméleti részeket repetensként jegyezte-e fel vagy később, nem Magyarországon oktató tanárként, ezért ebben a vizsgálatban nem foglalkozom vele.¹²¹

Időrendben a következő repetens-kézirat feltételezésem szerint a *Commentarii in litteras humaniores* (h. n., é. n., 18. század) című, befejezetlen jegyzet.¹²² Az első rész utolsó fejezete tartalmaz levélelméleti előírásokat (Caput 6um, *De epistolis latinitate pura et propria, et de stylo tenui formando*, 65–78), ezekhez azonban nem tartozik irodalomjegyzék. A lapszámok által jelzett terjedeleminél a nagybetűs írásmód miatt valójában rövidebb szöveg egy hosszabb, Hellmayréhoz hasonló kézirat vázlatos kivonatára emlékeztet. Kizárólag a latin nyelvű „sermo”-levéllel, az epistola artificialisszal foglalkozik, négy paragrafusban. A szokásos definíciókat, a levél beszédnemekhez sorolását és a

¹¹⁹ Lásd 24. jegyzet.

¹²⁰ Pannonhalma, 118. H. 2.

¹²¹ Vö. SZABÓ Flóris, *i. m.* (22. jegyzet), 474.

¹²² Lásd 117. jegyzet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

levél részeinek tárgyalását (1. §) követi az epistola miscellanea bemutatása, mely az instrukciók szerint azonos a többféle mondanivalót hordozó epistola mixtával. A jegyzet ide sorolja Cicero levelei közül azokat az epistola iocosa, nunciatoria és officiosa típusúakat, melyekben különféle tárgyak és mondanivalók keverednek (2. §). A következő fejezetben mint külön genusról, *De epistolis hodierni temporis* értekezik (3. §) az ismeretlen összeállító. Felhívja a figyelmet a címzett és a levélíró életkora és társadalmi állapota fokozott figyelembevételére, valamint a választékos stílusra. A fő követendő stíluselvként az egyszerűséget és a tiszta latinságot ajánlja, amit szerinte mindenekelőtt Cicero és Terentius olvasásával lehet elsajátítani.

Pannonhalmán maradtak fenn Paintner Mihály 1771–1772-ben készült leobeni repetens-jegyzetei. Ezeket és a *Poetica et oratoria* című, 1770–1773 között keletkezett négy győri kötetet Szabó Flóris mutatta be részletesen.¹²³ Megállapította, hogy az elméleti vonatkozású részek követik a Hellmayr-féle diktátumot, s attól nem különböznek alapvetően.

Mindezek a repetens-kéziratok csupán rövidiek, összegző jellegűek a 16–17. századi nyomtatott elméletekhez képest. Ez a sajátosság összhangban áll a 18. századi magyarországi jezsuita levélelméleti törekvésekkel. 1720 után ugyanis nem került be új elmélet a jezsuita oktatásba, s 1773-ig a jól bevált régebbi praeceptum-irodalmat használták.

Összegzés

A magyarországi jezsuiták kezdettől fogva a tőlük megszokott igényességgel, humanista alapokra helyezve oktatták a levélírás elméletét és gyakorlatát. A levélelméleti gondolkodás 16–18. századi forrásbázisában¹²⁴ jól elkülöníthetőnek bizonyult az a csoport, melyet Európa-szerte, így Magyarországon is folyamatosan használtak a jezsuita oktatásban. A jezsuita tananyag meghatározó rétegét alkotta a 17. század közepéig készült humanista levélelméleteknek az a része, melyben módszeresen bemutatták a levélre vonatkozó elképzeléseket, és példákön szemléltették a levélírásra vonatkozó gyakorlati tudnivalókat. A jezsuita szerzők művei közül szintén azok váltak hosszabb időre mértékadóvá, amelyekben következetesen érvényesítették az elmélet és gyakorlat egységét.

A humanista levélírói gyakorlat és a műfaj humanista elméletei alapvetően befolyásolták a jórészt rendi megbízatásra dolgozó jezsuita szerzőket. Jean Voel 1571-ben elkészült munkája mögött különösen jól megragadható a strassburgi Sturm-iskola évtizedek-

¹²³ SZABÓ Flóris, *i. m.* (22. jegyzet).

¹²⁴ Az általam áttekintett további levélelméleti műveket nagy számuk miatt nem sorolom fel. Utalok viszont arra, hogy olyan jelentős művek sem váltak a jezsuita elméletek kiindulópontjaivá, mint például Gasparino Barzizza *De compositione epistolae ad exercitationem accomodatae* című munkája, mely oktatási célra írt fiktív leveleket tartalmaz. Barzizza e munkájának kiadásai viszont – több más szerző hasonló célzatú művével együtt – megtalálhatók voltak a magyarországi jezsuita könyvtárak állományában. Lásd például Gasparinus BARZIZIUS, *Epistolae*, Strassburg, J. Prüss, 1486, BEK Inc.222.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

kel korábban összeállított Cicero-levétkompendiumára alapozott oktatási módszer. Nem véletlen, hogy ez az összeállítás közel százötven éven át folyamatosan megjelent Magyarországon, a jezsuita nyomdákban is, s a 17. század végére elkészült a magyar fordítása.¹²⁵

Szinte törvényszerű, hogy a jezsuita oktatásban mértékadó Voel-féle elmélet hamarosan összetalálkozott és kiegészült a népszerű Lipsius-féle elmélettel, mely a 17. század közepéig egész Európában alapjaiban határozta meg a levélírás tanítását. Bár a 17. század közepétől a jezsuiták tovább bővítették és differenciálták a levélelméleti irodalmat, az mégsem újult meg számottevően. A 17–18. század fordulóján a korábbi elméletek kommentárjaként megjelent jezsuita elméleti szövegekben felerősödött a gyakorlat alapján történő oktatás igénye és bővült a figyelembe vett szempontrendszer. Egyre nyilvánvalóbbá vált a műfaj szétválasztása a köznapi (naturalis) és a tudós, mai kifejezéssel „irodalmi” (artificialis) levélre. Az utóbbit egyértelműen azonosították a latin nyelvű levéllel, s kijelentették, a sermo-szabályok szerint kialakított előírások elsősorban erre vonatkoznak. Ez a folyamat is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Morhof összegző és értékelő jellegű, példák sorozatával kibővített kompendiuma is tananyaggá válhatott a 18. században a magyarországi jezsuitáknál.

¹²⁵ 34. jegyzet.

FRIED ISTVÁN

FOLYTATÁSOS REGÉNY, BŰNÜGYI REGÉNY ÉS EGYEBEK...
(Jegyzetek Nat Roid *Meghalni és megszeretni* című kötetéhez)

„Figyelek, és... nem vagyok ott. Abban a tiszta időben vagyok, a rohadását neki, ami a kettő között van. Se azt nem tudom, mi az a »meghalni«. Se azt, hogy »megszeretni«. De a kettő között ott vagyok.”

„De hát minden madaras ügy is olyan összetett.”¹

Időnként nem árt fellapozni a 19. században született regényeket, beletekinteni a regényírói vállalkozásokba, hiszen akkor, amikor a közvélemény megnyerését, manipulálását megcélzó sajtó a medialis új korszakát vezette be, lényeges változás következett a regény(író, -írás) státusában. A regényíró, aki művei közléséből kívánt megélni, számolt avval, hogy feltételezett olvasóközönségétől visszajelzéseket tud kapni, amennyiben nem csupán a kész regénnyel jelentkezik, hanem a sajtóban² vagy füzetek formájában részletekben publikálja, ami elkészült: s nem utolsósorban a megvásárolt példányszámokból tapasztalja meg, sikerült-e felkeltenie az érdeklődést, vagy „menet közben” módosítania kell. Itt csak utalni tudok Dickensre, akinél efféle eljárásba ütközünk. Olyan szerzők pedig, mint Balzac vagy később Zola, nem egyes regényeket terveztek meg, hanem regények egész ciklusát, Balzac egyébként több regényét szintén füzetes részletekben tette közzé, nem pusztán állandó szereplőkkel és változó helyszínekkel, de egymásra utaló történetekkel is dolgozott. Nem zárták ki annak lehetőségét, hogy az olvasó folyamatosan olvassa a szintén folyamatosan megjelenő műveket, amelyek ekképpen egymással egységet alkotnak, az előre- és visszautalások egész rendszerével könnyítik és nehezítik meg az olvasást. Vajon felfoghatók-e részint a vég nélkül íródó (regény)szöveg önmagukban is helyt álló darabjaiként? Vagy csupán a koncepció egészének közegében válnak valóban jelentéssé? S ha olyan szerző, mint Tandori Dezső, nem a balzaci modell szerint tervezi meg a Nat Roid „szerzőhöz” fűződő, hol terjedelmesebb, hol kevésbé

¹ NAT ROID, *Meghalni és megszeretni*, Bp., 1986. Az innen vett idézeteket és utalásokat a továbbiakban külön nem hivatkozom.

² A folytatásos regényről újabban HANSÁGI Ágnes, *A mediális környezet hatása az elsődleges kanonizációra: A Jókai-regények folytatásos közlése a Pesti Naplóban (1851–1857)*, It, 2009, 292–301; Uő, *Regényfilológia = könyvfilológia = Filológia – interpretáció – médiatörténet*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SIMON Attila, TVERDOTA György, Bp., 2009, 434–460. Annyit jegyeznek csupán meg, hogy még a két világháború között is közöltek a napilapok folytatásos regényeket, így Krúdyéit, Máraiéit.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

terjedelmes szövegeket,³ miként értelmezendő az a feltehetőleg jogosnak tetsző fölvetés, miszerint folytatásos regényekkel van-e dolgunk? Vagy esetleg regényciklussal, amelyben az egyes regények „önállóan” is olvashatók? Vagy mindkét változat elfogadható: a megírás sorrendjében egymásra következő művek, lévén azonos szerző olvasható le a címlapról, továbbírják az előzőt, ilyen módon a „sorozat” lezártáig⁴ egyre újabb regénnyel teljesítik ki, szemléltetik egy részleteiben (de csak részleteiben) eltérő nézőpontból azt a cselekményt, amely a bűnügyi regény „sémájá”-t követi, kiváltképpen a külső formát tekintve.⁵ S mindezt az állandóan visszatérő szereplők segítségével teszi látszólag nyilvánvalóvá. Ugyanakkor az állandó szereplők köre a nyomozók és a madárfelügyelő(k) köréből kerül ki, holott a madarak más „család”-hoz tartoznak regényenként, miképpen a helyszín is többnyire számottevő eltéréseket mutat, a bűnügy természetében nem kevésbé akadnak jelentős különbségek, ezzel összefüggésben az alapul szolgáló és a mottóban, párbeszédekben fontos szerepet játszó (klasszikus) előszövegek révén más „világirodalmi” kontextus szövegisége érhető tetten,⁶ minek következtében a bűnügyek részeseinek, áldozatainak indítékai, viselkedésformái, olvasmányai, műveltsége, vizuális élményei a séma ellen dolgoznak, elterelik a figyelmet az olvasók igényelte és megszokott eseményességtől. Idetartozónak vélem annak a szövegi tudatosítását, hogy Nat Roid működteti a műfaji emlékezetet, nevezetesen egy regényalakzatát, annak történeti változásaira (mondjuk, Simenontól Chandlerig) figyelmeztet, az elbeszélői, a szereplői hivatkozások, az analógiák felvillantása révén.

Aligha főleg az effajta töprengés, hiszen e kérdések a regények megközelítésének produktívabb módját célozzák meg, olyat, amely nem elsősorban az egyes regények státusát kísérli meg körülírni, hanem arra vár választ, hogy például miért kerülhet egy kötetbe három történet,⁷ kiadói takarékoság vagy esetleg föltárható poétikai „üzenet” döntésének következménye-e, hogy a *Meghalni és megszeretni* című Nat Roid-kötet három szöveget fog össze, közöl meghatározott sorrendben. Egyszerre sugallva e szövegek összetartozását, jóllehet mindhárom szövegnek van saját címe, bár csupán a második meg a harmadik rendelkezik mottóval, mindkét mottó verses, valamint eltérést jelez az egyes fejezeteket megnevező cím, amelyet a harmadik regényben szám helyettesít. Ugyanakkor a kötetet összefogó cím erős érvek bizonyulhat amellet, hogy laza összeshívásban mégis egységesnek ható közreadói elképzelés határozza meg a három szöveg egymáshoz való viszonyát. A Balzac-regényekre szintén jellemző, de a detektív-

³ A sorozatból kiemelném az alábbiakat: *Nem szeretném, ha fájznál*, 1980; *Most van soha*, 1981; *Túl jól fest holtan*, 1983; *Azt te csak hiszed, bébi*, 1982; *...de maradj halott*, 1983; *Egyre kisebb gyilkosságok*, 1984; *Bízd a halálra*, 1985. A többi Nat Roiddal jegyzett kötet az 1. sz. jegyzetben *i. m.* után jelent meg.

⁴ Vö. *Írd hozzá a vért!* (Tandori Dezső búcsúzik Nat Roidtól), 2005.

⁵ Vö. erről DOBOSS Gyula, *A Nat Roid-krimi = Uő, Hérakleitosz Budán: Tandori Dezső munkásságáról – 1983-ig*, Bp., 1988, 188–194. Vö. még: *Der Detektivzählung auf der Spur: Essays zur Form und Wertung der englischen Detektivliteratur*, Hrsg. Paul Gerhard BUCHLOH, Jens Peter BECKER, Darmstadt, 1977.

⁶ Ezekről korábbi, Nat Roid-műveket elemző dolgozataimban szóltam. Vö. még SZÁVAI János, *Zsendül-e a fügefafa ága?*, Bp., 1984, 117–128, különösen: 117.

⁷ Amennyiben Nat Roid nem terjedelmes regényt ad ki, három (kis)regényt tömörít egy kötetbe, mint például az elemzendő műben.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 143. szám

regényekben majdnem kötelező vissza-visszatérő szereplők ebben a három (kis)regényben különböző mértékben vesznek részt a történések fölfejtésében, az azonban feltűnőnek tetszik, hogy nincs oly markánsan belekomponált előszöveg, a klasszikusnak elkönyvelt auktorokra hivatkozás nem ütözködik ki a szereplői párbeszédéből, vitákból, hipotézisekből. Annál inkább a detektívregényi utalások, ezek azonban a korábbi Nat Roid-epikához hasonló funkcióban lelhetők meg. Más Nat Roid-regényekhez hasonlóan a cím a szövegekből sokféleképpen köszön vissza, beleértve a csonkolt és rontott formát, mintegy vezérmotívumként jelezve a kölcsönös utalások rendszerét. Ezúttal azonban – Nat Roidnál sosem meglepő módon – az előre- és visszatekintésnek egy ennél összetettebb és következményeiben súlyosabb (ön)idézés-fajtájára bukkanhatunk. Az egyszeri előfordulás akár véletlenszerűnek vagy jelentéktelennek volna minősíthető, ezzel szemben éppen ez az egyszeri előfordulás több megfontolást igényel, ezért több kommentáló szót.

A harmadik rész címe (ön)idézet. Nem kell sokáig várnunk, honnan: a mottóból, amely az *Egy madárhoz* című négysorosból való, alkaioszi strófa. Érdemes az egészet ideírni:

Hozzám születnél, hogy ne legyek magam.
Órákra órák, mégse vagyok veled.
Meghalni majd és megszeretni:
Lenni, ha nem leszel. Ezt gyakorlom.

Nemigen dönthető el, ki ismételné egészében ezt a kisregényben, a madár-felügyelő Tradics, az időnként érzelmesre váltó, Chandler-figurára (Marlowe-ra) emlékeztető Derge, a pályáját befejező, halállal lezáró cégtulajdonos Ron Sadle,⁸ vagy más szereplő, akit történetesen meggyilkoltak... A vers Dejan és Draga közös kutakodásából ugyancsak előbukkant. Dejan felajánlja Derge, „talán” tudja. „–Ne mondja el – kérte Derge. – Változatok és alváltozatok.” A továbbiakban a bűnügy szereplőit nevezi meg. Az azonban nem teljesen világos, miért nem akarja hallani a történetet átszövő mondás „forrásszövegét”, a verset, amelyet csak a regénycímeként szereplő „változat”-ában vagy „alváltozat”-ában, vagy töredékében ismert. Maga a cím tehát változat, hiszen a versben ott a sorrendiséget, az időbeli egymásutániságot jelző „majd”, viszont a nyomozó(k) többnyire nem a jövő idővel kell hogy számoljanak, hanem a múlttal és a jelené váló, a jelenbe tolakodó múlttal. A cím és annak a szövegben előtűnő megannyi (al)változata a „mondás”-ból kiiktatja az időt, a kötőszóval az egymás mellé rendeltséget sugallja, és legfőljebb a szereplői megnyilatkozásokban vetődik föl: létezhet(ett) egy „igazi” „meghalni és megszeretni”, a *megszeretni* előtt már lezajlott (?), megtörtént (?) vagy egyszerűen csak volt (?) a „mérhetetlen idő”; a mondásban kifejezett életszegenst, tartalmat át

⁸ „Ron Sadle igazi Tandori-szócso”. DOBOSS, *i. m.*, 191. Érdemes volna újragondolni ezt a megállapítást. Talán ennél összetettebb a rejtőző elbeszélő s a szereplő viszonya. Tradics kijelentései olykor Tandori-mondatokkal volnának egybevetethetők, Tradics és Draga közös munkálkodása más Tandori-művekből idéznek szituációkat. Arról nem is szólva, hogy Sadle-t olykor a kevésbé intellektuális Joe igazítja helyre.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

lehetett-e élni? A kettő között ott feszült-e valóban a „tiszta különbség ideje?” Mindez a változatok és alváltozatok „rubriká”-ba volna írható? S a versben hangsúlyozott egzisztencia (születté, legyenek, vagyok, lenni, nem leszel) a címmel szolidáris magatartásról biztosít-e csupán, netán arról volna érdemes töprengeni, amit Ricoeur-nél lehet olvasni az önismeret önmagaságáról, amelynek nincsenek sem egoista, sem narcisztikus vonásai. Ellenben egy megtisztult élet gyümölcse, miként Szókratész szól védőbeszédében. Ezt az életet mind a történeti, mind a fiktív elbeszélések „tisztító” effektusaik révén kultúránk segítségével közvetítik.⁹ Ez az egymásra vonatkoztatottság, amely a négy sorosból kiteszik, a létezők közösségébe vonja az idézőt, értelmezőt, újra-elmondót, nem a másik helyett élt (élhető?) lét mellett tesz tanúbizonyságot, hanem a másikat megőrző létezésre készül föl. A madaras ügyek valóban összetettek. Ennek fényében talán más jelentést lehet az első (kis)regénynek (és címének) tulajdonítani: *Valakit valamiért*; mint írtam, nincs eligazító mottó, így csak a különböző szöveghelyeken felbukkanó összefüggések közül kell kifejtenuünk konkrét vonatkozást: rejt-e fölfejtendő üzenetet az önmagában enigmatikus, a személyi és tárgyi világot egymásra látó „axióma” (?), vagy a változatok és alváltozatok (az ilyen, a semmilyen, a valamilyen, aztán a mondás kis kezdőbetűvel, nagy kezdőbetűvel) játéka szöveglabirintusba irányít, amely a szó szerinti, az allegorikus és más „értelem” szövevényében nem engedi meg a magabiztos megfejtést, de a tájékozódást is alig-alig. Egy ízben Dotnak tulajdonítatik a mondás: „Ő mindig ezt mondta: valakit–valamiért. S ő volt valaki; ő adta magát, de akkor hadd kapja meg azt a valamit, ami neki kell”. Az elvonatkoztatottból, a személyesből (valaki, önmagával azonos) lépünk át a bizonytalanba, a valami, csak így megnevezve, ami neki kell. Hogy aztán Tom elhárítsa a mondást, félreérthetetlenül jelezve annak számára kiüresedtségét: „Ezért nem jelentett nekem igazán semmit, amikor Dot ezt mondta nekem: valamit valamiért”. A semmi, a kétszeres valami (a valakit kiszorítva) egyben a mondat pervertálódása. Természetesen ez sem, a többi sem a „végleges” (al)változat. A (kis)regény vége felé nézeget Joe egy fényképet, melyet az autó műszerfaláról vesz el. Nézegeti, s a képen össze nem egyeztethető jeleket regisztrál („...és valami ködösség úszott az egészen, holott ragyogó napsütésben készült a fotó”); az óriásplátán alatt állva, fordítja meg, regisztrálja, hogy rajta üzenetként felfogható írás áll, amely a nyomozók munkájával látszik összefüggésben lenni, s a halálra utal. Az írás közelebb vihet a „megfejtés”-hez, noha enigmatikussága nem sok tájékoztatással kecsegtet. „Ez állt a hátoldalán: Hennie-nek a majdnem mindenre kész Phil Moncur. Jelszó: Csak a Halál Nem Kész. – »Valakit Valamiért!« S ő volt valaki; ő adta magát, de akkor hadd kapja meg azt a valamit, ami neki kell”. Joe nem hagyja magát töprengéséből kikökkenteni, a közvetlen teendőkben még egyszer visszagondol a feliratra, az íráskép segítségével a maga nyelvére fordítja le. „– Várjunk – mondta Joe. Visszafordította Phil Moncur képét. »mindenre kész... csak a halál nem kész... valakit valamiért.«”

A Nat Roid-szövegek egyik jellemzőjének azt vélem, eljártsszák annak a lehetőségét, hogy a zavaros ügytől el lehet jutni az ügy teljes tisztázásáig, a bűnügyi titoktól a bűn-

⁹ Paul RICOEUR, *Temps et récit*, Paris, 1985, III, 356.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

ügyet okozó „megnyugtató” leleplezéséig, és ezen keresztül a szövegek státusának rendezéséig. Mindaz, ami szövegiségével a tévútra irányított, a (kis)regény vége felé olyan jelentéshez és jelentőséghez juttatja a mondást, amely részint továbblendít, részint visszafelé olvasva a megfelelő helyeket, megvilágító erejű lehet. Ez azonban csak a műfaji követelményeknek eleget tévő látszattmegoldást létrehozó elbeszélői stratégia, valójában a megoldás sosem végleges, igaz, lelepleződik az a *valaki*, akinek le kell lepleződnie, és megnevezhető az a *valami*, amiért az életbeli káosz keletkezett. De ez a megoldás sosem teljesen megnyugtató, sosem teljesen végleges. Ez összefügg a Nat Roid-szövegek ciklusba rendeződő, folytatásos alakváltozatával. Hiszen az adott szöveg végére bekövetkezhetne a nyugalom korszaka, mivel az izgalmak eloszlottak, ám készen kell állni, hogy egy újabb „madár-ügy”, egy másuttal bekövetkezett haláleset, egy még föl nem merült szöveg újabb bonyodalmakba keveri a nyomozókat, a madárfelügyelőt. A fénykép hátára rótt sorok sírfeliratként aligha funkcionálhatnak, nem zárják soraik közé az életet, pusztán a létezés és a halál különbözőségéről hirdetnek „valami”-t, amit (majd) ismét értelmezni kell. Ilyen módon a szövegértelmezés sosem lehet befejezett, lezáruló „valami”, ezt változatai és alváltozatai sem teszik lehetővé. A szóbeli/írásbeli megjelenési forma lehet eltérő, de a mondás(ok)ban ott rejlik „valami” ki nem fejthető; ezért még vissza kell térni alább Moncur egy kijelentésére: „Minden szó: lefordíthatatlan”. A személyközi kapcsolatoknak, így a beszélgetésnek talán ez az akadály, az értésben talán ezért ott a félreértés lehetősége. Annyi azért még mindig megadatik, hogy az ellentétek tudatosulhassanak. Moncur tolmácsolásában a kész és a nem kész. S aki esetleg késznek tünteti föl magát, arról sem állítható teljes bizonyossággal, hogy az. Valóban az ember lenne mindenre kész, a halál meg nem kész? Szókratész védőbeszédét fölidézve, a halálra (mindenre) kész személyiség lenne az önmagaság jelződése? A kisregény egy további helye ennek ellene beszélni látszik. S ezt azért hiszem feltétlenül szükségesnek kiemelni, mert itt egy olyan előreutalással találkozunk, amelynek következményei lesznek, és amelyek e dolgozat egyik kérdését föltették, és amelyek a Nat Roid-regények műfaji emlékezetének¹⁰ természetére is következtetni engednek. Közeledünk a regény befejezéséhez, Michelle beszél Phil Moncurról:

„Phil Moncur nem tudta, mi az idő és az óra. Boldogan volt ő Dot Kindon. Olyan hitetlenül boldog volt az Alvez-fedél alatt. Így nevezte: Alvez-fedél. Hát nem jó? Ki beszél így? A legmulatságosabbnak azt tartotta, ha komolyan vették ezeket a dolgait, vagyis szó szerint: hogy ő ilyen. Meg ilyen. Meg még ilyenebb. Meg hogy semmilyen. És mindig kész, de sose kész. Meghalni és megszeretni, ez volt az ő mondása. Az Ubyes

¹⁰ KRASZNAHORKAI László, *Rémesen, de rendben van: A Nat Roid-krimik*, Palócföld, 1983/3, 15–18. Joggal idézi Todorovot, meg azt, hogy Nat Roidot „nem maga a detektívregény, hanem a detektívregényírás technikája ihlette meg.” Számomra ez a metaregényi effektusokban válik kézzelfoghatóvá. Vö. még BÉNYEI Tamás, *Rejtélyes rend: A krimi, a metafizika és a posztmodern*, Bp., 2000. „... ahol a hangsúly a logikus nyomozásról a detektív kalandjaira helyeződik át. [...] A befogadói figyelem itt a felderítendő ügyről jelentős részben áthelyeződik a felderítés történetére.” *Uo.*, 16. A szakirodalom Chandlerről: megmutatta, hogy a hiperbola, a túlzás (overstatement), az ironia, a hasonlat, a szarkazmus és a klisé is lehet „egzotikus”. William H. MARLING, *Raymond Chandler*, Boston, 1986, 100.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

ház... hányszor ücsörögtünk ott alkonyatkor. Meghalni és megszeretni, ez a nap járása. A Napé. Nem így mondta naggyal... mégis nála nagyszerűbben életemben senki sem mondta, hogy »nap«. Az »A« volt nagy benne? Mint kezdet? A p, mint a pí, a kör szorzója? Vagy az n, a bizonytalan? Minden szó: lefordíthatatlan, mondta Phil. Már valami lefordíthatatlanból van lefordítva, mint egy hajnali hamutartó.”

Az efféle „kibeszélő”, „elszámoló”, a vallomáshoz közelítő monológok a Nat Roid-regényekben legalább kettős funkcióval rendelkeznek. Az elsőt úgy lehetne megfogalmazni, hogy a megcélzott műfaj szellemében hozzájárulnak az események jobb megvilágításához, az „ügy” vagy egy kétesse lett személy tisztázásához. Ezúttal inkább a második funkcióról emlékeznék meg, amelyben az emlékidézés, a valaha elhangzottak felelevenítése, a rekonstrukciós törekvés tetszik fontosnak. E rekonstrukciós törekvésnek vannak nyelvi következményei: az elhangzottak valamilyen formában újra elhangzanak, méghozzá rövidebb-hosszabb kommentár kíséretében. Annak felismerésével együtt, hogy a szövszerinti idézés sosem lehet teljesen hű visszaadása az egykor voltak, mivel a közeg megváltozik, így ki kell egészíteni, meg kell magyarázni, részben az azóta szerzett tudással, részben a hallgató(k) ismerethiányát kiegészítendő. A kiegészítés, a magyarázat azonban többnyire nagyon kevésbé célirányos, mintegy a felidézéshöz fűzött glossza, amely nem bizonyosan teszi érthetőbbé, ami elhangzik. Mit kezdjen Joe és Gracula az efféle minősítésekkel, miszerint Moncur egyszerre volt ilyen, ilyenebb meg semmilyen. Meg avval, hogy mindig kész, de sose kész. S a nap (Nap) felbontása is legfeljebb sokszoros áttétellel vonatkozatható a szóban forgó személyre, történetére, az óra szólóra és a szót megszólaltatókra. De a kulcsfontosságú pozícióba jutott mondás szintén leválik a megjeleníteni kívánt személyről, és eldönthetetlené válik, hogy mire (vagy kire) megy vissza a magyarázat. Ez lenne Phil Moncur hagyatéka? Vagy az emlékező töprengése az időtlenben létező Moncurról? Hiszen az, hogy „valójában” milyen volt a megidézett személy, ilyen, ilyenebb vagy semmilyen, mindig kész vagy sose kész, ez aligha határozható meg. Az időtlenben érezte-e jól magát, vagy még mondását is a „napjárásá”-hoz igazította, erről nincsenek biztos információink. Így a lehetőségek, az alternatívák egyenértékűségét állapíthatjuk meg pusztán, és ez sem kevés. Annál is inkább, mivel ezúttal Moncurnak tulajdonítatik egy mondás, amelyről ekkor még nem tudjuk, hogy egy vers sorába szökkent, és azt sem, hogy regénycímként jelöl ki egy területet, de még azt sem, hogy „valamilyen” formában, nem változatlanul újra elő fog kerülni a kötet harmadik szövegében, s így az első és a harmadik (kis)regény – itt ennyivel elégedjünk meg – egymással kapcsolatot létesít. Az első kisregényben a mondás epizodikus, és bár két ízben is elhangzik/leiratik, egyelőre nincsen szövegi következménye. Az a tény azonban, hogy a harmadik részt e mondás átszövi, visszatekintve megemeli a kötet első előfordulásának jelentőségét. A második (kis)regény címe (*Neki, aki nincs?*) önellentmondásos, annak ismétlődései legfeljebb strukturális hasonlóságról tanúskodnak, a kifejezés szintjén inkább az eltávolodásnak/eltávolításnak lehetünk tanúi. Visszatérve az első és a harmadik kisregény egymásra vonatkozathatóságára, lényegesnek hiszem, hogy nem merőben szövegi ismétlésbe ütközünk (egyelőre) a két helyet egymásra olvasva, hanem „tartalmi” összefüggésekkel is számolhatunk. Olyaténképpen alapozódik meg

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2022. évfolyam 4. szám

Michelle vallomásával egy mondás, hogy annak hangoztatója jelenítődik meg a maga ellentmondásosságában, sejtetve, hogy ez szemléleti, szöveghasználati ellentmondás is. Ez természetszerűleg nem marad meg a maga zártságában, hanem ellentett jelenségként (akár az egzisztenciális szférát, akár a kifejezés változatát, alváltozatát tekintjük) ismétlődik, ennek folyamányaképpen az előrevetítés–visszaulálás ritmusában mutat egymásra a kötetben közölt két kisregény. Az azonos szereplőkön és eltérő történeten túl jóval szorosabb kapcsolat létesül a két mű között, a retorikában észlelt (nem szó szerinti) ismétlés strukturáló erővel bír, amely a kezdet és a folytatás lehetőségét veti föl. Hiszen a kétszer elhangzó „meghalni és megszeretni” részletezi, konkretizálja, mit jelenthet az időtől független egzisztencia. Csakhogy ennek a dolgozatnak a mottójában lelhető idézet nem függetleníthető az első szöveg hosszabban bemutatott mondásától. Ami az első előfordulásakor állító, itt tagadó alakban íratik le, viszont az ott-nem-lét emlékeztet Phil Moncur kiismerhetetlenségére, mivel mindketten, egymásról talán ezt nem tudva, „között” élnek, a „tisza időben”, egy lappal előbb ugyanaz a szereplő a mostot meg a sohat emlegeti, amely összeadható. A beszélgetés az el nem mondott, a talán tudott vers körül forog, majd a véletlenül (?) megölt Ron kerül szóba, aztán a bűnügy, a gyilkosságok, s az egyik szereplő, akinek megadott a „tisza különbség ideje”, amely más szereplőktől (beleértve az első kisregény Phil Moncurját) megtagadtatott. Hiszen a tiszta különbség vágy formájában áthatja az élet egészét, nem készlet választásra, s távol tartja magát attól a tudástól, amelynek amúgy sem lehet részese. A társát, barátját gyászoló Denger tanácstalanul áll a versből kiragadott két főnévi igenév ajánlata előtt. Számára éppen azért elválaszthatatlan, mert egyfelől Ron helyette halt meg, másfelől nem biztos abban, hogy ha nem következik el ez a szerencsétlen jelenet, máskor, más formában nem történt volna-e meg, talán ugyanúgy, esetleg vele. S még az is fölmerülhet, hogy e váratlan és meglepő halállal nem cserélődnek-e meg az életek; ha Ron helyette halt meg, vajon ő nem éli-e tovább Ron életét? Mindenesetre feladatává válik annak gyakorlása, hogy „Lenni, ha nem leszel”. De vajon az első rész megidéző vallomása nem hasonló irányba céloz-e? A Dejan által filozofálásnak nevezett párbeszéd nem viszi-e tovább Michelle leírását Moncurról, beleértve a nap (Nap) széttagolását, amely a végesség és a végtelenség összejátszását, némi túlzással a létszférák összeérését tanúsítja. Ha az A kezdete mindezen (a beszédnek, a szövegnek, első betű lévén), az n bizonytalant, a p a „kör szorzója”-t reprezentálja jelként, ebbe nem érthető-e bele a kör által történő behatároltság, valamint a bizonytalan által kinyílt meghatározott/meghatározható, noha az n meg a p körbefogja ugyan az A -t, a kezdetet, amelyből egyként következhet a bevégeztség és a végtelenség is. Csakhogy ez leírt és értelmezett alakban, de nem Moncur–Michelle fel fogásában fogható föl, a létezés nemcsak a szabályhoz igazodót, hanem a szabályokra fittyet hányót, az időtlenbe vagy a tiszta időbe helyezőt hasonlóképpen el tudja fogadni. Ilyen módon áldozat/bűnös és nyomozó, a két ellentétes cselekvő ugyanannak az elgondolásnak áldozhat, ugyanabba az (ön)értelmezési folyamatba léphet, még ha ellenkező oldalról kiindulva, ellenkező oldalra odaérve is. Moncur nem tudásával lesz kevésbé vagy egyáltalában nem meghatározható, Denger viszont nem-tudásával szabadul meg az idői kötöttségektől. Lényegében olyan ismétlődés szerveződését kísérhetjük figyelem-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

mel, amelyet egy versből kiragadott mondás alapoz meg; és amely az együtt-lét igényét változatként, alváltozatként segít megfogalmazni. Az ott-lét és ott-nem-lét a négy soros alkaioszi strófa gondolatát hangszereli át egy másik, nem kevésbé alapvetőnek tetsző tonalitásba. A vers az emberi tevékenységgel cseng ki, a mások által továbbvihető, továbbélhető élet a lerövidített verssor igenlő-tagadó esélye.

Ezen a ponton talán nem egészen fölösleges arra utalni, hogy a folytatásos regény a cselekmény linearitását igényli,¹¹ és ezt Nat Roid vállalkozása olyaténképpen oldja meg, hogy elbeszéli Ron Sadle és Joe madárnyomozási irodájának megszületését, majd működésének fázisait, a jelen esetben, azaz a *Meghalni és megszeretni* esetében pedig a két nyomozó immár széttartó pályáját, melynek párhuzamossága – mint említettem – Ron Sadle váratlan halálával végződik. Önmagában szemlélve meglehetősen vékony szál: kevés utalás, még kevesebb megnevezés jelzi, miféle változások állnak be a tulajdonviszonyokban, ugyanis Sadle rendelkezik a szükséges tőkével, a társadalmi presztízzsel, Joe elismeri, hogy Sadle a „főnök”, kettejük közt a beszédmód tekintetében elég számottevő a különbség, nem azonos a műveltségi színvonaluk (erről másutt már megemlékeztem), viszont kettősük nemegyszer a magasabb és alacsonyabb szint „dramaturgiájával” elemzi az eseményeket, segít a cselekmény lebonyolításában, s nem feltétlenül a differenciáltabb, „olvasmány”-műveltség a sikeresebb. Hozzáteszem, hogy miután Sadle ennek a kötetnek harmadik részében meghal, ezáltal felcserélhetetlenné válik a sorrend, visszafelé is elrendezve a különféle történeteket, elbeszélő epizódok egymásutánját. Ami azonban megfontolandó: az ismétlődések egyik (fő) funkciója, hogy az egyes történetek megismételhetetlenségét tanúsítsák, bár a párbeszédok során kibomló események hasonló stratégiával fejtetnek föl. Miként a cím különféle szövegi előfordulásai az azonos vagy hasonló motívumok nem kevésbé eltérő (szövegi) kontextusában mutathatják föl sokszínűségüket. A harmadik részben aztán mintha Ron Sadle szembesülne a történetmondások „alap”-természetével, és ezzel felelne arra a kérdésre, vajon egy folytatásos regény hőse-e, netán (adott esetben) egy „trilógia”¹² személyisége; felismerése a történetek befejezhetetlenségéről csupán eseti rátalálás, élettörténetét is meghatározó elbeszélés lényege-e. Éppen a bűnesetek felgöngyölítésének hasonlósága (nemegyszer elkövetésük hasonló oka) készíti talán arra, hogy az ismétlésekből kiolvasható állandót és az állandó instabilitását, változandóságát a történet(mondás) keserves lényegének minősítse.

„Ron továbbra is a kora délután könnyedségében úszott. Hallgatta ezt a történetet... Most ez a történet zsong... emlékeztet egy tegnapelőttire... de holnap módosítja egy

¹¹ Raymond CHANDLER, *Gelegentliche Notizen über den Kriminalroman, niedergeschrieben 1949* = az 5. sz. jegyzetben *i. m.*, 262–271. Chandler a realizmus mellett voksol, melyben a fantasztikumnak is helye van.

¹² „...mert Nat Roid négy krimije kétségkívül egyetlen mű egymásból is következő, egymásra utaló, egymástól is függő »fejezete«, melynek eme függését az alaptörténet vakondideje, egy előre haladó mozgás ténye határozza meg.” KRASZNAHORKAI, *i. m.*, 15. Az idézőjelek közé tett *fejezet* jelzi, hogy a folytatásos regény/ciklus elképzel(tet)és nem teljesen problémamentes. Egyébként az idő relativizálása több Tandori-műben bukkan föl. Az *Egy regény hány halott...?* című, tandori...? nat roid...? tradoni...? jegyezte mű (tervezett trilógia) idézendő kötetét a továbbiakban *Egynyári vakjászma III/2*. alcímen emlegetem, Bp., 1989, 363. Rész és egész viszonyát problematizálja az önértelmezés keretein belül. Vö. még az *Henri Rousseau ünneplő- és haszonvers* idevonatkozó soraival: TANDORI Dezső, *A becsomagolt vízpart*, Bp., 1987, 118.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2012. évfolyam 4. szám

másik, más szereplőkkel talán, vagy ugyanazt a históriát tálalják másképpen. Esetleg nem is rosszakaratból. Csak majd mindenfélét alaposabban tudnak. Fejlődnek ezek a történetek, vigyorgott bele Ron Sadle a kora délutáni fényekbe...”

Ezt figyelembe véve, ezúttal sem hagyható ki, hogy arra figyelmeztessenek, a Nat Roid-szövegeket a rokonnak érzett, esetleg éppen ellenkezőleg az attól való távolságot bizonygató regényekre hivatkozás telíti olyan irodalmisággal, amely egyszerre képviseli a szövegköziségnek az utalásokkal, allúziókkal, olykor önparódiával, a cím megnevezésével leírható változatát, de a vitaszövegeként elővezetést is; a sűrű hivatkozások a különbségek hangsúlyozásával érzékeltetik, hogy az idegen szövegek ismerete hozzásegítheti a szereplőket helyzetadatuk jobb értelmezéséhez, önazonosságukra ráismeréséhez. A középső kisregényben olvassuk egy szereplőről: „Belelapozott a könyvbe. Fantasztikus dolgok voltak benne; persze ezt talán csak azért érzem, tette hozzá, mert történt valami. Ami olyan izgalmasan függ össze ezzel a szöveggel. Valaki miatt összefügg.” (Már most aligha lehet hiba, hogy a valaki–valami összefüggést az első kisregény címével és ismétlődő frázisaival gondoljuk egybe, ám ezen túl a szereplők olvasásának irányultságát és magyarázatát is levezethetjük: a nyomozók olyan nyomolvasók, akik nemcsak a tárgyi, hanem a szövegi, a „jel” hagyta nyomon is elindulnak, s így a korábbi meg az éppen meglelt nyomok egyként fontosak a számukra. Ez viszont azok érvelését látszik erősíteni, akik vagy folytatásos regényről, vagy regényciklusról töprengenek.) Máshonnan is érkezik erősítés. A harmas-egy szerzői névvel az *Egy regény hány halott...?* a trilógia-ként elfogadást sugallja, ugyanakkor tisztában van vele, hogy az olvasásban másképpen dőlhet el „minden”.

„Ez a regénykötet trilógia része, annak másik két darabjával érvényes csupán.

Nem vonatkozik ez a megjegyzés az olvasásra.”

A bevezetőnek szánt megjegyzés – a harmas-egy szerző/elbeszélő szándékát az olvasó kikövetkeztethető cselekvésével szembeállítva – olyan alapozás, amelyre aligha építhető szilárd epikus szerkezet. Ezért megerősítést igényel, további szándéknyilatkozatot, amelynek megfelelő (?) visszhangja azonban nem szavatolható, jóllehet szavakat vesz célba.

„Ennek a regénytrilógiának bármi részlete az összes ilyen részlet figyelembevételével érvényes csupán.

És mit tehetek ellene, ha valaki ennek a kérdésnek fittyet hány.”¹³ (Hogy ez a „valaki” a *Valakit valamiért* valakije-e, nem tudható; mindenesetre tényező, amely/aki keresztezheti a szerzői/elbeszélői intenciót, a műét ugyancsak: a szerző/elbeszélő s a mű eszerint ki van szolgáltatva egyfelől a „trilógia”-értelmezéseknek, másfelől az olvasó trilógia-elvárásainak, -tagadásának.)

És még mindig ennél a kérdésnél lehorgonyozva: jogos-e egy könyvkötészeti aktus során összekerült három kisregényt ennek az igazán külső „véletlen”-nek (?) jegyében harmas-egy műnek minősíteni, kiragadni a Nat Roid-regényfolyam (? – roman fleuve) áradatából, és (némi) önállóságot tulajdonítani neki? Vagy elegendőnek bizonyulhat-

¹³ A 12. sz. jegyzetben *i. m.* bevezető megjegyzései.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

nak-e azok az érvek, amelyek ennek a – mondjuk így – tanulmánynak során előkerülhetnek? Nyilván Arany János *Toldi*-trilógiája egészen más szerkezeti, biográfiai, „időbeli” sajátosságokkal képviselhet egy trilógia-változatot, Thomas Mann ótestamentumi tetralógiája az írás megszakítása ellenére oly, majdnem hézagatlan folytonosságot prezentál, amely szintén más trilógia/tetralógia meghatározásokat léptet életbe, természetesen nem kizárva, hogy az olvasóknak is megadatik, miszerint trilógiaként kezeljék a lazább összeshívású műveket.¹⁴ Azok az eszmei-szobjektumelméleti megfontolások, amelyek kötetünknek főleg második kisregényében jelentkeznek látványosan, kisugároznak az elsőre és a harmadikra is, de részleteikben visszaköszönnek más Nat Roid-művekből, nevezetesen a személyiség konstruálódását mennyiben segíti vagy gátolja egy olykor apafiguraként, olykor pusztán (művészeti) példaként, máskor elődként/előképként elgondolt személyiség szüntelen, hathatós jelenléte az önmagaságát létrehozni kívánó szobjektum számára. Az ismétlés/ismétlődés szabadító, ezzel együtt korlátozó ereje nem egy szereplőt kényszerít (pót)cselekvésre, illetőleg arra, amit maga (pót)cselekvésként tudatosít a maga számára. A Nat Roid-sorozat családjai, ágensei nem bizonyosan jobb esetben ezért (?) építik be életükbe a klasszikusok szövegeit (amelyek akár a „bűn”-re is csábíthatnak), rosszabb (?) esetben viszont a bűnt tárgyul választó regényekbe élik bele magukat, onnan kísérelnek meg szabadulni, hogy értelmezhesék viszonyukat a „bűn”-höz, hogy ötleteket kapjanak a személyiségrajzhoz, részint ezáltal a nyomolvasáshoz. Mármost a *Meghalni és megszeretni* igen hangsúlyosan fordul a „kemény irányzat” szerzőjéhez, Chandlerhez és regényeinek detektív-alakjához, Philip Marlowe-hoz (Vö. pl. Joe elmélkedésével: „Phil Marlow valami szép, fátylas, fáradt, óceánparti autózással gyűjtötte be a természeti élmény ellensúlyát, hogy a világot elviselje, én meg már, állapította meg Joe, ezt az ellensúlyt is innen szedhetem csak.” [Ti. a regényből?] Miáltal kitetszik, hogy az „ellensúly” azonossága a szereplői Dichtung és a regénybeli Wahrheit esetleges eltéréseit szétmossa.) Hasonlóképpen hatja át a második kisregényt a Chandler-életmű, ott az egyik szereplő *A hosszú búcsú* megfilmesítésével foglalkozik, azaz forgatókönyvvé szeretné átírni, újraírni a Chandler-regényt, persze, kétséges, sikerülhet-e. A harmadik kisregényben nem bukkan föl sem Chandler, sem másutt idézett két figurája, Terry és Philip, viszont – mint írtam már – Derge szerfölkött emlékeztet Chandler nyomozójára, és éppen a harmadik kisregény több mozzanatában engedi meg a feltételezést, miszerint nem idegen Nat Roidtól a „kemény irányzat” (hard-boiled),¹⁵ ilyen értelemben a fokozás, a fokozatos közelítés mintegy ritmust kölcsönöz a három kisregénynek. Tudva, hogy a feltűnő elhallgatás a valakinek valamiről való hallgatása, esetünkben nemcsak Chandlerről. Ami azonban (ismét) kiemelendő: a kötet címe és a harmadik kisregény keretbe foglalja a művet. Arra int, hogy a széttartások ellenére tételezzünk föl egy olyan rendezőelvet, amelynek tudomásulvétele egyben a trilógia-változatot és alváltozatot engedi érvényesülni. Még akkor is, ha elképzelhető olyan olvasói „intenció”, amely ellene szegül az efféle felhívási struktúrának. Mindhárom címre jellemző, hogy semmi-

¹⁴ A *Holtteste éltesse* (1987) három-egy szerzős kötete szintén e jegyben készült, nem kevésbé az elemzendő regény.

¹⁵ BÉNYEI, i. m.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

féle bizonyosat nem hirdetnek, a névmások sok irányban gondolhatók tovább, a második kisregény paradoxona eleve a bizonyosság és a bizonytalanság közötti mezőre hív (a főszereplőt képzelete, azaz egy feltételezett előddel folytatott szellemi verseny mozgatja, vagy valóban ennek az elődnek félreolvasására törekszik, ezáltal szabadulna meg a hatás keltette szorongástól), a harmadik cím személy- és időtelenségéről már korábban volt szó.¹⁶ S ha az első cím és annak ismétlődése a közötlenségben-lét illanó boldogságát tette témává (hiszen mégis valami mellett, azaz valaminek érdekében következhet majd el a cselekvés, amennyiben elkövetkezik), a második már egy olyan felajánlásból szervez „problémát”, amelynek címzettje talán nincs, viszont ez esetleg létrehozható egy átírás révén, a harmadik úgy szól érzelméről, hogy az már a nem-léte követő állapotban történik meg, akár gyász munkaként, mindenesetre a halálhoz-lét eseményeként. Még egy megjegyzés: az első és a harmadik rész (címe) kérdést fog közre: Neki, aki nincs? (A vers, amelyből az idézet való, viszont kijelentő mondattal zárul: „Valami, hogy ints / neki, aki Nincs.”) Állítás–kérdés–állítás hármasságában olvasható össze a három cím. A személyiség létrehozhatósága elsősorban a középső kisregény tárgya, a szerepjátszás, a másnak-mutatkozás, a rejtőzés azonban mindháromé, bizonyonnyal a detektívregény műfajának követelményei szerint. A harmadik kisregény befejezése visszautal az előző kettőben is szerephez jutó madárügyekre, ezúttal összekapcsolhatók a címben jelzett kettősséggel. Előbb Derger, utóbb egy másik szereplő éli a magáévá a „mondás” első tagját: „Meghalok”, ám Dejan „elképzelte a jelenetet, ahogy [...] csakhamar vita indul, hevesen is talán, egy megbízott gondozó és egy Elmer Beamish nevű önjelölt között... mert az amatőr szeretné ezt a madarat most rögtön azzal is jobban szeretni, hogy...”

Az utolsó fejezetben a meggyilkolt Sadle hiányát pótolandó Joe újjászervezné, kibővítené a D’Orléans Állatnyomozó Irodát, méghozzá a madárfelügyelő Dejan Tradiccsal. A történet olvasható az újságban, Draga még „szórakozottan belenézett”, feltehetőleg tudva, hogy az efféle történetek napi érdekességük, emlékezetüket kiszorítja, a helyükre utasítja a következő (a folytatásos regények „intenciója” szerint?). Az újság azonban máshogyan hasznosulhat: Draga „elrakta az újságot... a hét végére, kalitkatisztításhoz, bélelőpapírnak”. Az első rész végén a „magányos vireó hangja” hallható, ezek (?) a vireók a második rész végén is feltűnnek („Joe rögtön ajánlatot tett a vireókra. Dejannek tetszett az ötlet; igen, meg kell maradniok a kilencnél, már az is sok, de még áttekinthető, lehet velük egyéneként foglalkozni”), a történetek azonban – egyelőre – a harmadik kisregény befejezésével futnak ki, a bűnügy efemer jellege dokumentálható ugyan, de inkább a nem kevésbé efemer napi sajtóban. Amely betöltve a felületes informálás funkcióját „értelmesebb” változatában őrződik meg egy darabig, míg (a kalitka újrabelelésekor) nem helyettesítődik egy másik, ugyancsak efemer termékkel. Ezáltal azonban, noha viszonylag kurta időre, beépül az „értelmes” emberi tevékenységbe, amely nem merő

¹⁶ *Egynyári vakjásztma III/2*, 244. „Szétszedem a fészket, de mikor? Hogyan találjuk el az időpontot, hogy ne fájjon tovább... se a szétszedés miatt, se azért, mert megvan a fészek?” Vö. még: *A becsomagolt vízpart*, 17. *Kavafisz-haiku*: „Már fél három! / Milyen hamar / elmúlt egy év.” – *Uo.*, 87: *Utrillo: Falusi templom – 1912 körül*. „És mert az ég: örök időt / tárol, álljon meg óra bárhol, / e hús-barna színt elütött / verebek katedrálisául / hadd kérjem, föld és ég között. / St. Spero neve egy madárról.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

madárügyként gondolandó el, hanem a madaras ügy összetettségét enyhítve madár és ember összemunkálásának jelzéseként. A madaras ügyek összetettek, mert hol egy madár lesz kiindulópontja egy feltárandó „ügy”-nek, hol egy „ügy” vonja a madarakat veszedelmes viszonyaiba. A madaras ügy összetett, mert hamar kitetszik, mily szövevényesek az összefüggések, mily kevésbé átláthatók a kapcsolatok, mily bonyolultak az értelmezési lehetőségek. Viszont a madár „tisztázott” viszonyra tart számot, a cselekvések ismétlődése itt (és másutt) annak gyakorlását követeli meg, hogy a nem-létet a jelenlétté transzponálja át az érdekelt fél. A világnyi magány feloldása éppen ennek az erőfeszítésnek folyamatosságában valósítható meg.¹⁷

A Nat Roid-regények, köztük éppen a *Meghalni és megszeretni* három-egy-sége, a trilogia „gyanújának” kitett egységben különbözősége, illetőleg különbözőség által megcélzott egysége mindazonáltal a szerkezet nyitottságát is demonstrálja: részint a másutt már említett műveltségi rétegek egy szintre hozásának „akarás”-ával, részint ennek az „akarás”-nak különféle regisztereit megszólaltató, így a stílusnemek eltéréseit nem eliminálni, éppen ellenkezőleg hangsúlyozni törekvő előadási módjával. A *Meghalni és megszeretni* variabilitása egyben az egyik tényező viszonylagos önállóvá lételétől sem zárkóztatja el az éppen beszélőt, s ha már az egyik tényező látszólag függetlenedik, alkalom nyílik egy másik szférába történő belépésre vagy bekukkantásra. S miként a szövegköziség látványossá tételét az idézőjel kitétele fokozza, akként egy szereplői beszédben (azaz nem látványosan, hanem hallhatóan) az idézet ismertségével helyettesíti az íráskép nyújtotta biztonságos elhelyezést egy műveltségi skálán. Az interperszonális viszony köznapisága nem feltétlenül kap retorizáló, emelkedett tónust, a mnemotechnikai szűkítés ellenben egy szűzsé töredékes előadását teszi csupán lehetővé. Ez azonban elegendő ahhoz, hogy egyfelől visszafelé, a regénycímre történjék asszociáció (miként szabadul ki rögzítettségéből egy frázis), másfelől viszont emígy – töredékesen – a másik műveltségi szféra sem engedi meg az átlendülést egy másik stílusnembe: az előadás révén kibukó utalás legfeljebb a valószínűség tartományába juttathatja az előadót, kérdés, hova az olvasót.

„Arthur, ahogy mondani szokás, »sohasem szeretett« engem – mondta nevetve Shana. – Gyerekkoromban anyám elvitt operába, amikor odaát jártunk a keleti parton. Volt valami spanyol király, nagyhatalom. Annak volt egy jóval fiatalabb neje. Ez nem a királyt szerette, és a király énekelt egy ilyen áriát, erre az egyre emlékszem. »Sohasem szeretett...«¹⁸ Most a szereposztás megfordult.”¹⁹

A Nat Roid-regények már említett fontos előszövege révén azonban a Tandori-életmű más szegmense is bevonható, bevonandó az elemzésbe, nem feltétlenül a prózai epikán, versprózán belül kell maradnunk. Nem az életmű egységévé konstruálása tetszik ki, hanem a rokon témák, az azonos irányba mutató szűzsék (amelyek éppen a variációs lehetőségeket tematizálják), a líra meg a próza (és az esszé, a könyvismertetés, sőt, némely

¹⁷ A Nat Roid-regények közül néhány ezzel zárul.

¹⁸ Giuseppe Verdi *Don Carlos* című operájából II. Fülöp király áriájának kezdő mondata

¹⁹ A 12. sz. jegyzetben *i. m.* Az „ahogy mondani szokás” itt és másutt elidegenítő, deretorizáló effektusként szolgál.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

fordítás) kölcsönösségére, egymásba átjárhatóságára utalnak, anélkül, hogy a műfaj elemi kritériumai kétségbe vonatnának. A versek maradnak a verskötetbe foglalhatóságban, a verskötetben kijelölt helyen, még akkor is, ha regények meghatározott fejezeteivel, regényelgondolásokkal rokoníthatók, amiként a regényalakok is legfőljebb m. v. (mint vendég, a színház nyelvén szólva) voltak révén tűnnek föl, például versekben.

Ennyi körülményeskedő fölvezetés után érdemes rányitni az 1987-ben kötetbe gyűjtött versek némelyikére, és belelapozni a különösen gazdag tartalmú *A becsomagolt vízpartba*.²⁰ S ha a *Meghalni és megszeretni* az 1986-os esztendő érdeklődési köréről árulkodik, a megnevezett verseskötetben (és most eltekintek a versek első megjelenésének évszámától) azt adják hírül, hogy miféle költők, képzőművészek, zeneszerzők, „műfajok” verses megjelenítését hozza egy verseskötet erejéig szintézisbe egy bizonyos periódus „termését” egymás mellett láttatni kívánó költői-szerkesztői akarat. A kötet végi jegyzet óvatlanul beszéli ki: „Valamelyest regény is akar lenni...”, továbbá: „Hozzáférhetővé tesz régi dolgokat”, és: „Bíznom kell benne, hogy az itt közölt versek mindegyike önmagában megálló darab, melyet a külső tárgy igen összetetten határoz meg. Szándékom szerint azonban úgy akartam írni és válogatni, hogy ami létrejön, ne maradjon »az én ügyem«, hanem az Olvasó találkozása legyen a tárgyakkal.” S ezáltal az olvasó (Olvasó?) – némileg – szabad kezet kap az értelmezésben, ahogy főljebb a trilógiává olvasás vagy nem-olvasás ügyében. Külön utalásban esik szó az egyik Chandler-versről, amely kollázsszerű, azaz egy másik fordító szövege nyomán „összefércelt” vers.²¹ Itt megállok egy pillanatra, ám nem azért, hogy elámuljak azon, mily békésen – Péter és Pál módján – árul egy gyékényen Seurat és Kurtág, Bach és Camus, Monet és Gadányi Jenő (jó, két festő), Genet és Francis Bacon... Hogy a kötet két Chandler-verset tartalmaz, ezek után nem kelthet ámulatot.²² Így az sem, hogy ez a gesztus Chandlernek beiktatását jelenti az európai művelődés, irodalom évszázadaiba, hiszen a Nat Roid-regények, a könyvismertetések hasonlóképpen végzik Chandler értékelésének művelését. Ilyeténképpen a Chandler-versek egyenértékűnek, legalábbis a (korszerű) műveltség szerves részének tudják a „kemény” bűnügyi regények szerzőjét, akinek egyébként szintén ismeretes „értekező prózá”-ja. Nem Nat Roid és nem a verseskötet védelmére írom le, hogy Chandler-ről W. H. Auden elismerő sorait lehet idézni, szerinte nem detektívtörténetekről van szó, hanem a bűnügyi környezet (közeg) komoly tanulmányairól, igazi művészi munkának minősítve Chandler regényeit.²³ Maga Chandler az általa művelt műfaj nyitottságáról emlékezik meg, lezáratlan ennek a típusú regénynek a története (hozzáteszem: a Nat Roid-regények szintén tanúsítják, hogy a regénytörténet lezárhatatlan), e típus jellemzője, a sokoldalúság, aligha rubrikázható könnyen. Ezúttal a „*Raymond Chandler: Elkéstél, Terry!*” című versszöveg néhány mozzanatára utalnék. A szerző és a regénycím megnevezését követőleg, egy olvasói reflexet közvetítve, megmaradunk a játék, a játszma, a

²⁰ I. m.

²¹ Uo., 173. Vö. még „*Raymond Chandler: Hosszú álmom*”, uo., 50–51.

²² A másik, alább idézendő vers címe: „*Raymond Chandler: Elkéstél, Terry*”, uo., 120–121. A verssel tematikai-nyelvi rokonságú részlet: *Egynyári vakjátzsma III/2*, 249.

²³ MARLING, i. m., 152.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

lapok jelentéssugalló tartományában, a mintegy „bűnügyi regényesen” eljárás és a metaforaként előhozott cselekvés közé egyenlőségjelet téve. A regényalakok érzelmi szituált-ságát, a helyszínt emlegetve, a vers beszélője (Nat Roid?) lépestről lépésre merül alá a felvázolt helyzetbe, hogy a Chandler-regénytől eljusson a Nat Roid-regényig:

Aztán a bizonytalanság, hogy mit mikor
Valljunk meg. A kényszerúségek: Lopiccolo nevű, Gracula nevű, Ron
Sadle nevű barátaink. Azonosságok, hát persze. Hová lennénk
Most már nélkülök; mi minden után.

Aztán vissza Chandlerhez, a konklúzió meg emígy szól:

Maradjunk ennyiben:
a csalódás megfejtésén, az örökké elfelejthető és újraolvasható
történeten kívül – de azért újraolvasni egy egész történetet:
minden?! –, ott vannak számomra ma már alkalmasint szintén
jobban érthető, remek részletek: érdemes lesz a könyvet föllapozgatnom.

Gondoljuk össze: a verskötet regényszerűsége, kiváltképpen a regényírókról, regényekről (vagy, jobban mondva: azok ürügyén) közölt versek messze nem prózaisága, hanem regényszerűsége; továbbá: Chandler- és Nat Roid-figurák találkozása egyetlen szövegen belül, olyképpen, hogy egy akár belső (akár a hallgatónak, a közönségnek szóló) monológ elemeiként funkcionáljanak. Hiszen a személyes „ügy”-gyé avatás, az olvasói pozícióba helyezkedés, az olvasmányra reflektálás nem pusztán egy Chandler-műhöz fűzött glosszaként „működik”, hanem egy/a játék természetéről hoz (bizalmas) hírt, és egyben az önnön személyiség meg az olvasmány(ok)ból kilépő figurák egymásra hatásáról, egymásra vonatkozathatóságáról, a Dichtungnak és a Wahrheitnek hitt (?), gondolt (?), elképzelt (?), tematizálásra váró (?) tényezők, elemek, entitások egymásra vonatkozathatóságáról. Miközben a fikcióból a megidézett regény szerzője látszik előlépni, s ezáltal fikcionálódik abban a világban, amely a sajátját élt másik, valamint az objektíválódott saját találkozásában formálódik. Lehetne úgyis fogalmazni, hogy a beszélő az olvasás során a magáévá éli az olvasmányt, nem önmagát keresi az olvasmányban, nem a „ki vagyok én?” kérdését teszi föl, hogy önismeretre tegyen szert. Inkább azt tudatosítja, ami Ricoeur-nél az alábbi formulával mondatik ki: A történelemnek (ebben az esetben a – regény- – történetnek) éppen úgy vagyunk cselekvői, mint áldozatai.²⁴

Erősítésképpen újra az *Egynyári vakjátzsma III/2.* passzusaihoz fordulok. A madár-fészek szétszedésének időpontjáról elmélkedik a beszélő. Majd így folytatja:

„Ez is regény lenne, de ezért már azt se vállalom, hogy a regényt írom, csak azt vállalom a javamra ítélni akaró vonalbíróval szemben, hogy én egy nagyon-nagyon rossz író vagyok, és én vagyok Philip Marlow, Terry barátja, de benne lakozom, bennem van a

²⁴ RICOEUR, *i. m.*, 313.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

Philip Marlow és a Terry is, és én tudom, hogy a Terry Lennox nem »hibás«, most, hogy végre megértettem, miért csalódott a Terry Lennox nevű barátjában annyira a Philip Marlow, most rögtön elkezdtem megérteni is, hogy ez nem lehet soha másképp; és azon töprengök, hogy ha egyszer írok, ha egyszer ehhez olyan gépem van, amelyik a kettőzéssel néha hadilábon áll, az »annyit« helyett »anyit« üt például le, nem lehetne-e, hogy radiózni ne kelljen, az »annyi« szót »anyányi«-val helyettesíteni.”²⁵

Regény, játék, Chandler idézett műve, olvasó és olvasmány kölcsönössége, a nyelv hatalma, a technikai médium torzításaival szembeszegülés, azaz a torzítás előnyre fordítása, mindez az élőbeszédhez közelítő, ám a versszerűségtől sem nagyon-nagyon távoli hangon előadva, a személyességet a (belső) monológ imitációja látszik szavatolni. Egészében és részleteiben a versre rájátszva, annak tematikáját megjelenítve, az olvasó dilemmáját a megértés kísérletébe ágyazva, a megértést egyben másképpen-értésnek fel-fogva. Ugyanakkor a madár-„ügy” egy epizódjából indul ki a beszélő, hogy a szemelvény folytatásában Szpéróhoz jussunk el. S ezáltal jelezve, hogy az ismétlés/ismétlődés egyben elmozdulás, az újra-olvasás során másfelé (is) nyílnak a horizontok. Miközben a regényírás „akarása” többesélyű eredménnyel kecsegtet, amiképpen az én(ek)-megképződéséé is. Többszörös áttétellel letem segítségre Kosztolányinál, részint az idézett regényrészletek, sorok, versek összeolvasása nyomán támadt kétségeimre. Ami a Nat Roid-„önolvasó” stratégiájának megközelítését ösztönözheti; s ami a „költészet” és a „valóság” örök vitáját szintén plasztikusabbá teheti:

„Minden írás, mely mögött nincs az egész élet titka, értelmetlen. Mit fecseg az, aki érti az életet. Az igazi költő nem érti az életet, s azért ír, hogy az írással, mint tettel megértse. (Nem azért, hogy másokkal, mint valami tanítómester, megértesse.)”²⁶

Gyorsan tegyem hozzá, az írás címe: *Miért írunk?* A Nat Roid-kötettől indultam el, Kosztolányihoz jutottam, egyben érzékeltetve, hogy Nat Roidtól merrefelé (persze, ennél jóval többfelé) vezethetnek az utak. „És most letakarom az írógépet a műanyag huzattal.”²⁷ – „Miből változzak – mivé?”²⁸ – „Minden csak idéző jel.”²⁹

²⁵ *Egynyári vakjatszma III/2*, 249.

²⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*, vál., s. a. r. RÉZ Pál, Bp., 1990, 450.

²⁷ *Christo csomagolásai = A becsomagolt vízpart*, 33.

²⁸ *Rilke-szökökutas torzó = uo.*, 105.

²⁹ *Előszó Paul Kleéhez = uo.*, 96. A különböző időszakokban írt versek az életmű belső utalásrendszerének feltételezésére engednek következtetni.

KOVÁCS JÓZSEF

SINKÓ ERVIN MAGYAR NYELVŰ LEVELEI MIROSLAV KRLEŽÁHOZ¹

A Sinkó-kutató Bosnyák István (1940–2009) emlékének

A Sinkó–Krlježa levelezés könnyen megragadhatott volna az egyoldalú – Krlježától megválaszolatlanul hagyott – alkalmi üdvözlések szintjén. Az üdülőhelyekre és üdülőhelyekről küldött táviratok, képeslapok arra szolgáltak, hogy kellő alázattal biztosítsák a Mestert küldőjük töretlen hűségéről, felhívják figyelmét létezésére és megpróbáljanak egyfajta elismerést kieszközölni számára. Például említhetjük a Baška Vodáról küldött táviratot, amelyben Sinkó köszönetét fejezi ki („Hvala Vam”) Krlježának talán a fürdő vizéért, vagy mert felhívta figyelmét erre a helyre, nem tudhatjuk pontosan.²

E magatartás gyökerét talán a Krlježához írt első, a Sinkó-hagyatékban talált – s ezért feltehetően el sem küldött –levelében³ találhatjuk meg, amelyben a „Lieber, verehrter, guter Freund” megszólítás után felteszi a kérdést, hogy szabad-e Önt barátomnak szólítani: „Nicht war, ich darf Sie als Freund ansprechen?” – ez a kérdés azonban megválaszolatlan maradt, és Krlježa soha nem érezte, hogy szorosabb, baráti kapcsolatot kívánna létesíteni vele. A kért támogatást, a bevezetést a jugoszláviai irodalmi életbe azonban megkapta az ország legtekintélyesebb írójától, aki írói tekintélyét még növelni is tudja a titoista Jugoszláviában, amikor többek között az írói címet is a partizánhadsegregben való szolgálat elismeréseként osztogatták.

1959-ben Sinkót tiszteletbeli, rendes egyetemi tanárrá (honorarni redni profesor) nevezik ki az újvidéki egyetem újonnan szervezett magyar tanszékére. Sinkó október 21-én tartja székfoglaló előadását s erről a következő levélben értesíti Krlježát:

Kedves és igen kedves Krlježa,

eddig minden jónak mutatkozik, jobbnak, mint rossz perceimben gondoltam. Részleteket majd, remélhetőleg mielőbb, előszóban – ezúttal csak emlékeztetni akarom létezésre és ígéretére, hogy hamarosan meglátogat bennünket. A Polja valóban rokonszenves társasága szívdobogva várja – de Mici és én is, akik kevésbé rokonszenvesek va-

¹ A zágrábi Nemzeti Könyvtárban őrzött Krlježa-hagyaték 26 tételt tartalmaz Sinkó neve alatt: 4 táviratot, 8 képeslapot és 14 – köztük 8 magyar nyelven írt – levelet. Mivel a hagyaték az író akaratának megfelelően halála után 25 évig nem volt kutatható, az itt közölt levelek kényszerűen kimaradtak a Sinkó-levelezéskötetből.

² Sinkó távirata Krlježának 1953. július 11-én.

³ Az első találkozásról lásd SINKÓ ERVIN, *Honfoglalás előtt*, Újvidék, Forum, 1976, 10–11; a levélváltásról: SINKÓ ERVIN *Levelezése* (a továbbiakban: SL), Bp., Argumentum, 2001, I, 329–330. sz. levél.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

gyunk, szintén nagyon várjuk, Telefonunk állítólag már a napokban lesz, és egyelőre csak a címünket közölhetem: Čirpanova 47.

Mindkettőnk nevében szeretettel várja

Sinkó.

Novi Sad, 1959. okt. 25.

Kérem, ne felejtse el, ugyancsak mindkettőnk nevében üdvözölni Brelát.

Az értesítésre Krleža azonnal válaszol.⁴ Hangja udvarias, de inkább kioktató, mint elismerő. Az itt közölt fogalmazvány a Sinkó-levél első lapjának hátoldalán található:

Kedves Sinkó,

Ne felejtse el kérem, hogy az embernek elsősorban izmosnak kell lenni, ha [a katedráján?] kitartani kíván akármilyen világnak, a gondolkodás törvényeit (tisztelni) és ha arra fordul a sors, az ész védelmére a fegyveres ellenállásra is elszánni magát.

A jövő még mindig mint valami csodálatos fata morgana lebeg előttünk és ha az egész Újvidék valami jobbnak mutatkozik mint eddig, [...] annak csak örülök. Köszönöm a kedves levelet és üdvözlöm kedves feleségét

vaš M. K.⁵

Az újvidéki Forum Kiadó 1960-ban megjelentette Krleža *Bankett Blitvában* című művét, Herceg János fordításában. A Magyar Szóban megjelent ismertetést a következő levél kíséretében küldte el Sinkó Krležának:

Kedves Krleža,

a nagy útról való visszatérése alkalmából baráti régi szeretettel köszöntöm mindkettőnk nevében.

Mellékelten küldöm az itteni Magyar Szóban megjelent ismertetést a Banket u Blitviről; az írója, Bori Imre, fiatalember és az én asszisztensem a fakultáson.

Szeretettel köszönti

Sinkó Ervin.

Novi Sad, 1962. febr. 28.

A következő levél, amelyben Sinkó felajánlja közreműködését Krleža-művek magyarországi kiadásának megszervezésében az író hetvenedik születésnapjára, egy nagyszabású tervet körvonalaz. Itt voltaképpen két, egymással párhuzamosan futó eseményről volt szó, amelyekre azonban Sinkónak egyáltalán nem volt befolyása. Az újvidéki Forum szépirodalmi műveket tervezett kiadni, ehhez nem volt szüksége Sinkó közreműködésére, a budapesti Európa Kiadó pedig, amely tudott Sinkó eltiltásáról, amit Hevesi Gyula akadémikus finoman úgy fogalmazott meg egy levelében, hogy mellőzésében

⁴ Miroslav Krleža Sinkó Ervinnek, SL II, 111. sz. levél.

⁵ A fogalmazvány végén (és magát személyesen) áthúzva; az aláírás alatt: *dovidenja zdravo*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

„nagyobb súllyal utaltak politikai megfontolásokra mégpedig igen rendes elvtársak is”,⁶ egyáltalán nem kért Sinkó közreműködéséből.

Kedves, igen kedves Krleža,

először is: megérkeztünk, amint látja és ha nem tudná, akkor azt is tudnia kellene, hogy Mici is, én is nagyon sajnáltuk, hogy elutazásunk előtt nem találkozhattunk. Sajnálunk, mert már nagyon-nagyon kevesen vannak azok, akikkel igazán jó együtt lenni.

Kérdéssel illetve kéréssel fordulok ezúttal Magához. A budapesti magyarok, mint értesültem, hajlandók volnának 3–4 eddig *magyarul* meg nem jelent Krleža könyvből kétháromezer példányt a Forumtól (a noviszáditól) magyarországi eladásra átvenni. A Forum arra kért meg engem, hogy segítek neki és kérem meg Magát, hogy mondja meg, melyek azok a művei, amiknek a lefordítását egy ilyen koprodukció céljára, magyarra fordításra megengedné illetőleg helyeselné. Én a magam részéről elsősorban arra gondoltam, hogy legalább két vastag kötetre való essayvel kellene kezdeni; ebből a szempontból tudnak Krležáról legkevesebbet a magyarok odaát. S ezek megválogatását, természetesen akkor, ha Maga beleegyezik, én szívesen vállalnám – s ezúttal a fordítást is itt magam ellenőrizném. Ennek a lehetőségnek annál inkább örülök, mert a magam példáján tapasztaltam, hogy tekintettel a világ minden részén élő magyar „diasporára”, a magyarul megjelenő Krleža könyvek nemzetközi jelentőségüket végre érvényre juttathatnák. Minthogy az itteni kiadóvállalat emberei a hónap végén Pestre utaznak, arra kérem, hogy pár sorban értesítsen beleegyezéséről. Ha szükségesnek látja, a Forum esetleg Farkas Nándort vagy másvalakit Zágrebba küld, hogy a részleteket személyesen is megbeszélje Magával.

Mici annakidején, ha emlékszik még rá, lefordította a *Zlato i srebro Zadra* és az *Izlet u Mađarsku-t* s ezeket a fordításokat Vaso Bogdanov annakidején elkérte Micitől. Ha lehetne, nagyon kérem, próbálja meg személyes autoritásával Vasotól ezeket a kéziratokat visszaszerezni. Gyönyörű kötetet lehetne a maga képzőművészekről és képzőművészetről szóló tanulmányaiból összeállítani!

Bocsásson meg a túlhosszúra nyúlt, de számomra is fontos ügyben írt levelemért. Ha Maga nem érne rá arra, hogy összeállítsa a magyarra fordítandó kötetek tartalmát, én, ha felhatalmaz rá, megtenném a részletes előterjesztésemet. Nem tudom, emlékszik-e az én írásomra, mely „*Djelo Miroslava Krleže*” címen jelent meg – az volna esetleg szélesebb részletezéssel az előszó a magyar kiadáshoz. Ez utóbbi azonban persze nem fontos. Ha volna valami ennél jobb, akkor azzal indulna útjára a három, négy vagy esetleg öt Krleža-kötet.

C'est tout. Egyébként is jól vagyunk és Micivel együtt a régi szeretettel és ragaszkodással üdvözli

Sinkó

(Novi Sad, 16. X. 62.)

⁶ Hevesi Gyula Sinkó Ervinnek, SL II, 260. sz. levél.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2013. évfolyam 14. szám

Postafordultával küldött válaszában Krleža elégedetten nyugtázza Sinkó levelének vételét, és közli, hogy kész fogadni Farkast, vagy valakit, aki el tud utazni Zágrábba.⁷

A következő évben Krleža a „kedves, öreg Sinkóm”-tól egy korábban megjelent cikkének a kéziratát kéri, aminek Sinkó készségesen tesz eleget.⁸

Drága jó Krleža,

köszönöm, hogy eszébe jutottam s ma érkezett levelére sietek – és siethetek – válaszolni, mert rövid keresés után sikerült megtalálnom a kérdéses cikk kéziratát. Mellékelten mindjárt küldöm is. Csakugyan azt hiszem, hogy a kiadó valóban kitűnően felhasználhatja, Grazban nem lesz neki nehéz megszerezni az „Express”-nek azt a számát, amelyből az idézeteket szedtem ki annakidején. (A lapot akkor Magának visszaadtam.) De azt hiszem, további citátumok nem tennék frappánsabbá a tézist, hogy az úgynevezett élet ez esetben az irodalom mögött kullog, valósággal másolja, anélkül hogy tudatában volna, plagizálja a költőt és a költészetet.

Remélem pihenten és szerencsésen érkeztek Brioniba – s talán szabad azt is remélnem, hogy nem nagyon sok idő múlva, üdvözölhetem Zagreb szeretett falai közt. Mindkettőnk meleg üdvözlését küldve mindkettőjüknek

szerezzel köszönti és várja vissza az, aki szőröstül-bőröstül a magáé,

Sinkó

Zagreb, 1963. aug. 12.

A következő év tavaszán Krleža két hónapon át a Kultúrkapcsolatok Intézetének vendége volt Budapesten. Valószínűleg erre az időre fordították le és mutatták be Krleža *Areteusz* című színművét. Sinkó lelkes hangú levelével kapcsolatban csak annyit jegyez meg, hogy az ünnepeltetés és siker nem volt más, mint „egy ócska és régi túlszűfolt moziban egy meleg május esti gnjavaža” (smárolás).⁹

Kedves Krleža,

még ha akarnék, akkor sem lehetne Magáról megfedkezni: még Brelára is utánam jön a Maga budapesti ünnepeltetésének visszhangja. Mellékelten küldöm az „Élet és irodalom” VIII. évf. 24. száma 1964. jún. 13.-i cikkét.

Szeretettel a maga hűségese

Sinkója

Brela, 1964. jún. 18.

A képeslapot Krleža 71. születésnapjára küldte:

⁷ Miroslav Krleža Sinkó Ervinnek, SL II, 194. sz. levél.

⁸ Miroslav Krleža Sinkó Ervinnek, SL II, 236. sz. levél.

⁹ Miroslav Krleža Sinkó Ervinnek, SL II, 273. sz. levél.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
20. évfolyam 1. szám

Drága jó Krleža,
minthogy a legközelebbi postahivatalig, Baška Vodara nem akarunk elzárándokolni sürgönyzés céljából, engedje meg, hogy ezen a képeslapon mondjam el, amit – remélem – úgyis tud – mennyire személyes szerencsémnek érzem, hogy Magának születése napját szerény, de annál melegebb jókívánságokkal ünnepelhesse Micivel együtt. Szívből, szívbeli szeretettel

Sinkó Ervin és Mici

1964. júl. 1.

A következő levél mintha sejteni engedné, hogy Sinkó tevékenyen részt vesz Krleža művei magyarországi kiadásának előkészítésében:

Kedves, kedves Krleža,
mint látja, már Novi Sadról írok, ahova, hála az én gépkocsivezetőmnek, pár nap előtt érkeztem meg. Mint gondolhatja, meglehetősen sok időt töltöttem a rádió mellett ezekben a napokban – és de Gaullenak adtam igazat, aki állítólag az eseményekről értesülve úgy nyilatkozott: Sic transit gloria mundi.

De tartok tőle, hogy ennél többről van szó.

Egyébként közölhetem, hogy a három könyv, amit a Forum magyar fordításban elkészített: a Filip Latinovicz, a Glembay-próza és a Glembay drámaciklus. Közben a magyarok közölték, hogy a Filip Latinovicz-cal egy kötetben akarják a novellákat is. Jelenleg a Forum vezérkara Pesten tartózkodik, hogy megbeszéljék ott a többi kérdést is. Egyebek között magukkal vitték az Ács Károly versfordításait is, hogy megkérdezzék, akarnák-e a magyarok a Krleža verseknek az ilyen kiadását is.

Ez minden. Amint valami újat megtudok, értesíteni fogom.

Remélni szeretném, hogy a csúnya ősz ellenére jó egészségben – és irántam és irántunk barátságos érzelmekkel élvezzi ezt a különben nem éppen élvezetes életet.

Mindkettőnk nevében ragaszkodó hűségese szeretettel üdvözlö

Sinkója

Novi Sad, 1964. okt. 19.

1965. október 17-én kelt Sinkó utolsó levele Krležához. Tényszerű beszámoló és kérés (nem először): telefonáljon, vagy ha Belgrádba tart, látogasson el hozzájuk. Krleža figyelmen kívül hagyja ezt a kérést. Azt kéri ellenben, hogy Sinkó, mint hű embere, keresse fel Farkas Nándort az újvidéki Forumnál, vagy hívja fel telefonon, és érdeklődjék művei kiadásának sajtóvisszhangjáról. Hogy ez megtörtént-e vagy sem, arról semmit sem tudhatunk.¹⁰

¹⁰ Miroslav Krleža Sinkó Ervinnek, SL II, 364. sz. levél.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

Igen kedves Krleža,

sajnálom, hogy még csak el sem búcsúzhattunk. Hirtelen határoztuk el, hogy útra kelünk, féltünk, hogy megromlik az idő. Szerencsésen megérkeztünk s most, miután a kaput elálló és az ablakokat teljes magasságukban elfödő vadromantikus vegetációt eltávolítottuk s a lakást is rendbe szedtük, jól fűtött szobákban mi is már rendben vagyunk.

Ha útja Belgrádba viszi, ne felejtse el bennünket. Biztonság okából íme a noviszadi telefonszámunk: 52533 – hiszen tudja, mennyire örülnénk, ha rászánná magát, hogy ide látogasson.

Mici nevében is hűségesen, szeretettel üdvözli

Sinkója

**SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: HARMÓNIA RA TEREMTVE.
TANULMÁNYOK MÁTYÁS KIRÁLYRÓL**
Budapest, Lucidus Kiadó, 2009, 152 l.

A kötet, amelyet kezünkbe vehetünk, nem túl vaskos, mintegy százötven lapnyi terjedelmű csupán, és tizenegy tanulmányt tartalmaz. Nem tűnnék igazán soknak, ha nem tudnánk meg mindjárt a fülszövegből, hogy valamennyi írás 2008-ban született, alkalmi mű, egészen pontosan „A reneszánsz éve” különböző eseményeihez kapcsolódik. Előzményük általában az élőbeszéd volt; találunk közöttük különböző magyarországi és külföldi konferencia-előadásokat, sőt, itt olvashatjuk a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülészakán elhangzott Mátyás-émlékbeszédet is. Szörényi László tudományos munkásságát – szellemes gondolkodását, hatalmas műveltségét – ismerve persze nem meglepő, hogy ennyiféle szegmensét tudta megragadni a 15. századi magyar humanizmus történetének, ám az mégis meghökkenti az embert, hogy e sokféle témáról mennyi új mondanója volt, és mennyire naprakészen ismeri a rájuk vonatkozó hazai és a külhoni szakirodalmat. Talán meg is lehet fordítani a tételt: arról beszélt, amiről volt mondanivalója. Megtanulhatjuk tehát a szerzőtől mellesleg azt is, hogy milyenek kell lennie az igényes alkalmi beszédnek, előadásnak; mennyire hasznos, ha valaki friss szemmel közelít egy-egy problémához, és nem tehetetlenül, elavult kutatási hagyományokhoz ragaszkodva szaporítja végtelenül hosszan a szót.

A tizenegy alkalmi írás szorosan összekapcsolódik, és szépen ívelő sort alkot: a király személyiségének – egy éremből kibontott – emblematis felvillantása után Janus Pannonius-problémák következnek, majd hozzájuk kapcsolódva politika- és irodalomtörténeti kérdések elemzése, végül az udvari történetíró, Antonio Bonfini művein keresztül eljutunk a Mátyás-hagyományhoz, a nagy király 16. századi utóéletéhez. Az utolsó tanulmány a magyarországi humanizmus-kutatás huszadik századi fordulópontjait áttekintve a kor szak tudománytörténetének nyújtja rövid összefoglalását. Minden együtt van tehát, mondhatjuk nyugodtan, nem hiányzik a historiográfiai reflexió sem. Szörényi László cikkei azonban nemcsak horizontálisan kapcsolódnak össze, hanem egyenként, önmagukban is sokféle, teljesek: irodalom, politika, művészettörténet, filológia, tudománytörténet fonódik bennük össze, mintha azt akarnák példázni, hogy a Mátyás-kor, és maga a főszereplő, Hunyadi Mátyás alakja nem érthető meg csupán egyetlen aspektusból, egyetlen tudomány szemszögéből. Tudom, hogy e körben triviális, amit most mondtam, de sajnos vannak tudományágak – és a hazai művészettörténet-írás tradicionálisan ezek közé tartozik –, amelyeknek képviselői az effajta enciklopédikus vizsgálódásnak sokszor még a közelébe sem jutnak el.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

A továbbiakban – a klasszikus könyvismertetés szabályai szerint – sorra veszem a cikkeket, pontosabban az azokban felvetett problémákat. Talán elnézik, hogy – lévén művészettörténész – kiemelten reflektáljak a művészeti reprezentációt érintő részekre. Annál is inkább, mert ezek a kérdések, vagy inkább válaszok, felvetések nem csupán pár szavas, odavetett megjegyzések, hanem a lényeghez tartoznak és a szűk szakma számára is megszívlelendők, illetve továbbgondolkodásra sarkallók.

Itt van mindjárt az *Animus regis*-érem, amellyel a kötet előszava, előljáró beszéde kezdődik. Régi ismerősünk a kép, számtalanszor reprodukálták: a király fiatal, arca profilba fordul, fején koszorú. A szerző csak a felirattal foglalkozik: „animus regis regna nobilitat et obscurat”, mondja a hátlap szövege, s hosszan ismerkedhetünk azzal a problémával, hogy miként teheti nemessé és boríthatja homályba a király saját királyságát. Már itt felvetül a kötet egyik vezérmotívuma, a civilizált és a barbár uralkodó képe, Mátyás mint a második Attila kétféle, intrikus és barátságos interpretációja. Ha valaki nem rest, és megnézi, mit ír erről az éremről a Budapesti Történeti Múzeum 2008-as Mátyás király-kiállításának katalógusa (vagyis a legfrissebb szakirodalom), igencsak elcsodálkozik. A jeles szerzőnek – a bécsi Kunsthistorisches Museum éremgyűjteménye kurátorának – a datálás a témája, és azt igyekszik bebizonyítani, hogy nem ismerünk a nagy király életében készült érempéldányt, sőt, talán ilyen egyáltalán nem is volt. Értelmezésről szó nem esik. Pedig, mondanom sem kell, ha a ma ismert érempéldányok a király 16. századi utóéletéhez is tartoznak – mert ebben csakugyan nem érdemes kételkedni –, akkor is fel

kellene tární a jelentésüket. Szörényi László egyetlen bekezdésében több a szellem, mint a katalógus három sűrűn teleírt lapján. Vajon ki választhatta ki annak idején az éremre írt szöveget?

A *Panegyricus és eposz Janus Pannoniusnál* című fejezet a költő leghosszabb költeményeivel, azok közül is a Jacopo Antonio Marcellóra, a velencei patriciusra írott dicsőítő költeménnyel foglalkozik, igazolva azt az újabb elemző megközelítést, amely – Huszti József többször is kritizált, de máig egyetlen Janus-monográfiájával ellentétben – a panegyricusokat is az életmű fontos részének tekinti. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Szentmártoni Szabó Géza felfedezése, amely 2010-ben éppen egy Janus-panegyricust, az Anjou Renéhez írottat tette teljessé, ezt tovább fogja erősíteni.) A vers költői apparátusa elképesztően sokrétű, sok forrásból táplálkozik, Homérosztól és Vergiliustól kezdve a szentek seregén át Lorenzo Valla áldásos hatásáig terjed. Utóbbi, a 15. század egyik legragyogóbb humanistáját mára sikerült megszabadítani az ateizmus és pogányság – utóbb ráakódott – sötét vádjától, s ez erősen átszínezi azt a rajongást, amellyel Janus feléje fordult. A panegyricusban megjelenik még egy érdekes momentum: nem tudok arról, hogy észrevettük volna, hogy Jacopo Antonio Marcello is megkapta a Sárkányrendet. Más korabeli, jelentős költői mű nem is említi a Sárkányrend-jelvényét. Úgy tűnik fel, itt megint az értelmezés új lehetősége kínálkozik a kérdést kutatók számára, olyasvalaki – Janus – tollából, aki pontosan tudta, hogy mit, miért ír.

Az ateizmus vádjával foglalkozik a *Dákok Rómában: Janus Pannonius és a szentévi zárandoklat* című cikk is. Itt azo-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

kat a híres verseket elemzi, amelyekben gúny tárgyává tételnek az örök városba igyekvő zarándokok. A szerző egy Petrarca-paródiát ismer fel; vagyis ismét egy költői ujjgyakorlatot kell látnunk, és nem a költő lelkének őszinte látomását. Újra Huszti Janus-monográfiájával kerülünk szembe. Alighanem arról van szó, hogy egy időben az ateizmust szívesen olvasták rá a humanistákra, akárcsak a pogányságot a képzőművészekre. A kérdésfeltevés abszurd; a reneszánsz Luther fellépéséig nem lehetett más, mint katolikus, ezen utólag aligha lehet változtatni. Hogy a 15. század közepén a pécsi püspökre a pogányság árnya vetült volna, ma már szimpla szármarságnak látszik.

A *Janus Pannonius és a Hunyadiak* című dolgozat azt a régi problémát járja körül, hogy a humanista költő nem írt hosszú dicsőítő költeményt Mátyás királyról. A tárgy tehát az életműből hiányzó panegyricus. Mátyás billegő legitimitását többen próbálták megtámogatni; Andreas Pannonius királytükreben Hunyadi János rögtön a mennybe került, és maga Mátyás is az isteni gondviselésnek köszönhette a királyságát; Bonfini is az isteni gondviselést emlegette, de ugyanakkor az uralkodóban látta összegeződve a római köztársasági erények valamennyi fenséges vonását is. A kínos hiányérzetet fokozza, hogy Janusról pontosan lehet tudni: tisztában volt vele, hogy a költőnek hősi témákat kell megénekelnie, és a Borso d'Este életét feldolgozó hőseposzt, a *Borsiaszt* Tito Strozzi épp Janus Pannonius biztatására kezdte írni. Hazatérve Magyarországra, időbe tellett, mire végzetesen megromlott a költő és a király viszonya. Lehet, hogy már kezdetől fogva rossz volt? Ezt a kérdést is még sokszor fogjuk újra és újra fölteni.

A nagyszabású *Emlékbeszéd Mátyás királyról* II. Pius pápát választotta kiindulópontjául, vagyis azt a képet, amelyet a humanistából lett egyházfő Magyarországról alkotott. A tanulmányt elolvasva egyre plasztikusabban kezd előttem feltűnni II. Pius pápa alakja; és sajnos kezdem egyre kevésbé idealizáltan látni Aenes Sylviust. Kiderül, hogy a szultán keresztény hitre térítéséért milyen könnyedén odaadta volna a törököknek Magyarországot. Ugyanolyan fantazmagória volt ez is, mint az általa személyesen vezetni szándékozott kereszties hadjárat. Tisztában volt-e ideája képtelenségével? A levelet mindenesetre nem publikálta. Úgy látszik, II. Pius Rómája is könnyű kézzel politizált kelet felé. Persze a másik oldal sem jobb: kevesen tudják – itt is olvasható –, hogy Mátyás, ha politikai érdeke úgy kívánta, ki tudta mutatni rokonságát a török szultánnal: állítólag nagyanyja leánytestvére volt II. Mehmed *keresztény* anyja. A kötetben olvasható írások általában, de ez különösen erősen hangsúlyozza, hogy mennyi a tennivalója a Mátyás-kor kutatásának. Nincs Mátyás-kori okmánytár, hiányzik a *történeti kézikönyv*.

A *diplomáciailag felhasznált Attila: Janus Pannonius követként Rómában* talán a legtávlatosabban fejti ki a hun–magyar történeti párhuzamot, a hun és a magyar nép később oly sokszor hangoztatott rokonságát, annak összes következményével együtt. 1465-ben magyar küldöttség ment Rómába, hogy üdvözlje az új pápát, II. Pált, és támogatását kérje a király törökellenes hadjáratához. A követséget Janus vezette, ő volt, aki két beszédet is mondott a pápa előtt, egyet nyilvánosan, egyet magánkihallgatáson. A két oráció egymáshoz való viszonya és szöveghagyománya máig

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

tisztázatlan (erre nem árt figyelmeztetni), de biztosan elhangzott a magyar történelem hazai interpretációja. A hunok kiemelt szerepet játszottak benne, Attila Szent Leó intésére megkímélte Rómát, s a magyar uralkodók – Szent Istvántól kezdve – a pápának vetették alá magukat, nem a császárnak. Az imponáló sor végén ott áll Mátyás, aki most szintén védelmet kér. Igaza van a szerzőnek, amikor elképesztőnek ítéli Attila emlegetését a római pápa előtt; a kérdés, ami fölvetül, a hun–magyar azonosság tudata és annak politikai interpretációja a késő középkori Magyarországon. Ez expressis verbis megjelenik a Thuróczy-krónika végén, Mátyást *Attila secundus*nak, második Attilának nevezve. Az önkéntes párhuzamot a magyar király ellenségei derekasán ki is használták; gondoljunk például a politikai kalandor Callimachus Experiensre, aki egész könyvet írt Attiláról, Mátyás portréját rejtve a gonosz hun király álarca mögé. Az 1465-ben Janus által megfogalmazott történeti konstrukció mindenesetre időtállóan bizonyult; a magyarok és a hunok azonosítása azóta is, mindig súlyos politikai üzenetet hordoz.

Mátyás király és Silius Italicus eposzának kapcsolatát tekinti át a következő írás: alapja egy híres levél, amelyet állítólag Mátyás írt Pomponio Letónak Rómába, megköszönve a neki küldött Silius Italicus-kiadást. Több kérdés vetődik fel: miért írta a király, hogy a humanista *ismét* megemlékezett róla, vagyis először korábban, talán 1465-ben, amikor Janus ott járt. A másik kérdés: vajon mikor olvasta a király Silius Italicust? Vajon hogyan viszonyul mindehhez az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 8. jelzetű corvinája? Hangsúlyossá válik továbbá egy újabb, igen kínos probléma: a híres levélnek nincs kritikai

kiadása, máig csupán egy tudománytörténeti értékű műre szokás hivatkozni. Nagyon tanulságos annak áttekintése, ki hogyan interpretálta ezt a levelet. Mélyen érintve vagyunk, művészettörténészek: itt szerepel *Blandius miniator noster*, akiről sajnos máig nem tudjuk, ki volt, azután a kapott *nyomtatott* – és nem kézzel írott, illuminált – könyvek stb., vagyis a budai Corvina Könyvtár kezdeteinek megannyi súlyos kérdése.

A Hunyadi-kor magyarországi humanizmusának műfaj történeti jelentősége azaz az irodalomtörténeti problémával néz szembe, amely a késő középkorban inkább szétválasztva, mint egybedolgozva kezelte, tárgyalta a magyar nyelvű, „középkori” irodalmat és a humanisták latin nyelven művelt literatúráját. A kettő egymásra hatását Gerézdi Rabán, majd Tarnai Andor vizsgálta. A király udvari propagandájában – mint láttuk – kiemelt szerepet játszott az Attila-kultusz, a pogány ősök és a keresztény királyság összekapcsolása. A humanista, latin nyelvű műfajokat csak Janus honosíthatta volna meg Magyarországon, de ezt éppen hazatérése, majd politikai meghasonlottsága lehetetlenné tette. A magyar nyelvű történeti énekekről csak gyér számú, retorizált források szólnak, ezeket a szerző egy újabbal egészítette ki, Giovanni Albino Lucano, Aragóniai Alfonz udvari könyvtárosának *Az otrantói háború* című munkájával, ahol a jól ismert motívumokat lehet olvasni a fegyvertáncot járó, dalokat éneklő magyar katonákról. Egyetlen anyanyelvű példánk van, a *Szabács viadala*, amelynek eredetiségét sokáig vitatták; Szörényi László is Kulcsár Péter álláspontjára helyezkedik, és további szempontokat ad a költemény irodalomtörténeti helyének újraértelmezéséhez. Meg

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

kell jegyezni, hogy a hazai művészettörténet-írásban is máig visszatérő nyomozati célkitűzés, hogy kimutassuk az import motívumok meggyökerezését, elmagyarosodását, ám nem különösebb sikerrel; a Jagelló-korban épp az az érdekes, hogy az antikizáló formák tisztán őrzik itáliai eredetüket; talán sehol másutt Európában nem ennyire tisztán.

A *Magyar történeti vonatkozások Bonfini Symposionjában* áttekinti a mű újabbban gazdaggá vált irodalmát, külön kiemelve Pajorin Klára tanulmányait, majd szemlézi a magyar történelmet illető részleteket, amelyek a nagy mű, a *Magyar történet* előkészületeiként, mintegy építőköveiként értelmezhetők. Ebben is megtalálhatók a szkíta–hun–magyar azonosság toposzai; az egyszerre két császárral küzdő Mátyás alakja, vagyis a két pogány közt őrlődő ország képének egyik őse; Mátyás pannon Itáliája, és szerepel persze a Corvinusok – épp Bonfini által kidolgozott – római származása is. Egyértelmű, hogy az olasz történetíró Itáliában írott művéhez bőven szerzett magyar információkat, és inkább a király elképzeléseit képviselte a magyarok történeti szerepéről, mint Beatrix családjáét. Nem véletlen, hogy a királyné felolvasójaként nem tudta karrierjét kiépíteni, és rövid úton mehetett haza.

Bonfini történeti művének utóéletével foglalkozik *A magyarországi latin humanista történetírás és népryelvi átalakítása*, amelyben Heltai Gáspár magyar nyelvű Bonfini-parafrazisa a téma. Heltai műve önálló irodalmi teljesítmény, amely nagy hatást gyakorolt az utókorra. Pontosan megismerjük a történetet, amelynek eredményeképp született a mű. Szörényi azonban persze tovább olvas, és jó érzékkel tér ki az esztergomi érseki palota elpusztult

freskóira, amelyek Bonfini szerint a magyar uralkodókat ábrázolták, s amelyeket – ugyancsak Bonfini szerint – Vitéz János festetett. Heltai megtoldja sorukat négy képpel, II. Ulászló és II. Lajos portréjával, és még két másikkal, amelyek kétségkívül mind allegorikus tartalmúak voltak. Heltai szerint „János érsek” – hisz ő a megrendelő – a jövőbe látott; megfestette az ellenkirályok küzdelmét és a magyar koronát megszerző törököt is.

A lényegre tapint rá a szerző megint csak: fogalmunk sincs, hogy itt miből merített Heltai. Az esztergomi érseki palota nagyterme ugyanis a 16. század végi ostromokig látható volt, benne freskókkal, amelyekről néhány német utazó hírt adott. Hogyan jutott el, s főképp mi jutott el Heltaihoz ezekből a leírásokból, vagy a képekről szóló hírekből, nem tudjuk; mindenesetre nem ez az egyetlen hely, ahol anekdotikus részlettel toldja meg Bonfini, s bővíti a Mátyás-utóélet lapjait.

Az utolsó írás – *A magyarországi humanizmus-kutatás XX. századi fordulópontjai* – egy Mátyás-kötet végére illő tisztelgés a magyar humanizmus-kutatás nagy alakjai, mindenekelőtt Klaniczay Tibor előtt, aki a század második felének fontos munkálatait elindította és menetüket hosszasan befolyásolta; nem melleleg a tudományt – és tárgyát – sikeresen integrálva az európai reneszánsz-kutatásba. Iskolát teremtett nemcsak idehaza, hanem vendégprofesszorként külföldön is. A halála óta eltelt időszak munkái is az általa alkotott kezdetekhez kapcsolódnak. A tudománytörténeti áttekintés 2008-ig fut, s szerepelnek benne – mutatva a szerző sokoldalú érdeklődését – a budapesti múzeumokban rendezett kiállítások is, amelyek a Mátyás-kort állították a középpont-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2011. évfolyam 1. szám

ba, Vitéz János és Janus Pannonius könyvtárától a reneszánsz 16–17. századi utóéletéig mutatva be a tárgyi hagyatékot. Szörényi László volt az, talán még emlékeznek rá többen is, aki a Magyar Nemzeti Galéria késő reneszánsz kiállítását 2008 márciusában megnyitotta.

Hogy mennyire fontos Mátyásnak, a magyar történelem egyik legnagyobb uralkodójának a korszakát elemezni, az érdeklődést iránta ébren tartani, nem kell hangsúlyoznom. Lehet vitatni a személyiségét, politikáját, bár úgy gondolom, ezeket a vitákat sokszor inkább történész elődeinkkel folytatjuk, nem magával az uralkodóval, híveivel vagy ellenlábasaival, és sokszor – utólag látszik csak – inkább szólnak e viták a tudósok saját történeti helyzetéről, mint a késő középkorról. Egy azonban biztos, a történelmi alak nagysága. Hadd idézzem föl azt az anekdotát, amelyből a kötet címe is származik, Leonardo festészetről írott traktátusának ismert passzusát. A „harmóniára teremtett” emberi lélekről Mátyás király oktatja ki a költőt, amikor a festészet és a költészet versengésében a festő munkáját nyilvánítja győz-

tesnek, mert alkotásával magasabb rendű érzékszervhez fordul. A tartalomtól eltekintve, maga a tény, hogy a korszak egyik legnagyobb festője a *paragone*, vagyis a művészetek versengésének döntőbírája a magyar királyt tette meg, a legékesebb bizonyítéka annak, hogy Mátyásról mennyire pozitív kép élt a humanisták Itáliájában. Ennek az ottani közvélekedésnek Magyarországon, Budán, Visegrádon volt az aranyfedezete.

Nagyon örülünk annak, hogy a reneszánsz évében Szörényi Lászlónak alkalma nyílt elmondania sok-sok régi kérdéstről a véleményét, az önálló, a korábbiaktól gyakran elütő véleményét, és feltennie újabb kérdéseket. Szerencsések vagyunk, hogy ezeket az írásokat most egybegyűjtve olvashatjuk, és nem kell tizenegy helyről „összevadászni” őket. Egybegyűjtve a sokfélé, új, összefüggő kép körvonalai rajzolódnak ki. Köszönet illeti a Lucidus Kiadót, amiért Szörényi László könyvét alapműveket közlő, illetve újraközlő sorozatának kötetei közé illesztette.

Mikó Árpád

AB UPPSALIA USQUE AD DEBRECINUM.

A NEOLATIN TANULMÁNYOK NEMZETKÖZI TÁRSASÁGA (IANLS)

XIV. NEMZETKÖZI KONGRESSZUSA (UPPSALA, 2009. AUGUSZTUS 2–9.)

MAGYAR ELŐADÓINAK DOLGOZATAI MAGYARUL

(DEBRECEN, 2009. NOVEMBER 26–27.)

Szerkesztette Havas László és Tegye Imre, Debrecen, Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis, 2010 (Classica – Mediaevalia – Neolatina, 5), 124 l.

Örvendetes dolog, hogy a mostoha publikációs lehetőségek ellenére is egyre több fórumon kaphatnak nyilvánosságot a magyarországi latinság megélénkülő kutatásának eredményei. A kifejezetten a hazai

neolatin stúdiumok külföldi megismertetésére létrehozott, idegen nyelvű *Camoenae Hungaricae* című éves kiadvány mellett rendszeresen biztosít megjelenési lehetőséget a kapcsolódó tanulmányoknak a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

Magyarországi Neolatin Társaság Debreceni Tagozatának kiadványsorozata, a *Classica – Mediaevalia – Neolatina* is. Ötödik kötetében tizenkét konferencia-előadás írott változata szerepel, a szerzők betűrendjében, Ábrahám Ádámtól Tar Ibolyáig. Az alábbi ismertetésben annak alapján csoportosítva tekintem át a tanulmányokat, hogy milyen szálakkal fűződnek a magyar művelődéstörténethez, illetve melyik területének megismeréséhez járulnak hozzá fontos megállapításokkal.

1. Az összeállításban egy olyan dolgozat kapott helyet, amelyiknek nincsenek közvetlen magyar vonatkozásai. Lázár István Dávid Petrarcának a zsarnokságról vallott nézeteit elemzi államelméleti érdekű megállapításai alapján. Egyik invektívájában az ellen a vád ellen védekezik, mely szerint a zsarnokok társaságát élvezné. A cáfolat során fejti ki meggyőződését a kérdésben. Egy levelében az ideális uralkodót jellemzi.

2. Szorosabban kapcsolódnak a magyar művelődéstörténethez a külföldi szerzők magyar vonatkozású munkáit vizsgáló tanulmányok. Kettő is foglalkozik Szent Margit utóéletével.

Deák Viktória Hedvig dolgozatának segítségével bepillantunk a hagiográfia műhelytitkaiba. Garinus de Giaco 1340-re datált *Legenda maior*ja Margitot misztikus hősnőként mutatja be, a korszak divatjához és a szentséghez kapcsolódó hivatalos követelményekhez alkalmazkodva. Ennek érdekében jelentősen eltér legfőbb forrásától, a Marcellusnak tulajdonított *Legenda vetust*ól.

Sigismundo Ferrari domonkos rendtörténetének (Bécs, 1637) része a Margit-életrajz. M. Nagy Ilona megállapítása szerint elsődleges forrásként a Ráskay Lea

által 1510-ben másolt magyar nyelvű legendát használta, mivel ezt tartotta a leghitelesebbnek. Az olasz dominikánus nem tudott magyarul, ezért a szöveget Szegedi Ferenc Lénárd bécsi magyar diák, a későbbi egri püspök fordította latinra. Munkája beépült a Ferrari-életrajzba, így a magyar szöveg a 17. század latinságával megfogalmazva élt tovább.

Juan Luís Vives a tudományok hanyatlásának okairól értekezve (Antwerpen–Köln, 1531) a Mátyás-kort is érinti: a Beatrix kíséretével Magyarországra érkező jogászok bonyolult és nehézkes joggyakorlatot vezettek be, de ezt a király eltörölte és visszaállította a régi rendet. H. Kaucska Mária sorra veszi azokat az érveket, amelyek alapján valószínűsíthető, hogy Vives információi Oláh Miklóstól származhattak.

3. A magyarországi latinságban keletkezett munkák jó része a történeti irodalmat, a politikai eszmetörténetet érinti.

A 14. századi privilegiális okleveleknek egyik magyar sajátosságáról értekezik Rábai Krisztina. Az adományozott érdekeit narratív betétek részletezik. Stílárius eszközeik irodalmi szempontból is figyelmet érdemelnek. Ezek a novellisztikus részek lehetnek a krónikákban olvasható elbeszélések forrásai.

Kovacsóczy Farkas *Dialogus de administratione Transylvaniae* (Kolozsvar, 1584) című munkájában Petneházi Gábor mutatja ki Erasmus és Macchiavelli hatását. Az előbbie főként stílusában és megformálásában, az utóbbié a hatalomgyakorlással kapcsolatos nézeteiben fedezhető fel.

Ábrahám Ádám az Attila-kép alakulását vizsgálja, különös tekintettel négy 17–18. századi szerző munkásságára. A reformátusból katolikus hitre tért Otrókoci Főris

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Ferenc a nagyszombati jezsuita kollégiumba vitte be a protestáns őstörténeti tudásanyagot. Attilát a nyugati szerzők elmarasztalásával szemben kedvezőbb színben igyekszik feltüntetni. A későbbi jezsuita történetírók, Pray György, Katona István és Palma Ferenc Károly munkáiban Attila szerepe már egyre csökken, Szent István kerül előtérbe.

A 17–18. századi jezsuita történeti összefoglalókban Szabados György az évkönyv műfajának továbbélését vizsgálja. Inchofer Menyhért áttekintését a kritikai történetírás elődjeként jellemzi. Pray és Katona ugyancsak az annales-hagyományt követve tagolta az előadottakat. Munkáik azonban túl is mutatnak az évkönyvek sajátosságain. Pray őstörténeti hármaskönyvében a fő részek elé egy-egy tematikus értekezést illesztett, majd az évenként rendezett anyagot módszeres forráskritikával tárgyalta. A magyar királyokról szóló munkájának öt kötetéhez tudományos igényességgel gyűjtötte anyagát. Katonának sikerült először a kezdetektől saját koráig összefoglalni a magyar múltat, 42 kötetben.

Havas László Szent István *Intelmeinek* 18. századi hatását mutatja ki. II. Rákóczi Ferenc *Tractatus de potestate* című államelméleti munkájához nem véletlenül csatolta az *Intelmek* és az *Aranybulla* szövegét. A jó uralkodó és a szabadság összefüggéseinek vizsgálata során filológiai problémákra is fény derül: a Rákóczi által közölt *Intelmek* szövege nem azonos a *Tractatus* modern kritikai kiadásában olvasható redakcióval. Havas amellet érvel, hogy a Rákóczi-féle változat az eredeti munka autentikus olvasata.

4. Három tanulmány foglalkozik magyar szerzőknek olyan munkáival, ame-

lyek a szorosabb értelemben vett irodalomtörténetre tartoznak.

Tar Ibolya Janus Pannonius Racacinus-gyászversének értékeire hívja fel a figyelmet. Míg az elégiát eddig „rutinos ujjgákorlatként” tartották számon, az elemzésből kitűnik, hogy Janus a klasszikus mintákat felhasználva, de eredeti módon újítja meg a thrénosz műfaját. A barátság személyesen átélt élményét az antik etikai-filozófiai irodalom ismeretében fogalmazza meg, ugyanakkor felvillantja a humanizmus korában kialakuló újfajta emberi viszonyokat is.

Bár nem kapcsolódik Tar Ibolya dolgozatához, a Racacinus-elégiáról szólva mégsem hagyhatom említés nélkül legújabbban felfedezett magyar irodalom- és művelődéstörténeti vonatkozását. Ezen folyóirat hasábjain jelent meg nemrég (2011/2) Szentmártoni Szabó Géza tanulmánya, „*Márvánkőben metszett írás kopik, vészhet*”: *Nevezetes verssorok Ecsedi Báthory István nyírbátori tumbáján* címmel. A szerző vette észre, hogy a többször is publikált sírfelirat nyolcsoros epigrammája két Janus-vers négy-négy sorának kompilációja; az első éppen a Racacinus-gyászvers 35–38. sora.

Az Euryalus és Lucretia szerelméről szóló magyar nyelvű széphistória (1577) forrása révén kapcsolódik az európai latin-sághoz. A magyar irodalomtörténet mindmáig megoldatlan kérdése, hogy vajon mi lehetett a Pataki Névtelen mintája: vajon Enea Silvio Piccolomini elbeszélésének valamelyik latin kiadása, esetleg egy nemzeti nyelvű átdolgozás? Máté Ágnes fáradságot nem kímélve régóta dolgozik a rejtély megoldásán. Ennek szentelte remélhetőleg hamarosan nyomtatásban is olvasható PhD-értekezését is.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

Az ismertetett kötetben közölt tanulmányában a magyar széphistóriát Alessandro Braccesi olasz változatával (1470-es évek vége) összehasonlítva feltárja a latin eredeti, valamint a két nemzeti nyelvű mű közötti eltéréseket és egyezéseket. Végkövetkeztetése szerint az olasz és a magyar munka között több a különbség, mint a hasonlóság. Braccesi sokkal szabadabban kezeli a forrását, olyannyira, hogy a tragikus befejezés helyett boldog véget kerekít a történetnek. A Pataki Névtelen azonban „teljes hűséggel követi a latin eredetiben elmesélt események sorát”, és tanító szándéka még Piccolominiénél is határozottabb: „a tragikus befejezésért a magyar tolmácsolásban teljesen a szerelem külső, fékezhetetlen és ellenállhatatlan erejét terheli a felelősség”.

Szörényi László igen értékes adalékkal járul a magyarországi latin nyelvű irodalom újrafelfedezéséhez. Az 18. századi jezsuita matematikus, természettudós és oktatásszervező, Makó Pál elfeledett költői munkásságát méltatja. Latin elégiái életében három különböző összeállításban is megjelentek. Lírájának legfőbb ihletője a magány és a reménytelenség: ungvári tanárkodása alatt az elmaradott környezetben élhette át a számkivetett Ovidius sorsát. Bár eleinte „még bizonyos fokig álcázni igyekezett kétségbeesését”, később egyre határozottabban fogalmazódik meg a száműzöttség tragikus alaphelyzete. Kritikatörténeti jelentőségű az a költői levele, amelyben a követésre érdemes szerzőket

sorolja fel az antikvitástól saját koráig. „Panaszos elégia és tanító jellegű *ars poetica* szerencsés vegyülete a levél.” Sorra veszi a követendő mintákat a különböző műnemekben: a drámai irodalomban Corneille-t és Metastasiót ajánlja, az elégikus költészet területén legfőképpen Ovidiust és Tibullust, valamint számos újabb kori követőjüket, köztük olyan, ma már ismertnek aligha tekinthető, Magyarországon tevékenykedő jezsuitákat, mint Petrus Schez és Adányi András. Különösen fontos, hogy az eposz mintáit illetően a „magyar Vergiliusnak” titulált Gyöngyösi Istvánt is említi.

Remélhetőleg ebből a rövid áttekintésből is kiténik a hazai neolatin kutatások sokszínűsége. A tárgyalt problémák mind időben, mint tematikailag tág határok között helyezkednek el. Több esetben az ókori előképeket is figyelembe véve a középkortól a 18. századig terjed a feldolgozott témák köre. A tanulmányok nagyobb részben a történelem-, kisebb részben az irodalomtudomány különböző területeit érintik. Habár a 12 dolgozathoz mindössze három vizsgálat kimondottan irodalmi kérdéseket, hiba lenne az összeállításból azt a következtetést levonni, hogy Magyarországon a neolatin stúdiumokkal (is) foglalkozó kutatók háromnegyede történész és egynegyede irodalmár. Így a kötet ha arányaiban nem is, de tematikájában felvillantja a diszciplína jelenlegi helyzetét, változatosságát.

Bartók István

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

**DEBRECZENI ATTILA: TUDÓS HAZAFIAK ÉS ÉRZÉKENY EMBEREK.
INTEGRÁCIÓ ÉS ELKÜLÖNÜLÉS A XVIII. SZÁZAD VÉGÉNEK
MAGYAR IRODALMÁBAN**

Budapest, Universitas Kiadó, 2009, 532 l.

Pusztán a kötet metaforikus címe és deskriptív alcíme alapján nem lenne könnyű megnevezni Debreczeni Attila impozáns méretű monográfiájának a tárgyát. Ezek ugyanis nem árulják el közvetlenül, mire is készüljön föl a kötet olvasója: a korszak-monográfia ígérete mindazonáltal nyilvánvalóan benne foglaltatik az alcím-ben. S ha erre számítunk, nem is csalatkozunk. A kötet ugyanis a 18. század végének magyar irodalmát több kutatási szempontot ötvöző, komplex módszerrel közelíti meg.

A monográfia irodalomfogalmának – tehát a vizsgált térréteg kijelölésének – és a választott elméleti-módszertani kiindulásnak a kérdése szorosan összefügg: nem választható el egymástól az, hogy Debreczeni Attila milyen szöveganyagon folytat elemzéseket, attól, hogy milyen megközelítési módot választ mindehhez. Annál is inkább lényeges kérdés ez, mert a monográfia előrebocsátott – s a vizsgálattal meg is erősített – állítása a változás állapotának észlelése. Ebben a könyvben a 18. század végének – amelyet a szerző nem minősít egyszerűen és leegyszerűsítően „felvilágosodás”-nak – irodalmi és egyéb jelenségei egy fontos, episztemológiai váltás keretében válnak értelmezhetővé, s ilyenformán nem egy statikus rendszerezést vállalt magára a monográfia, hanem egy sokkal bonyolultabb feladatot: ahogyan ezt Debreczeni Attila hatásosan meg is formulázza, a „változás állapotának” és a „változás keletkezésének” leírását. Ez a kettősség pedig akár egyesíthető is egy olyan formu-

lában, amely a „változás mibenléte”-ként határozható meg. De voltaképpen minnek a változását akarja megragadni ez a monografikus kísérlet?

Debreczeni Attila érdeklődése alapvetően irodalomszemléleti kérdésekre irányul: azokat a gondolkodástörténeti kereteket kívánja leírni, amelyek ebben az időszakban az irodalmi szövegek létrehozásának és egykorú befogadásának eseményeit szabályozták – ám a vizsgálat választott fókusza alapvetően más, mint a kritikátörténeti vagy poétikatörténeti megközelítések esetében. A kötet ugyanis nem szépirodalmi szövegekből indul ki első sorban, ezért a retorikai-poétikai szabályszerűségek észlelése csupán alárendelt szerepet kap. Ugyanakkor a vizsgálat túl is lép az irodalom- és nyelvszemlélet kor-specifikus jellemzőinek az elemzésén – a hazai kritikátörténeti kutatások perspektíváját és eredményeit felhasználja ugyan, de nem azon a területen mozog, amelyen a kritikátörténeti sorozat leginkább idevonható darabja, Szajbély Mihály kötete („*Idzadnak a' magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2001). Elég megnézni azt, hogy Szajbélyhez képest mennyire más forrásanyag-ra alapozódnak Debreczeni elemzései: míg Szajbélynél a műfajelméleti gondolkodás alakulása miatt az irodalmi viták és a műfaji rendszerezést megragadhatóvá tevő értekező prózai szövegek kiemelt szerepet kapnak, Debreczeni Attila olyan egykorú-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 143. szám

an megjelent, s ezért nyilvánvalóan hatást kifejtő szövegegyütteseket (periodikákat) választott ki, amelyekben felbukkannak ugyan a kritikátörténeti elemzésekben is figyelemre méltított elemek, ám nem kizárólag ebben az összefüggésben lehetnek fontosak. Azzal tehát, hogy Debreczeni a 18. század vége négy legfontosabb magyar nyelvű folyóiratának (Mindenes Gyűjtemény, Magyar Museum, Orpheus, Uránia) az alapos értelmezésére vállalkozott, új lehetőségeket szabadított fel az elemzése számára.

A folyóiratok középpontba állítása tökéletesen megfelel a korszakváltást hangsúlyozó kiindulásnak: a magyar nyelvű, speciálisan nyelvi-irodalmi-kulturális érdeklődésű periodikák megjelenése új jelenségnek számított, még akkor is, ha az ott megjelent szövegek sokat megőrizhettek a korábbi hagyomány szemléleti elemeiből. A folyóiratok ugyanakkor új irodalmi intézményeknek is tekinthetőek, s értelmezésük éppen emiatt jóval több lehet, mint irodalomszemléleti kiindulású írások kritikátörténeti elemzése. A választás azért is szerencsés, mert a megközelítés alkalmas egy új szintetizálásra. Ha összevetjük Debreczeni Attila elemzéseit KÓKAY György hetvenes évekbeli sajtótörténeti összefoglalásával (*A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 1780–1795*, Bp., Akadémiai, 1970) – amely egyébként a mindmáig legutolsó sajtótörténeti kézikönyv (*A magyar sajtó története*, I, 1705–1848, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979) vonatkozó fejezeteit is meghatározta –, jól látszik, mennyivel több kutatási és elemzési előzményre támaszkodhatott a szerző, mint annak idején Kókay, azaz mennyi minden halmozódott fel új eredményként az elmúlt negyven évben.

Legnyilvánvalóbb példaként hadd utaljak csupán arra, hogy a négyből három folyóiratnak (Magyar Museum, Orpheus, Uránia) időközben megjelent, a negyediknek, a Mindenés Gyűjteménynek pedig készülőfélben van a kritikai kiadása – s a három megjelent szövegkiadásból kettőnek Debreczeni Attila volt a sajtó alá rendezője, de a harmadikhoz is komoly köze volt szerkesztőként. Mindez azonban csupán az elemzésekhez felhasznált bázis – Debreczeni Attila elemzéseinek igazi újdonsága nem abban áll, hogy az elmúlt négy évtized újabb sajtótörténeti eredményeit be tudja építeni az analízisbe. Sokkal fontosabb ennél a szerző szemlélete és az elemzés módszertana. Az előbbi azért, mert Debreczeni Attila számára ezek a rövid ideig fennálló folyóiratok egészükben mint irodalmi-kulturális szemléletmódokat ki nyilvánítani képes intézmények lesznek érdekesek, s így a periodikákban közölt szövegek összefüggéseiben megragadható program kerülhet az előtérbe. Az aprólékos és alapos szövegelemzés éppen ezért esztétörténeti szempontokat követ, ám az elemzés kiterjed a közölt szövegekben alkalmazott fogalmak kontextusának és használatának a rekonstrukciójára éppúgy, mint a szerkesztésben megvalósuló ízléstörténeti kérdésekre. Ráadásul ezek a folyóiratok szerkesztőkhöz köthető szellemi termékek, s ilyenformán személyekhez, s jó esetben életművekhez is köthetők az itt kimutatott gondolati elemek – s ezáltal a korszakba való beágyazottságuk még inkább releváns lehet. Ebből a szempontból sem meglepő, hogy a monográfia rejtett főhőse Kazinczy – úgy is, mint a tárgyalt időszak legaktívabb nemzedékének vezéralakja, s úgy is, mint a tárgyalt folyóiratok közül kettőnek is szerkesztője. Jórészt

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

neki, illetve kiadott és feltárt életművének köszönhető, hogy a szerkesztés folyamatáról a legárnyaltabb kép a hozzá kapcsolódó folyóiratoknál volt kialakítható: a Magyar Museum és az Orpheus esetében ugyanis a Kazinczy-levelezés léte teszi áthidalhatóvá a korszak bármiféle sajtótörténeti megközelítésének a legfőbb forráshiányát, hogy tudniillik nem maradtak fenn szerkesztőségi levelezések és dokumentációk. A Mindenes Gyűjtemény és az Uránia szerkesztési elveinek napi, gyakorlati hátterét nem is tudjuk megragadni: a korán elhunyt szerkesztők (Péczeli József, Kármán József) hagyatéka nem maradt fenn, s egyiküknek sem épült ki olyan irodalmi életműve, amely emléküket és irodalmi teljesítményüket önmagában megőrzésre méltó értéknek mutatta volna – a folytatás nélkül maradt periodikák szerkesztői iratanyagának elkallódását tehát nem tudta mérsékelni a személyhez kötődő iratok dokumentálása. Ezért a Mindenes Gyűjtemény és az Uránia esetében csupán a Debreczeni Attilától követett elemzési gyakorlat látszik célravezetőnek: a folyóiratok anyagának tüzetes és alapos elemzése.

Debreczeni Attila meggyőzően érvel amellett, hogy a folyóiratokban körvonalazódó nyelvi-irodalmi programok a 18. század végének önmagukon túlmutató, számos egyéb jelenséggel is összeköthető reprezentáns teljesítményei. S ezt a benyomást persze az is erősíti, hogy a periodikák anyagára rávetített fogalmi háló minden eddigi elemzési kísérletnél árnyaltabb és pontosabb. Debreczeni a bevezetőben így fogalmaz: „Célunk tehát, hogy egyfajta 'sűrű leírással' hozzáférközhessünk az egymás mellett létező, különböző időgörbékét reprezentáló értelmezői pozíciók hálózatához, a változás állapotát találván

meg ebben, s ugyanakkor az önértelmező oppozíciók feltérképezésével a korszakban jelentkező 'új' belső dinamikáját, a változás keletkezését is tetten érjük” (17). A Clifford Geertzre való utalás azt hangsúlyozza, hogy a monográfia elemzési szempontjai az interpretatív kulturális antropológia hatását mutatják, s ehhez társul az eredendő eszmetörténeti érdeklődés. Ez a párosítás egyáltalán nem tekinthető megszokottnak a korszak magyar irodalmának értelmezésében, ráadásul a kötet ezt a két irányt nem egymástól elkülönített perspektívaként kezeli: egymásra vonatkoztatásuk minden különösebb, kifejtett elhatárolódás nélkül is le tudja bontani a 18. század végére vonatkozó irodalomtörténeti szakirodalomban erősen jelenlévő ideologikus-ságot (amelybe egy száz évnél is hosszabb folyamat részeként éppúgy bele kell értenünk a magyar nyelvűség abszolút értékévé emelését, mint a társadalmi haladás képzetének osztályozó szemponttá válását). A kulturális antropológiának az idegenség tapasztalatát közvetítő, megértő attitűdje jó eszköznek bizonyul az eltérések észleléséhez éppúgy, mint az egymáshoz is viszonyított folyóirat-programok történeti státuszának elemzéséhez. Nyilván ezzel is összefügg, hogy Debreczeni Attila elkerülte az összefoglalást: értékelő zárófejezet helyett a kötet végére olyan táblázatokat illesztett, amelyek elemzései fogalmi hálóját kívánják felmutatni azoknak a kulcsszavaknak a kiemelésével, amelyek – analízise tanulságai szerint – párhuzamokként és ellentéteként strukturálták a korszak irodalomfelfogását. Ez az eljárás eleve lehetetlenné teszi, hogy a kimutatott programszerű elemek bármelyikének a jövőbe mutató, haladó mivolta hangsúlyt kapjon – s a monográfia egészét tekintve ez teljesen

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2011. évfolyam 143. szám

meggyőzőnek is tekinthető. Ezáltal állhat elő ugyanis a monográfia egyik legjelentősebb szemléleti újdonsága a szakirodalmi előzményekhez képest: miközben ugyanis a „változás” észleléséből indul ki – csatlakozván a „felvilágosodás” fogalmával foglalkozó filozófiai diskurzus egyik legáltalánosabb állításához –, tudatosan korlátozni kívánja azt a célelvűséget, amely a 18. század végi jelenségeket elvezetné a modernitásig. Mindez persze aligha lett volna lehetséges anélkül a figyelem nélkül, amellyel a monográfia az elemzésben felhasznált fogalmak történeti beágyazását és elméleti tisztázását elvégzi. Csak látszólag meglepő az a terjedelem, amelyet Debreczeni Attila a fogalomtisztázásra fordított: a több mint 170 lap ugyanis ebben az értelemben nem egyszerűen a bevezető szerepét tölti be, hanem a filozófiai, esztétikatörténeti, eszmetörténeti stb. kontextusok érzékeltetését is elvégzi – mintegy annak implicit megindoklásaként, milyen történetiség-felfogás jegyében lép vissza a szerző attól, hogy az episztemológiai változást teleologikusan fogja fel.

Miközben sokáig lehetne sorolni azokat a finom megfigyeléseket és elemzési szempontokat, amelyek a kötetben felbukkannak, Debreczeni Attila monográfiájának mégis a fentebb leírt szemléleti elemeket tartom a könyv legfontosabb újdonságának. Ez a hosszan formálódó munka, amely eredeti, még nagydoktori disszertációként megvédett szövegéhez képest igen nagy mértékben átalakult, éppen ezért lehet modellszerű kísérlet a 18. század végéről írott s írandó összefoglalások számára. Korszak-monográfiaként ugyanis olyan példát mutat, amelynek az elméleti-módszertani tanulságai messze túlmutatnak a benne tárgyalt szövegek elemzésén: az analízis fókuszának megválasztása, az írói életművek középpontba állítása helyett más természetű szövegegységek reprezentánsá avatása és a teleológia tudatos visszanyesése mind olyan eredmények, amelyek valóban újszerű képét adják egy sokat tárgyalt, de mégis félig-ismeretlennek tűnő korszaknak.

Szilágyi Márton

CSOKONAI-ILLÉS SÁNDOR: BABITS MIHÁLY ÉS FOGARAS

Budapest, Argumentum Kiadó, 2010 (Babits Kiskönyvtár, 7), 281 l.

A *Babits Kiskönyvtár* sorozat hetedik darabjaként megjelent kötet nemcsak alapos, hanem eredményes és kalandos alap-kutatás eredményeit közli, épp ezért érdemel külön figyelmet. Babits életének azzal a korszakával foglalkozik, mely Fogarason zajlott, vagyis olyan helyen, ahol kutatást 1918 óta csak alig vagy egyáltalán nem lehetett folytatni. Elsőként *Babits fogarasi évei* (1956) című kétrészes, nagy és alapos

tanulmányában Bisztray Gyula közölt jelentős forrásanyagot, feldolgozva ezt az időszakot. Később Ignác Rózsa, aki több évet élt Fogarason, illetve Marosi Barna, romániai magyar író, szociográfus is publikált helyi források alapján visszaemlékezéseket, adatokat. Mégis Csokonai-Illés Sándor volt az, aki vállalva a sok időt igénylő helyi kutatást, egy új összefüggéseket bemutató kötetet tett le az asztalra.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával ugyanis 1994–1995–1996-ban, majd 2004-ben két-két hetet töltött Fogarason, a főgimnázium ma is gimnáziumként működő épületének irattárában a mostanáig lappangó dokumentumokat összegyűjtötte, majd sikerült lemásolnia is azokat, valamint szinte a legutolsó pillanatban készített interjúkat Babits emlékért idős fogarasiakkal, hogy ezek segítségével az életrajz szempontjából fontos topográfiai és filológiai kutatásokat végezzen.

A kötet két részből áll: az elsőben főleg Babits fogarasi tartózkodásával kapcsolatos, az alapkutatásokat feldolgozó tanulmányait gyűjti össze a szerző, a második részben pedig az iskolában talált dokumentumoknak azt a részét közli, melyek Babits személyével kapcsolatosak.

Jól tudjuk, barátoknak írt elkeseredett levelek tucatja, művek hosszú sora tanúskodik arról, hogy Babits száműzetésként élte meg Fogarasra való áthelyezését. Csokonai-Illés Sándor összegyűjtötte, újragondolta az áthelyezés történetét. Egészen a bajai gyakorlóévig visszatekintő feldolgozásában azt a kérdést járja körül, hogy ha elfogadnánk a közismert feltételezést, hogy Babits Szegedről való eltávolításának ügye egyszerűen büntetésnek tekinthető (mivel *Erkölc és iskola* című cikkében vitába keveredett Szele Róbert tankerületi főigazgató konzervatív pedagógiai nézeteivel, s így elvesztette igazgatója, Homor Sándor jóindulatát), akkor mivel lenne magyarázható az, hogy a büntetés egyúttal előléptetés is. Hiszen Babitsot helyettes tanárból rendes tanárrá nevezik ki, sőt az iskolatípus is előrelépést mutat, mivel pályakezdőként főreáliskolából állami főgimnáziumba kerülhet. Csokonai-Illés Sándor kötetkezdő tanulmá-

nyában nemcsak a koalíciós kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterének, gróf Apponyi Albertnek politikai működését vizsgálja, nemcsak a radikális nézeteiről jól ismert Nap című napilap szerepét elemzi (melynek 1908. október 7-én közölt, bulvár-ízű cikkében – *Apponyi keze: Pusztít, rombol, de csak titokban!* – Babits áthelyezésének ügye nem objektív helyzetfelmérést szolgál, hanem sokkal inkább ürügy egy újabb támadásra Apponyi ellen), hanem bevonja a vizsgálódás körébe a fogarasi gimnázium eddig ismeretlen irattárának anyagát is. A hivatalos levelek, feljegyzések akkurátus mondatai mögött egy csendes tragédia bontakozik ki, Duda János, a fogarasi latintanár idegösszeomlásának története, aki az orvosi vizsgálat feljegyzése szerint „súlyos elmebántalomban szenved, mely évek óta fennáll, lassan, de folytonosan fokozódik, és gyógyulásra nem nyújt kilátást” (24). Tűrhetetlenné vált tehát a helyzet a fogarasi gimnázium néhány osztályában, égetően szükség lett egy új tanerőre, akire a rendszeres munkában számítani lehetett. Erre a helyre nyeri meg a felettes szerveknek benyújtott kérelme alapján az állami főgimnázium igazgatója, Major Károly a Szegeden tanító fiatal tanárt, Babits Mihályt. Árnyalja az áthelyezésről kialakított eddigi képünket az, hogy a történeteket a fogarasi gimnázium tanári testületének szempontjából is végiggondolhatjuk.

Hasonlóan újdonsággal szolgál a Babits fogarasi lakásait számba vevő, a dokumentumok gazdag anyagával átszőtt tanulmány is. Több saját készítésű interjú adatainak, Ignác Rózsa, Bisztray Gyula, Marosi Barna írásainak valamint a levelek szövegeinek egybevetésével deríti fel a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 143. szám

szerző, hogy Babits első bérleménye özvegy Tamásnénál volt, a Lenkert utca 30. (ma: 32.) számú házban. Ez a lakás azért is érdekes, hiszen ennek berendezését Babits is leírja *Az én kísértethistóriám* című novellájában (Az Est, 1923. május 20.), melyben Fogarasra érkezésének lehangoló történetét, az első időszak nyomasztó fantáziálásainak egyik emlékét eleveníti fel, mikor az első éjszakán egy váratlanul lezajló, számára hihetetlen, ám Fogarason megszokott földrengés élményét szorongató kísértetjárásként élte meg. E „barna, bús” szoba különben több fogarasi versnek borongós hangulatában is visszaköszön, sőt, mint Csokonai-Illés Sándor felhívja rá a figyelmet, az utca, a ház rajza *A gólyakalifa* kettős világának sötétebbik felében, az asztalosinas lepusztult környezetének leírásában is többször felismerhető. Vagyis Babits hiába csak háromnegyed évig, 1908. augusztus 28-tól 1909 májusáig lakott itt, a hely hangulata rányomta bélyegét több művére is. Csokonai-Illés Sándor azt is pontosan kinyomozza, hogy májustól egy polgári jellegű, tágas, ápoltszerű házba költözött át, a Lenkert utca másik felébe, a 9. szám alá.

A következő tanulmány Babits és a fogarasi sajtó kapcsolatát fejti ki, méghozzá nem a szokásos módon, vagyis úgy, hogy csak a Babits-közlemények listáját közölné és elemezné, hanem olyan szempontból is, hogy „mit adott a tanár és költő a lapnak, a fogarasi olvasóközönségnek hírek alanyaként, illetve versei, előadásai közreadásával” (33). Valódi újdonság Halmy Gyula szellemi portréja, aki Babits tanártársaként egyúttal a Fogaras és Vidéke című hetilap buzgó szerkesztője is. Megismerjük, hogy ki az, aki több mint tíz éven át tartja kezében a lap irányítását, aki

vezércikkeiben, tárcáiban állandóan értékeli a városban zajló eseményeket, mindenről ír és véleményt nyilvánít, az oktatás, a szolgáltatások, a közlekedés és a kultúra legapróbb kérdéseiről is tudósít, mindenhol, ahol történik valami, jelen van, és amint teheti, „perel, indítványoz, kér, figyelmeztet és követel” (36). Természetesen Halmy Gyulát az irodalom ügyei is érdeklik, így Babits érkezésére azonnal felfigyel. Szerkesztőként a költő húsz versét jelenteti meg a fogarasi három év alatt a lapban, valamint több szerepléséről is hírt ad. Ennek ellenére (illetve talán épp ezért) nem alakul ki kettejük közt közelebbi kapcsolat, sőt (a közölt adatok alapján bátran megállapíthatjuk) mintha Halmy részéről lappangó féltékenység is feltámadna Babits sikerei miatt. Eddig Fogarason ő volt a hangadó, s most megérkezett valaki, aki bármennyire szerény és visszahúzó is, de műveire figyel az egész ország. A felvázolt portré segítségével a kisvárosi lét nyomasztó szellemi légköre, egy helyi véleményformáló kisszerűségének patológikus rajza bontakozik ki előttünk. A formátumkülönbségből következő, lappangó és lehangoló konfliktus menthetlenül átsejlik a több mint száz éves publikációk gyakran lelkesre hangolt mondatainak szövetén.

A kötet érdeme, hogy rámutat arra, Fogaras nem egyszerűen a száműzetés helye volt Babits számára, hanem finom szövésű emberi kapcsolatok és katartikus élmények egymásba fonódó hálója is. E tanulmányok alapján még inkább nyilvánvaló, hogy az egyre ismertebbé váló költő figyelme nemcsak Budapest felé irányult, e három év alatt nemcsak pályájának alakulása izgatta, hanem mélyen benne élt egy kisvárosi iskola közösségében is, ahol baráti

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

kapcsolatok szövődtek, tragédiák zajlottak, melyek az érzékeny fiatalemberre szinte személyiségformáló erővel hatottak, művei számára pedig ihletet adtak. Tanártársai, Ambrózy Pál, Fridrich András, vagy patikus barátja, Kontesveller Károly mellett a tragikus sorsú, latin és görög nyelvet, szépírást tanító László Bélával alakult ki Babitsnak szoros kapcsolata. Az ő történetét, személyiségének érzékletes rajzát adja meg Csokonai-Illés Sándor úgy, hogy kinyomozza családi körülményeit, összegyűjti tudományos közleményeit, fogarasi tartózkodásának dokumentumait. Szerelmi bánatában elkövetett öngyilkosságának körülményeit pedig egyrészt a szakirodalom, a helyi sajtó vagy Babits levelei alapján rekonstruálja, másrészt a saját készítésű interjúk új adalékainak segítségével is. Miközben a szerző László Béla élete és halála után nyomoz, sorra bomlanak ki azok az apró életrajzi részletek, melyek *A gólyakalifa* történetéből ismerős motívumként köszönnek vissza; sokszorosan támasztja alá tehát saját állítását, hogy az 1913-ban íródott regény „minden más művénél többet mond el és árul el a fogarasi Babitsról, társaságáról, barátairól, környezetéről” (57).

A tanulmányok sora két olyan téma feldolgozásával záródik, melyek csak tágran kötődnek Babits fogarasi korszakához, viszont rámutatnak Babits költészetének lényeges vonásaira. Az egyik *Az induló Nyugat, Babits és a szecesszió* címmel a szecesszió fogalmát, nem könnyen megragadható lényegét, formarendszerét tárgyalja európai kitekintéssel, feltérképezve a szecesszió mögött körvonalazódó életérzésnek, új értékrendnek a Nyugat indulásakor betöltött szerepét. A másik tanulmány gondolatmenete főleg a fiatal

Babits költészetéből indul ki, mely egyrészt közvetetten a fogarasi időszakhoz is kapcsolódik, másrészt visszautal a szecesszió-tanulmány eredményeire is. Csokonai-Illés Sándor izgalmas témát választ: az induló Babitsot mint képiró költőt elemzi, vagyis eltér a jól ismert paradigmától, mely a költőt főleg az objektív, tárgyias költészet alkotójaként jellemzi. Ezzel szemben ő azt hangsúlyozza, hogy Babits költészetében „minden képtől és képből indul, azzá válik, egyik képből a másikká alakul” (83), majd ennek kapcsán tér ki Babits szerepformáló szekszárdi tájélményének értelmezésére. Arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen komoly szerepet játszhatott a gyermekkori hegyi szemlélődés élménye abban, hogy Babits „a felülnézet emberévé, a távlatosság költőjévé vált” (84), ezért is fonódhatott össze kép, táj, szemlélet, magatartás olyan poétikaformáló erővé, mely egyúttal a képek iránt oly fogékony költészet alakulásának egyik legbensőbb mozgató ereje is. Izgalmas téma, megérné a részletekre is kiterjedő további kutatást, hiszen a felsorolt több mint harminc fontos vers összefüggéseinek mint a „képiró Babits” alkotásmódjának vizsgálata akár egy nagy ívű kötet alapvetése is lehetne.

A kötetet egy izgalmas kutatás, sőt detektív munka eredményeként a személyesen felderített és megmentett dokumentum-együttes zárja. Ugyanis a fogarasi főgimnázium ma is gimnáziumként működő épületének irattárában sikerült fellelni, s ami legalább ilyen nagy szó, kalandos körülmények között, egy fénymásoló segítségével, sikerült részletekben lemásolni a Fogarasi Magyar Királyi Állami Főgimnázium irattári anyagából mintegy három tanévnyi hivatalos iratot, melyek sok érde-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 143. szám

kes információt adnak Babits tanárkodásának intézményéről, s újdonsággal szolgálnak az eddig már megismert, a gimnáziumi évkönyvek alapján publikált adatokhoz képest is. Kár, hogy az újdonságokat csak a megelőző tanulmányok szövegéből megszóláshatjuk ki. Véleményem szerint érdemes lett volna a dokumentum-anyaghoz egy olyan bevezetőt is írni, mely célzottan foglalja össze az új információkat. Hiszen ilyen érdekes újdonsággal szolgálnak például a Babits névváltoztatási kérelmére vonatkozó dokumentumok, melyekről Csokonai-Illés Sándor a kötet elején lévő, *Babits és a fogarasi sajtó* című tanulmányában, más gondolatmenethez illeszkedően számol be. Babits nevét 1908 és 1909 folyamán következetesen „cs”-vel láthatjuk a hivatalos iratokban, így emlegetik a Fogaras és Vidéke hasábjain is, annak ellenére, hogy ekkor már az ország legkülönbözőbb lapjaiban Babitsként szidják és dicsérik műveit. Fontos lenne tehát kiemelten is megismernünk azt az új adatot, hogy Major Károly főigazgató 1910. április 25-én terjeszti fel a Minisztériumnak Babits névváltoztatási kérelmét a következő kísérő levéllel együtt (183): „Babics Mihály intézeti r. tanárnak a nm. Minisztériumhoz nevének hivatalos használatban a keresztlevél eredetű szerint való írása iránt hivatalom szintjén beadott kérelmét felterjesztem. (2 db melléklet.)” (Fogarasi Magyar Királyi Állami Főgimnázium levéltára, 134/1910.) A kérelem bizonyítja, ahogy a szerző meg is állapítja tanulmányában, hogy „Babits számára immáron tarthatatlannak bizonyult ez a »névhasadásos« állapot, az, hogy szándéka ellenére két névvel kell élnie.” (38.) Jó lett volna erre az újdonságnak számító adatra a bevezetőben is felhívni a figyelmet. Az irattári

anyag másik fontos nívuma a *Babits fogarasi barátja – László Béla dr.* című tanulmányban kap részletes kifejtést. Itt kerül ismertetésre az, hogy a latin és görög nyelvet tanító László Béla 1911. január 16-i halála után az iskolaigazgató, a tanítás folyamatosságának érdekében, az V. osztály 5 görög nyelvi órájára Babits Mihályt osztotta be. Az igazgató indoklása két szempontból is fontos. Hangsúlyozza, hogy bár Babitsnak e tárgyból nincs szakképesítése, de „képzettsége egyébként kellő biztosíték e tárgynak sikeres tanítására”, vagyis ebből megtudhatjuk, hogy Babits görög nyelvben és kultúrában való jártassága a gimnázium oktatói előtt közismert tény volt. Sőt, az igazi szenzáció az, amit az igazgató, Babits jártassága bizonyítékaként, indoklásában kiemelt (235): „különben is tudori szigorlatot készül tenni e tárgyból.” (Fogarasi Magyar Királyi Állami Főgimnázium levéltára, 176/1911.) Vagyis, mint ezt Csokonai-Illés Sándor is hangsúlyozza, előkerült „egy egészen új, s bizonyosan Babitstól származó információ, hogy az olyannyira szeretett görögből doktorálási tervei is voltak! A szándék bizonyára egészen komoly volt, de a tanév végén történt áthelyezést követően Babitsot magával sodorta a budapesti tanár- és poétalét forgataga.” (57.) Az újdonságok összefoglaló felsorolása a bevezetőben nem ismétlésnek hatna, hanem a kötet alap kutatásainak eredményeit még jobban kiemelte volna.

Más szempontból is fontosak a most nyilvánosságra került adatok. Például elgondolkodtató az a táblázata, amelyből nyilvánvaló, hogy milyen vegyes volt az osztályok vallási és etnikai összetétele. Például az 1910 májusában megtartott értekezlet jegyzőkönyvéből láthatjuk (188):

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 143. szám

„Beíratott 329 tanuló, kik közül 76 esik az I. osztályra, amely körülmény a párhuzamosítást tette szükségessé. *Nemzetiség* szerint a következőleg oszlanak meg a tanulók: magyar: 126, német 44, olasz 1, román 158, vallás szerint pedig: róm. kath.: 41, gör. kath.: 77, gör.kel.: 84, ref.: 38, ág. h. ev.: 37, unitárius 3, izraelita 49.” Másik fontos szociológiai adat, hogy Babits osztályában milyen volt a tanulók megoszlása a szülők foglalkozása szerint. Látjuk, hogy asztalostól kezdve magánzónát nagybirtokosig terjedt a sor. Ezeket a származási adatokat 1910-ben és 1911-ben a táblázatokban szintén feltüntették. Külön kutatás tárgya lehetne, hogy ez az adatsor hogyan viszonyul a felekezeti szerinti megoszláshoz, illetve a tanulmányi eredményekhez. Összevetve a különböző táblázatokat filológiaiailag is teljesebbé válhat Babits emlékezése *Fogarasi* című esszéjében: „Sokszor beszélgettem tanítványaimmal, a fogarasi gimnázium vézna növendékeivel, akik ezekben a házakban születtek, vagy még messzebb, még eldugottabb falvakban, mert végérhetetlen területen Fogaras volt az egyetlen város, egyetlen iskola. Meglátogattam szállásait, ahol hármával-négyével aludtak egy vackon, s egész hétig éltek az ablakközben dugdosott hideg puliszkán, amit apjuk a hetivásárkor behozott számukra; soha húsféle, soha meleg étel! [...] hamar és készségesen megtanultak magyarul. Jám-bor fiúk voltak, csodálatosan friss memóriával. A felsőbb osztályokban többnyire belőlük került az eminens s nem a magyar tisztviselőcsemetékből, akik elbizakodtak úr voltak s anyanyelvük előnyeivel, s inkább a labdával törődtek.”

Igazi csemege a főgimnázium tanári könyvtárának anyaga (87–101), melyet a

Fogarasi Múzeumban, méltatlan körülmények között, csak töredékesen őriztek meg, mégis a most közzétett lista segít abban, hogy láthassuk, milyen típusú könyvek közt dolgoztak a gimnázium tanárai. Sőt, a dokumentumokból az is kiderül, hogy Babits maga is gyarapította a könyvtárat. Major Károly beszerzési tervéhez, kitépelt füzetlapokra ő maga készít háromlapos, kézírásos könyvlistát, felsorolva például beszerzendőként Reinach *Művészet kis tükre* című művét is, melyről tudjuk, hogy egyik illusztrációja a pár évvel korábban keletkezett *Hegeso sírja* című versnek volt az ihletője.

Egyszóval kincsesbánya ez a forrásokat okosan válogató, azokat időrendben közreadó, adataikat tágabb összefüggésben is feldolgozó dokumentumkötet. Jó megoldás, hogy a hivatalos szövegek nagy terjedelme miatt számos esetben csak kivonat készült a dokumentumokból, hiszen több mint másfél évtizede mindenkinek lehetősége van az itthoni kutatásra. A teljes irattári anyagról, a főgimnázium névkönyveiről valamint a tantestületi értekezletek kötetbe kötött jegyzőkönyveiről idehaza 1996-ban sokszorosítva elkészült egy-egy teljes példány, melyek a Sipos Lajos által vezetett Babits Kutatócsoportban, illetve *A Fogarasi Magyar Királyi Állami Főgimnázium dokumentumai* (PIM növ. n. sz.: 96/2/2/25; illetve ma már leltári számmal is rendelkeznek a másolatok: PIM V. 5417) néven a Petőfi Irodalmi Múzeumban állnak a kutatók rendelkezésére. Ebben a gesztusban mutatkozik meg leginkább Csokonai-Ilés Sándor filológusi habitusának a kitartás és alaposság mellett a másik ritka erénye, a nagyvonalúság. Saját gyűjtésének eredményeit már akkor a kutatók rendelkezésére bocsátotta, amikor

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 143. szám

Ő maga még az iratok feldolgozásán munkálkodott, tudván tudva azt, hogy egy filológiai szempontból fontos dokumentumanyag akkor lesz igazán értékes, ha az iratokat minél hamarabb, minél többen és minél nagyobb eredménnyel használhatják. Így többek közt jómagam is perdöntő adathoz juthattam az irattári anyag áttekintése közben, hiszen az órarendi beosztásokban fellelt, jelentéktelennek tűnő adalék az *Angyalos könyv* harmadik füzetét elkezdő legelső vers, a *Levél Tomiból* datálási problémáját segített megoldani, s ez az új dátum egyúttal a füzet egészének kronológiai rendjét is újraértelmezhetővé tette. A szakirodalom ugyanis sokáig 1911 tavaszára tette a vers keletkezését, sok más indok mellett például azért, mert Babits a költemény forrásait magyarázva a gondosan jegyzetelő Szabó Lőrincnek azt vallotta, hogy a „Tizifoné Orkusz falain” költői hasonlatát Vergilius *Aeneis*ének egy részlete ihlette, melyet éppen akkor tanított az iskolában. Vagyis a vers keletkezése szempontjából fontos, hogy vajon mikor tanított Babits olyan osztályt, ahol a tananyag része volt az *Aeneis*nek ez a részlete. A Fogarasi Főgimnázium értesítője alapján csak annyi volt tudható, hogy Babits ezt a tananyagot az 1910/11-es tanévben tanította, ám a Petőfi Irodalmi Múzeumban lévő, kézzel írott, év eleji ideiglenes órarendi beosztás alapján (PIM V. 5417/2, 25) az derül ki, hogy a költő helyettesítőként az 1908/1909-es tanév elején pótórákat tartott szintén ebből a részből. Vagyis a Csokonai-Ilés Sándor által összegyűjtött fogarasi dokumentumok alapján egy fontos adattal erősödött meg a *Levél Tomiból* 1909 eleji keletkezésének lehetősége.

Ejtsünk néhány szót a gazdag fénykép-anyagról is, mely a kötetet zárja. Gazdag képeslapgyűjteményt találunk az ismeretebb épületekről, az iskoláról, a várról, a pályaudvarról, vagy a híres-neves Chyba cukrászdáról, ahol Babits a bivalytejes kávéját szürcsölgetve legeltette szemét a párdücléptű cukrászkiasszonyon, sőt a versekből ismerős heti vásárról, a komor bivalyokról, a kék falvokról, az út szélén örökdő bádognakrisztusokról, a cigániáról. Versbéli motívumok, sorok kaphatnak új zamatot a több mint harminc kép hatására.

E kötet elolvasása után mélyül, árnyalódik, testközelbe kerül Babits fogarasi élete, az ott töltött éveknek az életműre gyakorolt hatása. Mert Fogaras nemcsak a kétségbeesve fogadott száműzetés helye lett Babits számára, hanem a módszeres építkezés, a tudással való feltöltődés városa is. Életének ez az a korszaka, mikor a görög nyelv és kultúra mélyére ásva, Bergson filozófiájával megismerkedve, az angol és a francia költészet továbbolvasása mellett újdonságként Dante olasz világában is megmerítkezve létrehozta a Nyugat hasábjain sorra sikert arató költeményeit, összeállítja első versköteteit, elkezdi dolgozni a több mint egy évtizedig tartó Dante-fordításán. Vagyis itt, a peremlét legszélén dönti el, hogy a kétes ítéletű nyilvánosság terhét elviselve, minden belső és külső konfliktus ellenére, vállalja és folytatja a költői pályát. Csokonai-Ilés Sándor kötetének segítségével még inkább látjuk, tanulunk lehet tőle: egy igazi művész hogyan fordíthatja az élet nehéz körülményeit, a számkivetettség érzését műveinek hasznára, saját alkotói habitusának gazdagítására.

Kelevéz Ágnes